

7-53

Москва
Эксмо-88

ЦИГІАЧУ ДЕКХНИЙН БОЪЛАК

84(2Рос=Чеч) 6-4
Эльсанов
2-535

ЦИГІАЧУ ДЕКХНИЙН БОБЛАК

ПОВЕСТЬ,
ХРОНИКА,
ДИЙЦАРШ

Национально
краеведческий
отдел

Урус-Мартан
Филиал № 20

5428-8
8

Урус-Мартанский
отдел краеведения и
этнографии

На дом
выдается

Нохчийн-Республика-Нохчийчо
Qoman biblioteka
Чеченская Республика-Ичкерия
Национальная библиотека
р.сч № _____ мфо _____
Банк _____

Грозный
Нохч-Галггайн кӕдӕн хъуыдтӕ
1989
Тобуодониза уырдонив
Национальная библиотека
Чеченской Республики

Редактор Х. Б. Саракесв

Эльсанов И. И.

Э53 Роша розовых берез: Повесть, хроника, рассказы. — Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1989 — 192 с.

Эльсанов Ислам 1986 шарахь СССР-и яздархойн Союзан А. М. Горькийн пйарах йолу Литературн институт чекхъякхкина. Оцу шарахь араяьла цуьнан дийцарийн книга «Малх чубузуш». «Цеглачу декхнийн боьлак» — цуьнан шолгIа жинга ю ХIожу кытти юкъяяхана ДеГластанан тIомах йолу повесть, хроника, дийцарш.

4702700100 — 75
Э М 135(03)—89 26—89

С2 (чеч.)

ISBN 5-7666-0130-01

наш гера, лекха буц хьалххе Габина клелъяха кечъелла, блястен-
на хьалххе абалаглатта.

Гад дуткъделла, омъийишина гомашаш сання, чохь баккъаш
лийчо кхернаш севина Орга хадийра цара. Говраша деза садо-
луш, ларлуш дерачу хи чу когаш докхуш, бухарчу тлулгех кьор-
делла «пакъ-пикъ» хазош. Бергаш тле ерриг язлуш хлуьттуш на
хетара говраш, тлодашна гонаха чопа йолу булкъаш йохуш. Ор-
ганна юккье кхаьчча, хиню кхоьхьучу шийлачу Говрашка хьеьжу-
чу Шемалан пеххъана корта хьавзира: хЮкху дуьненах кхетар
вац — хьо мел вежа — хих волуш ву я цо длахьош ву, корта хьов-
зийна. Бляргаш дехьарчу берда тле айира цо, ша говра тлехь
хи чохь велахь а, шен хьажар хьалххе цунах доккхуш, — омпанан
члагло а ю дукха маьйна долуш.

ХЮкху деношкахь имам букье шело хьодуш вара, цлехъашха
хьанар тухуш, дагар доглуш. Оьрсашца дозанехь йолчу ярташа
дика тлейицра и, шатлакхна тоьпаш кхуьйсун, имамна генина
дуьхъала боглуш, дозане кхаччали и юьртах воккхуш цуьнан
сийиша кегийрхойн тобанаша говраш хьийзош.

Орга аренига доллучохь паччахьан эскаро поьгIначу Чехкар-
глопо сагатдора имаман. Органца члагIонаш йохкуш яра, берриг
гонахара мохк, тоьпан цхьамзанца сання боькьуш, нахах шайна
муьтлахь леш бан.

Шаройн хьалхара шийтта стаг шина блявниа чохь вагавайти-
нера имама. Блявниаш чохь леттачу цлеша церан тхевниаш чу-
эгийра, блявниел лекха суйнаш а дохуш. «Ца кхета, шаьш соьга-
хьа я оьрсашкахьа хир дац бохург аьттехьа хила йиш йоний,
пхьаннегахьа боцуш хила йиш яц, шаьш долчу кхаьчна дац боху
оьрсийн эскар, деача шаьш и духатухур ду... Бакьду, уьш кхуза
кхачаза бу, хЮрш тлехъара болу дела. Тлехъара болу дела
гауршна атта хир бу караберзо».

Адам даьгча догла доглу боху, цундела селхана дIадоладелла
хир дара Мара догла. Шаройн баккхий нах багорна похчийн мотт
ледара хаьа шен талмаж а тлехъа бехке вора цо. Цхьаь хьалхий,
важа тлехъий — блявнийн тхевниаш чуоьгуш, хьалалилхинчу
суйнаша, баьгначийн синош хьалаойуш хийтира цунна, этIла дог
плехъана — клрлодоккхуш, клан эха буртигал хьаладевлла
коьртан чохь, можан чохь а прахиттош...

Зумсера Чиннаха, Чиннахара Муьлкьойн чIоже вирзинера
Шемал.

Имам, шовзткье днъ шарал тлехьнккхинехь а, тлехъавлла,
куьйгана ка-пицкь болуш стаг вара. Геза-Махьммина уллохь тIом
беш, ша волчуьра лавттачу стагал лекха прх оьккхура и.

Букье етта шело хIинца имама багабайтинчу баккхийчу нехан
ирча шийла маьхьарий хетара буктах дахна, ткъа дага-
ран чарп — ша гена лавтинехь а, — лерга пелгаш доьхкича
Моранна ханйта хезачу «жовьжахатан цле» сання, оцу блявниаш

чохь яьгна цле шена чохь йогуш санна. Ларамаз а снх-снха сядоьлуш, шело шен чуьра эьккхош, Органца ломан когашкарчу пекьах воьгура и.

Малхбузехь Гуха кхочуш, гучубаьллачу малхо говр хаьхкича а келхьара вер воцуш, ломан доккха деха ИндагI тедожийра бIонна. Тховса кхузахь сецна, кхана юьртаца кьамел динна, шена бертаьх йолчу БенгIара ваха дагахь вара имам.

Муртазекьийн бIабаьччас карийна суьйлийн мотт хаьа похчоталмаж вара кхаьрца.

Гухойн хьалхарчу стеган Губашан ценош хьалабоьдучу ломах букь тоьхна дара, баьцарчу ломо Iаламан чIагIо санна болу ницкь сов хоьтуьйтура цуьнан.

Губашан вашас Шутас говр дIалецира везачу хьешан. Губаш тIевсача, Шемал, цуьнан уллора бархI стаг а жима хетара цуьнна хьалха: уьш массо цуьнан белшашка я чIенге кхочура.

Тхов кIеллахь бихкина боккха цIен сту бара, яккхийчу малаш юккьехь кIеззиг хийзинна чо болуш, садаьлча мералуьргашчуьра Iаь йолура шинне агIора. Стомма чьор хебаш, шалханхна нуьцкьала ворта саттийна, кIелдIашхула хьобжура; «бIо-о-в!» — кхайкхира и кертахь, кертан гонаха дуккха говрашкахь береш севицча, хьалхара ши ког роьгIана хьокхуш, шена кIелахь гIурах дастаделлачу лаьттах цинцаш тийсийтира цо. БугIано шена мотт хаьхкхна цхьана агIор бижица хийзинчу чоьнна малхо Iожа бос тухура. ДIабузу горга малх оцу бугIано малашца шайна тIехьарчу лома тIекхоеьссина, хIинца ах чубоьжца хетара. ТIаьхьарчу когаш кIел хьалахьаьддачу гено кхин тIе а сов хоьтуьйтура и тотуш кхуссу ницкь.

Ценойн пIеларш, чоьнаш лекхий, яккхий хийтира имамна, йоккхачу товхин зIе а яккхийчу чIагарийн яра... Лам боккха болу дела цIийнан доккхалла ца хаалора арара. Дерриг хIокху ломан маьдIанах дара: цIа, цIийнда, сту...

Сту луларчу ценошкахь дIатарбеллачу муртазекьийн бIенна бийнера, уьстагI — Губашан чохь болчу Шемалан гонан бархI стагана, цаьрца волу похчоталмаж ца дерича. И шен мостагI велахь а, тховса хьаша лорура цIийндас. Оцу бархI стагахь суьйлийн талмаж вара имама човхийна метта ванза.

Лелхаш богучу хьакхаран чиркхо серлайоккхура чов. Хьеший, Шемал дика хIума а ииьна, паднара тIехь паргIатбевлира. Имама дийхира Губаше, шена мотт тховса товхинна уллохь биллар, хIокху депошкахь шех йоьлла шело дIаялийта воллура ша, аьлла.

— Губаш, — элтира имама, — хIокху некьехь шаройн, шотойн, чIаьнтийн, зумсойн, чIиннахойн тайпанашкахь хилла со. Цара массара сан Iедал кьобалдо, вайн махкара гаурш дIабаххалц царах леташ муьтIахь хиларан тоьшалла а динна. Ткьа хьо хьалхара стаг волу гухойн тайпа ду со бакь ца веш, сан Iедална кIел ца

соцуш. Гухойн тайнано и дарний, глзотана и тешаме цахиларний ас хьо бехке лору. Кхана вай шуи ломан дерриг халкъ гулдийр ду, цуьнца къамел дан. Ахь, тайнана верасо, хьо бусалба хиларе терра, хьайн халкъ суна муьтлахь дан деза, — керла валийначу похочуьнга-талмаже ладоглна длахьаьжира имам.

Талмажа, воха а вухуш, имама аьллагучина шегара хлара тле-туьйхира:

— Ахь уьш муьтлахь ца бахь, ас эццигехь корта боккхуьйтур бу зьан.

Дарвеллачу Губаша элира:

— Шемал, со цкъа а ваьлла вац хьуна, хьан ледална дуьхьала. Ва ама хаалахь, ахь сан сискал йиьна тховса дуьйцуш дерг имаман сийдеш дац. — шен мостагичуьнга-талмаже корта тесна. Шемална тлевотавелира иза.

Талмажа Шемална гочдира: «Иза а хууш дац — ахь боккхур бу сан корта я ас хьайниг боккхур бу. Хьовсур вай!»

Хиницалиц таьйна йиьна суьйлийн талмаж цхьаь ала гловртира, амма паднара тлера хьаланккхинчу Шемала буьйр дира:

— Длавехка и гаур!

Нохчийн талмаже леррина ладуглуш ла бархI стаг иштта а кийча вара. Царах хьалха тлехкетта кхо-виь длакхьоссина, тлехьаьдда, Шемална доккха тлара тоьхна и длакарчийра, вукху всамма-пхесамма тлаьхьашхула тлехкетта, хьалаглевттинарш а тлехкетта, Шемала а цхьаьна юкьах доьхкучу доьхкаршца букьа тлехьа пхьаьрсаш диькхира, тлаккха охьатоьхча когаш а биькхира. — Блаьргаш даха жлаьлин! — мохь туьйхира имама.

Муртазектийн бленчас шавьтан суйнаца ши блаьрг баьккхира цийиьден. Цо тлехкина волу бархI стаг тлера длаластира, цхьа доьхка а хадош. Хиница гуттар а воьхна хетачу суьйлийн талмажера даьккхира царех цхьамма доьхка.

Цута, цийиьден кхин гергара пах чулихича, герзе делира гуллакх, делахь а дехьа цла чуьра схьалихичу муртазекьаша, бленчас ций лано мегар дац бохуш, кертах бехира уьш. Цута дика кхетара цо дуьйцучух.

Ваьхьна ценна улло йинчу сов хлума чукхуссучу цла чу тесна блаьргаш даьхна Губаш, бленчас валийна муртазекь а хлоттийра цуьнан пеларе.

Юха а чубаьхкича хилларг дуьйцуш лаш, суьйлийн талмаж цецваьлча санна хьовжура похчо-талмаже. Нохчочуина ца хаьара иза а талмаж вуй...

Имама дладийша элира цаьрга, ша товхина улло а вуьжуш. Цуина тамашийна хетара, ша хлара йовха меттиг ехна цийиьда блаьргаш дахийтина, кхана вен я ца вен мегаш (тховса корта хьере болуш, къасттош сацамбан ца лаьара цуина), хлокху йовхачу меттигна ша хлумма декхар цахетар. Губашан блаьргех

хъаьдда ши тача дагадсача, шина блявнан тхевнаш тлсэгча хъалалихна довха суйнаш а хъалхалъттича — бурко хъаьдира цуьнан дерге. Дог къуйлуш, сахъйзаш саниа дласакирчина, охъавъзначу чиркхан глийлачу серлонгахь паднара йистехь белгийла хетачу меттера цхъаь дласахъавира цо: «Мохьмад-Шарип», — аьлла. И Мохьмад-Шарип воцуш, нохчо-талмаж хиллера. И хъала а глаттийна, цуьнца меттигаш хийцира цо.

Губаш хиллачух метта а, цхъа сацам бан нэсе а буьйса юккъе йолуш веара. Ши бляьрг, чохь кхевсина клегий долуш саниа, лийжаш догура. Шен бляьргаш даьхна хилар дагадсача цергаш хъакхийна, мохь тоха лаам хилира цуьнан. Даьхначу бляьргийн лазар диндеш, хъеюкъ йогура чохь къегинчу серлонца.

Дохькарш лелхийта дерг дуьйлича кхин а къагаюьйлира и серло. Белшашкара доьхкарш лелхийтича, когаш тлехь ца латтаваларх кхеравелира и. Кху чохь жимчу корана аьтту аглора дечкан хьостамех длатесна верта дара, хлокхуьнан тиша верта. Куьйга пен лоцуш вахана и схъаэцна, неларх шозза-кхузза мийра туьйхира цо. Гларолан когийи кледа татанаш улло даьхкина, «за-акъ» — аьлла нел схъайиллича, аьрру куьйга даржийна верта гларолана хъалха лоцуш, жлов саниа айина буй тоьхна вожийра и. Муртазекъан тапчанах дукха пайда хир бацара, куьйгаш хьокхуш лехча а, охъавовъзначун хенарчу баттахь шавьлта яцара, и Губаша цуьнна дуьхъала лавъначу вертанах яхна хиллера.

Цо шен хъеший болчу йоккхачу чоьнан пхалгланан глуй меллаша длабовьлира чухула, тата ца далийта члагаршна юкъа пелг буьлллуш. Чохь богуш чиркх хиллехь, чу ма-веллинехь и хаалур бара цуьнна бляьргаш даьхча яга йовьлачу хъеюкъанца... Хлокхарна хъалха хинца бехке дацахь а, чиркха чу хьакхар дотта диндидарна хъешашна гергахь ледарло хир яр-кха и аьлла ойла иккхийра цуьнна чохь.

Товхна хъалха вижнинчунна, воькьуш шиь валла, онда шавьлта туьйхира цо.

Чохь берш хъалалилхира, яьллачу гловглане самабаьхна. Бляьрга йовттина пелг а гур боцчохь къапп-къарс глаттийра бляьрзечу Губаша. Шовкъе ваханчу цхъана юкъана уьш бляьрзе а болуш, ткъа шена гуш саниа хийтира цуьнна. Уьш длаттийра Губаш ца кхетачу маттахь юккъешха цхъамма мохь тоьхна хлума аьлла, ткъа хлара хъалххехь сецнера, меттахволучунна леззехь тоха. Амма уьш дукха ца лаш массо меттахбевлира. Губаша шавьлта ластийна масех ахл даьккхира церап, тлаккха дуткъа маьхъарий а девлира.

— Хъий-й шу, заддаш! — цлогла туьйхира цлийндас. Юха а тлехъаьдда масех узар даьккхира цо. Ирдслагчу лерсинна аьтту аглора пенаца цхъаьннан теба болар хезира, — и веттавала охъайиллира цо. Кхин а, кхин а... Хлокхуьнна а кхийтира мосуйттазза. Хлара кху чуьра длаваха а, я кху чуьра цхъа а аравалийта а да-

гахь вацара. Церан, чевнаш йина длатекхначеран, хаддаза ахлий, деза саделаррий, паггахь сакхачийначуьнан моххый бара хезаш.

Губашан пхьаьрсех, белшех, деглах а шаьлтанийн Ийжа чевнаш яра, Ийдалучу мелачу цийх чонн ши тлам къаьсттина базбеллера, когаш а тлуьеллачу цленкхьхь шершара. Эццехь цо чухула глуй длабоьल्लीна нел арахула етта йоллийра муртазекъаша. Блаьргаш даьхначу цийндас шеца чубоьхкиначеран ахI дар а, маьхьарий а севира, уьш длатийра, амма цуьнан саца йнш яцара: хIорш охьабехкина, еттаху неларна дуьхьала верза везаш вара иза. Уьш длатийча, арарнаш а, ойла ян санна, кIезигчу ханна дIасевцча, шен даьхна блаьргаш, цундела можа, Ийжачу цIарах богу хье а, чевнаш а дагаяьхкина, цIеххьана шех, царах а къахийтира цуьнна.

Цуьнна шен чевнаш хиллачу агIонаш тIе, букхьх, коьрта чу а цхьа йоккха хIума етта йоллийна хийтира: «До-он-к, до-он-к», — аьлла. Иза неларх бетта болийна беца хен хиллера. Цо шен корта тентак боккхуш хийтира Губашна.

Нел йоьжча, ерриг цуьнан нелсарле дIаюкьуш, блаьргаш даьсачу кIоргачу кедаш чуьра охьанхна деттаху цийн ши тача долуш, чевнаша верина Губаш дIахIоьттича, муртазекъаш сацабелира и стаг оццул воккха хиларх цецбевлла. Циггахь тIаьхьашхула вожийра и.

Садаьржаш дара. БугIа ен охьатовхначу мушца виьхкина волу Губаш кхайкхира:

— Шемал, хьо дийна велахь алал, муха хийтира хьуна хьо веза хьаша санна тIеэина цийнда? — Кхерче, ша веринчу похчийн талмажегахьа воьрзуш.

Сийсара вист ца хиллачу суьйлийчо-талмажа гочдира и шийтта чов хилла кхетамчохь волуш-воцуш кетарх хьаьрчина Iачу Шемална. Шийтта стаг вагийча дуьйна ша дIахервинчу талмаже гочдайтира цо:

— Хьо, шеко йоцуш, майра стаг ву. Амма хьо гаур ву. Цундела Iуьйранна, жIаьла санна, лийр ву хьол!

Оцу буса Губашан ваша ЦIута Орга аренга долучохь йиллинчу Чехкар-IIопан комендантана караваха велира шен гергарчу пахаца, зударий цIахь буьтуш: царна бохам бер бацара.

Халла дIахуьлчу бодашкахь Губашан даьсачу блаьргийн Iаьржа гонаш ах юьхьал яккхий хетара. Стоммачу мушца виьхкина лаьттахь волу иза а дукха воккха хетара.

Имама аьлларг цийндена талмаждина, Губаша шаьлтацца нитъ вина, Шемал хиллачохь товхнна хьалха виьхкина хиллачу похчо-талмаже хьаьжира суьйлий-талмаж. Бодашкахь леташ шаьлта кхетта йиллина бесин куьйгаца лаьцна Iаш, хьалха охьалешачу цийга хьаьжира и, шега лоб Губаш ца хезаш, и цийн Iаьржа хеташ цецваьлла...

Хиницца бен садаьржаш дацара.

1847 шарахь мартан кхоалгачу дийнан итт сахьт даьлча буй-
сання полкан командира полковника Меллер-Закомельский, гул-
дала йиллина меттиг билгалйина, некаяна кечамбе элира. Ах
сахьт даьлча Атагла йолчу аглора долчу глонан кевнах арадевлла,
боданехь Органан чложана болчу повкьахь гулделла, полковника:
«С богом»¹ аьлча, салташа жлара туху уьшарш еш, дладоладели-
ра эскар. Полковника члогла буйр динера, цхьаппе тайлана глов-
гла ца ярал совнаха, некаям а, дерриг тлелатар чекхдаллалц а
тонка а ца озар.

Буййса а яра тийша, стиглаьхь, хюьттинчу хих чекх гуи цена
жагла сання, дуьста седарчий долуш, амма стигла екхна елахь а,
таьржа, шийла а яра.

Подпоручик Гараев, кхузахь ша совнаха хеташ, говраца Мел-
лер-Закомельскийна улле ваьлла воьгучу шинна айкхана тлаьхьа
хюьттина воьгура.

Кхо де хьалха, сихха тлаьхьа еана, Щедринске полкан бахаме
хьажа вахана полковник вухавалош йоглу окази² Соялжа-глопе чу-
мьаьззинера, цигара Нохчийчу экспедицеш делаш волу подпору-
чик Гараев виги. Хилларг хлуи дара аьлча, масех де хьалха, ай-
кхашкара хаам беана, нанб Дуба, бло вовшахтоьхна, Мартантле-
хула Соялжал дехьа тлелата вахана аьлча, цхьа тлеман гуллакх
ца деш ле аьлла Меллер-Закомельский шега йина инструктори
йохаш, цуьнан метта витинчу полковника Гюмнига ялх ротах
йолу колонна яхйитина Органан чложана йолчу ярташна тлелата.
Амма Чехкар-глопара арабевлла, хьуьнлахь дукха гена бовлалел,
цлехьхьана тлелеттачу нохчаша зен динна царна. Колонна, тоьпаш
етташ юхайолуш, глонана гергахьо кхочуш, цигара орца а даьлла,
кьайлабевлла нохчий. Вийнарг везткьа салти, эпасар ву бохура.

Подпоручик Гараев Муна Чехкар-глопе веара. Масех де а
даьккхира цо цигахь цхьа а хлума ца деш. Нохчий тлелатарх долу
и хабарш а клордийнера цунна. Уьш дукха цлехьхьана тлелетта хи-
ларна, хюкхераи цхьа топ а ялалел, дуккха а салтий хлаьлакххил-
лера. Кхераи оццул дукха салтий байиннехь а, царна гуш бина бо-
хам — цхьаана «гаврилыча»³ когах муш тесна, говра тлаьхьа те-
кхош далийначу нохчочуи дакьа дара. Муниша дуккха а гинера
ишттаниг. И дакьа говро текхош, цуьнан корта, тлехьара боха а
бина, хлора некаян галца тлехь бетталуш сурт хюьтттира цунна.

Тховса Дубин эьла тлелата даха арадевлча, ша ца оьшуш ка-
рийра Муниша, барона Меллер-Закомельскийе хьалхе дуьйна а
айкхаш делаш хилла. Шии айкх — цхьаь нанб Дубин вешии клацт
вара, мокха башлакх дукха деррина коьртах а хьарчийна, важа

¹ Делаца (оьрс.).

² Некаян хан эскар.

³ Дона тлелачу глаллаакхех олуш хилла «гаврилычаш».

жимстаг а цкъа мацах Дубин тайпанах амалтана длавигна Чехкар-гларчугу гауптвахтера некъ гайта всенера. Некъ гайтина ца лаш, царшимма эскар тешам боллуш юьртана тлеххачон тле а лавинера. И дан хала а дара, хлунда аьлча, цхьаццанхьа хлокху хьаннашка хевшинера ягийначу Бухлан-юьртара берриш бохург саниа бисина нах. Царна тлеоттаваларан сахьт а дацара — тлаккха хьалххе орца глоттур дара.

Шина юоккхачу тоьпана некъ готта бара. Некъахь эгна дитташ дладохуш сеца дезаш а хуьлура, цо дикка гловгланаш а йохура.

Мунина цхьа а хлума маьлне ца хетара, гловгланаш евлча, кхарна тлететча я хлорш тлететча, — наггахь, цо ша иштта ма-ал-лара, «корта геллора» цуьнан. Амма гонаха дерг тапъаьлла дара.

Иштта меллаша длаоьхуш, хьалха, клез-клезиг хьун дласахуьлуш, тлеххьа аре гучуелира, хьалха, юрт ягале, хлинца Дубин-эвлахь бежа нах баьхнера кхузахь. Бодаша йолчул гена хетийтахь а, керла йиллина юрт кхузара кхо-йиъ чаккхарма гена бен яцара. Некъ ону арениа юккъехула длабоьдура. Геннара догланаша ларжбина элан хола хетарг клур буьйлу лоха цла хиллера. Шина моглара длабоьдучу блаьн юьхьиг тлеххочуш, нел йиллина, нелсарге делира чуьра аракхетачу товханан царо гучудаьккхина юоккхачу стеган гларарт. Шен чуьра аракхетачу серлонгахь йист ца гуш длабоьду салтийн могланаш гича, сикха нел тлетуйхира цо. Нел тлетоьхча, блаьргаш юха доллалц бода хлоьттина хийтира ерриг арениа тлехь. Кестта хьуьнан готтачу новкъа дуьйлира.

...Добалгачу сахьтан чийрик¹ яьлча сецира колонна. Глашсалтий, говрашкара бисина глалглазкхий шийла тхи долчу лавтта тле охьабийшира. Полковник барон Меллер-Закомельский, цуина тлаьххье айкхаш, Муна а биссира говрашкара. Адъютанта охьатесначу вертана тле охьахевшина, Мунае талмажалла деш, шабарш дан велира полковник блаьргаш тле кхаччалц башлакх хьарчийначу Дубин вешин кланте.

Цхьаццанхьа набаро тхьовсийначу салтийн хар-хир а долура, унтерша дласовца а деш. Жим-жимма серлаяла юьйлира. Малх-балехь са дага доьлча, ерриг хлума, — дитташ, адамаш, говраш, дитташна юккъешха къайлехь хилла генарчу юьртан хьалхара цленош а ган дуьйлира. Геннара плавнеш кхойкхуш а хезира, стениа делахь а, жаьлеш а лета дуьйлира.

Роташкара роташка салтийн зленашахула буьйраш длаэха дуьйлира. Чаболехь длалилхинчу глалглазкхаша, га тесна, юьртан биестера боьра длаалаца дезара. Цхьаъ резервехь юьсуш, ши батальон юьрта тлехьаьдира. Юоккхачу тоьпо кхоьссина ракета, таьйна-мокхачу стиглахь ирах йоьдуш, юьртан дехьа аглора ткъаршъаьлла иккхира.

¹ Сахьтан добалгла дакъа, пхийтта минот.

...Уггар хьалха зударийн, берийн шийла а, садаккха па кхуьу а маьхьарий девлира. Баккхийчу пехан, божарийн маьхьарий цхьа ша-тайпа кьора «ах!» долуш хуьлу, Мунина, хаза а Iемина, девзара уьш. Тlаккха ерриг эвла дехачу цхьамзанаш клелъяхча, маьхьарий стигланан Iаьршашка хьаладевлира...

Те хьума юха ца кхиничу божарша шаьлтанашца, таррашца дуьпенах дог диллина дуьхьало йора цхьамзанашна, амма иттех цхьамзано вожавора, тlаккха шайна тlехь хьалаойура... Зударий, церап керара бераш, нанойн кучамех хьирчина когадахана бераш, кхназхой, баккхийнаш — шайн цийшлахь дlасовцура.

Чохь а, арахь а и болх dlarlun иттех минот яьлча цига кхаьчначу Меллер-Закомельскийна говрахь тлевсара цхьа бехк баьлла эпсаран чинах вохийна кхуьнан ординарец, чуьрабевллачу салташа юрт дукха кьнза хlаллакьеш ю аьлла рапорт дира но.

Мунина маьхьаршна юккьешха ца хезира барона цуьнга днна буьйр, ординарец юха ша схьавсанчу вахара, барон боьра йолчу агlора вахара, тlаьхьахlоьттина ши эпсар а волуш. Мунас шина гlаттан¹ цlа долчу юкьа хьовзийра шен говр. Амма ков-керташ, пеларш-кораш — дерриг гlаттийна, дохийна, салташа чуьра хlуманаш аранйзочу ценошна юкьахь цийшлахь loхкучу декъаша некъ dлаьлна, говр, лергаш telow, терсаш, хьалха тийсарх, тlаьхьарчу когашна тlехуьйшуш, dлаяха ца туьгура. Мунас, шедетташ, ирча деринчу декъаш тlехула loьлхуьйтура иза.

Цхьамзанашца гай датлийна, некках klorга чевнаш а хlлла этлийначу цхьалхачу духарца волу шелвелла воккха стаг маьхьарца самаваккха глертара шен dладаьккхинчу куьйгах dладеттачу цийн тидам ца бен пхи шо хир долу иийсачу аматера kлант. Воккха стаг, схьахетарехь, цуьнан деда хир вара. Уллехь туьраца ерзннаяьккхина вуьрхlитта шо хир долу тайпа йол яра, Iаьржа чlаба цийшлахь луьйчура, цуьнан Iилларехь а, хуттурш кегийча санна, цхьа ирчалла яра, днийна адам цкьа а иштта Iиллалур дацара, йоблашха болчу аьрру некха тlехь цийн детта кхаасонаш Iаьржа чов яра...

Когаш куьйгаш даьхна иттаннаш декъий loхкура цхьанаметте гулдина. Церап яхьашка ца хьажалора Муна.

Iюртах чекхболучу боьранна улторчу цхьана цlа чу иккхира эпсар. Берриг зударий, божарий хlаллакбинера. Жимачу шина kлентан дуткий пхьаьреаш лаьцна, воьлху и шиь чуьра араваьккхира но, салташна кара ца вахийта санна. Кхин а чlorla велха вуьйлира ши kлант. И шиь тевеш санна, цхьаь бохура цаьрга эпсара, амма цу шимма, вовшашка хьовжуш, кхин а чlorla хьовкхура маьхьарий. Тlаккха тlехьара коча тlера схьалаьцна, хьалаайина, dласаластийна, цхьаьннаш хье вукхунах тоьхна, декъий долчу борза тle кхьессира эпсара и шиь...

¹ Этлж (нолч.).

Юыйицичу керта уллохь вовшашна мар-маракхетта зуда а, кхиъна яьлла йол а гира Мунина, царна улло яхийтира цо говр. Ший а йийнера, дехъ-сехъ цхьамзанаш чекхдаьхна, и шиъ... мунданна санна, кертах товжийна, беламна дIахIоттийнера...

Самаваьлча санна дуьрета агIора оьзна, говр юхаерзийна, эвла йистехъа гуллучу бIан тобанна тIевахара иза, цхьа бисинчу дагахьбалламах я салтий а цига дIахьовсарна юхахьаьжча, нанбан Дубин ду бохучу доккхачу цийнах цIе тесна гира цунна. ТIаккха цунах цхьа хаам хилча санна, массо цийнах а цIераш летира... Iаьржа кIур баьлла, эзарнаш суйнаш лелхачу цIеран бIогIий стигала хьалакхевдира. Малхбалехъа цIоттучу цIечу малхал сирла яра цIе. Оцу юккъехула «юхадовла» аьлла зурма лекхира.

Бевдда тIегуллучу салташа такхийна исс йийсар валийра: багахь цергаш йоцу кхо воккха стаг, ялх зуда. Схьагарехь, салташа цIогIа етта а йиттина, тIера хIуманаш этIийнера, уьш а бара Меллер-Закомельскийн ординарцан бахьанехь дийна бисина мисеканаш.

Кхин цхьа йийсар а каравеансера оцу тIелатарх, гIопера ши бутт хьалха ведда дезертир — цхьана штабс-капитанан доьичик¹ Фрол. Юьртана гобилла богIучу гIалгIазкхашна хьуьнхяхъа ведда воьду ши стаг гина, хьалхарниг хьуьнха воьлча, шолгIачунина тIаьхъа говр а кхинийна, гIалгIазкхинчо еха гоьмукъ тухуш, гор охьавужуш юхавирзича, «ма тохалахь, со оьрсн ву хьуна» аьллера цо. Шел хьалха хьуьнах воьлларг Дуба ву элира цо, нанбан лейб-повар² хиллера иза...

Эскар юхадала сихделира. Орцахбевллачу луларчу наха, кхиссарш еш, салтийн зIена тIелеташ, зенаш дора. Дитташ тIехъара тоьпаш етташ, гIов-аьлла чухьовдура уьш. Хьуьнан хьийзина готтачу некъахула саьрмиках текхачу салтийн зIенаш хедаярх, тIаьхъа йогIурш тIекхаччалц совцура уьш. Цовкъа кIелонаш йина, дитташ эгийна, яккхий тоьпаш лела ца лора. Адамийн аьзнаш хезаш а дацара: тоьпийн кхиссарша, чаччамех юьйлицичу йоккхачу тоьпийн йийларша уьш къардинера.

— Арьбергардехь вуно вон хьал ду! — хаам бира ординарцех пеанчу цхьамма.

Полковника, дуткьачу озаца мохь тоьхина капитан тIекхайкхинна, рота яхийтира цига. Амма пхи мишот а ялале говрахь веанчу энсара хаам бира, шаьш долчохь похчаша деккъа шаьлтапаншцатаррашца даккхий зенаш дина аьлла. Полковника юха а взвод яхийтира цуьнца. Яккхий тоьпаш кхуьзза керара кара евллера. ТIелатарш юхадетташ, хьуьнхара аратекхира эскаран колонна.

¹ Денщик.

² Кхузахь шен повар.

Донан ши бӀе гӀагӀазкхи беллачийн декыйн а, чевнаш хилларш а схьагулбеш вара, тӀаьхь-тӀаьхьа и гӀуллакх тӀекхетара царна.

Эххар колоннан корта юккӀехь йоккхачу стеган цӀелиг лавттаху маьршачу аренна тӀекхечира. Уьш кӀелхьара бовлуш буй хууш, похчий совъяьллачу дераллица тӀелетира.

Эскаран ах зӀе арен тӀе яьлча а, колоннера цхьа эпсар бен вадара цигахь, Меллер-Закомельский, Гараев ца лерича, вуьйш аръсгардехь бара. И эпсар керла хиллера, амма шийса буьйраш деш. тӀелетарш улло а ца бохкуьйтура цо. Полковник а цунна улло тӀелара, цуьнан буьйрийн тидам бечуха, шен воьхна хилар лелкъош.

Орца юха ца долура, ткъа ерриг колонна арен тӀе гулӀелча, берриш тӀелета буьйлира, цара, гобинна, рогӀлана хийналуш улле лелхаш, тоьпаш еттара. Иттех бере чухахкавелира, царех овкъаран басарчу динахь верг нуьйран хьалхарчу хӀоь тӀе таьйна, батара топ яьккхица, иза цхьаьна куьйгара вукху куьйга кхуьйсусш, ма-хуьллу дӀахахкало эскаран зӀенан йохалла, ворхӀ ротех йолчу батальонаша цхьабосса бохург санна тоьпаш туху цунна — динна я беречуина хӀумма а ца хуьлу, авангарде кхьаьчча чухьовзабой, шен дарц санна болу дин хӀокхуьнан аьрхалло ладийначу Донан гӀагӀазкхашна юкъатосу цо, царна юкъахь боккха го а тосий, юха ша схьавеанчухула ткъес санна юхахохку говр. Салтийн морларшна ткъех гӀулч бен ца хета иза, юха шена етта юлучу тоьлийн тидам беш а ца хета цо, буьйранаш деш волчу керлачу эпсарца нисвелча, топ ялийтина, дехьа шега хуьййсусш лавттачаьргахьа дин дӀаберзийча, церан казахетаран маьхьарий довлу.

Ткъа ца ялийтина топ, эпсаран аьрру гоьлал кхо пӀелг лакха кхетий, цунна кӀелара говр, хьалхе лавттах ютталуш, южу. Эпсар керла вара, духар а дара цуьнан кхечу эпсариийн духарал бӀаьрла.

Наиб Дубин гергара ши стаг хилла ца лаш, цуьнан гонахара нах а, хуььнан юккӀехь йолчу арен тӀехь цхьалха лаш йолчу йоккхачу стеган бист кхаччалц — Меллер-Закомельскийе ахчанах эцна вара. Поккха стаг-м Мунина телхина хетара...

Наибан шен тешаме нах а хиллера Чехкар-гӀопахь белахь я цунна герга хиллехь а, цара тӀелетар долчу эскарх аьлча а, Дуба ца тешиера: хӀилла долуш волу Меллер оцул ювдал а вац виллина кхуза вал, цо ша иштта тӀелатарх дӀахоуьйтуш хилча — тӀелетар цахиларан билгало ю иза...

Лйкхаша бинчу хаамах — овкъаран басахьчу динахь хилча бере — Дубин доттагӀа, цӀеяххана наиб Салдулла вара.

Шийла яра мартан юьхь, делахь а бӀаьсте хаалора.

Хлора Ыуьйрания иза хьнэн булучу сипкыйизамо воккхура сама. Наб кхетча а дла ца болура, гленах цхьаъ гина, ах набарха ваьлча а иза шена чохь карабора. Самаваьлча дегло... сатуьйсура. Цхьана кого — вукху, бан а боцчу — длабаьккхинчу коге сатуьйсура, бисинчу пхьаьрсо — баьккхинчу пхьаьрсе, бисинчу бляьрго — баьккхинчу бляьрге. Хинца самаха йоцу и меженаш, гленаха — тлех а хаалуш — кламйора я меттахькейора цо, беса болчу бляьрган кедана а са гора. Гленаха бай хуьлура, бляьргаш — ший а — лазабаллал баьццара а болуш. Цуина гленаха а хаьара и ган дуй, делахь а цунах хада а ца лаьара. Гленаха бай а наггахь бен ца гора, массо хенахь гург — тлом бара, тлом: тур, топ, тапча гуттар цхьаъ хуьлура, хийцалурш говраш яра, аьлча а, церан беснаш... Массо хенахь а ца летара мостагтлех, гергарчаьрна, дуккха а шерашкахь цхьаьна тлом биначаьрца а кьуьйсуш хуьлура...

Гленаш тида ца хаьара цуина. Муха хуур дара, хиницали цо церан тидам бина а ца хилча? Хлокхо хинца царна тле тидам бахийтар а цхьаъ доцуш дац: набахтехь дан хлума а дац, коьрта-нинг — хлара кьанвелла. Кьанвеллий а хуур дацара, Гергабилахь ког а баьккхина, кхуза ца кхьачнехьара. Ког бисина хила а мегара, пагахь санна оьрсийн хьаькнме¹ ца кхочуш, ламапхойн хьаькнме кхьачнехьара, уьш хлокхарел дуккха а говза ма бу. Оьрсийн цлехьхана ву бохуш волчу хьаькнма Пирогос² шегга толур вац аьлла цхьа коьрта эпар, сардала Воронцос дехар дина, Хьайдар-хьаькнма товниера.

Гергабилахь набг Бойсаглар бошмашкахула тледоглу оьрсийн эскар духатухуш вара. Хлокхуьнца верг Нохчийчуьра ткье иттеш таг бен вацахь а, духатуху эскар доккха дара. Донглуз-Арглута³ леррина лалашо хлоттийнера цхьана батальонца бенойн Бойсаглар каравалон. Амма хлокхара, тле моцца⁴ лети, шайн декьий дла-текхадойтура цаьрга.

Бойсаглар буйсанна туьпара⁵ воглуш кхоссархьама кхоьссинчу йоккхачу тоьпан хлетьно вожийнера говраца. Цул тлаьха ша кхарна кара муха веана хууш вацара иза. Цкьа дубьхьара хлара Бойсаглар хиларх тешаш а бацара уьш, тлаккха санитаро аьрта херх хьокхуш ког длахадеш цо чикь ца даьккхича и Бойсаглар хиларх тийшира. Цунах имама Шемала «таш-адам⁶ — Бойсангур» олуш хиллий хууш хиллера.

¹ Лор (шира).

² Пирогов И. И. (1810—1881) оьрсийн хирург, аренап-тлеман хирургин бухбиллархо.

³ Инарла Аргутинских олуш хилла донглуз — хьакха.

⁴ Мосазза (диал.)

⁵ Кхузахь итаб.

⁶ Тулган адам (пумк.).

«ХЮкху Шур-ГІалахъ набахтєхъ ГІенашка хьєжар бен, кхнн хІумма а ца дисна-кх хьуна», — олура цо ша-шега.

Цкѣа дубххѣара эскаран лазартне виллинера хІара, ха а хІоттийна. Тутмакх волчу чуѣха бакъо яц бахахъ а, снх-снха эпсарш, наг-наггахъ шира салти а охура цуынга хьажа. Ах меженаш бен йисна яцахъ а, деза а, доккха а хетара цуынан дегІ. Цуина шена а хетара массо кхуза чувогІучел ша ханна а, кхнн билггала къабстїнна доцчу кхечу хІуманна а воккха. Уьш а хьуьйсуре хІо-кхуынга кегийраш санна.

Баьккхннчу бІаьрган кеда йистєхъ кІорга мо сецна кІайн юьхъ дукха мобыаш долуш елахъ а, юьхъ-чкѣор шера хетара. Іаьржачу маж-мекхах, коьртан месєх жимма бен ца хьакхаеллера сирала. Ытту ког, аьрру куьг, аьрру бІаьрг бацара цуынан.

Шабш шира кавказхой лоручу хенарчу салташа, эпсарша ГІумкннн я похчїнн маттахъ — уьш оцул хаар а дозалла лоруш — могашалла-хьал хоттура кхуынга.

«ЖІаьлнн даьлахъ, хьо дика-м таєлн», — олура цо шега хІора йочана йонуш догІучу денна шєн тІєкхєта ннцкъ хаалуш. Ннцкъ мел богІу а, сннхнйзамо а воккхура нза: ша гуьйрннг елахъ а, са арахъ дара.

БойсагІаран шовзткѣе кхойтталгІа шо дара, Іалелєй, ма дукха а ду! ХІннцалц ойла ян кхнъна а вацара нза. Къанвелла хІлла-кх хІара а. Къаналла нштта цхьана днйнахъ гучуйолуш хІлла-кх.

Набахтнн жима лазартне, арахъ ха лаьтташ, лохочу ГІншло чохъ яра, массє корє арахула днтїнна стаммнн чІораш долуш. Набахтнн лазартннн хьалха ГІєххьа майда хІллєра, вортан тІєхъ кхуза валош, майдан тІєра адам хьаьддера кхуынга хьажа, ГІал-ГІазкхннн канос¹ мохъ бетташ, говраш тІєтуьйссушєхъ.

БІаьстє хІокху шарахъ дукха хьалха єанєра, хьалхє дубннна чан яьлла лаьттара набахтнн лазартннн хьалхарчу майдана тІєхъ.

Бурко совъяларца, ког дІахаднйначуьра чов йогуш санна ладаяьллєра. Тохура чов дІаєрза йоьллачу хєнахъ вада ойла хІллєра кхуьнан, цуина кєчам бан, шєн санна ког баьккхннчу салтнчун кога тІє йоьхку дєчнган юьхк лєлон Іама воьллєра нза, чов ладаяьхъ а, чухула кІєз-кІєзнг дІасаволалуш. Юьхк йолу салти мєкара хьожура цуынга:

— Дядя, дукха хІилла долуш ву-кх хьо. Цкѣа цхьана буса н сан ког а лачкнїйна внта мєгара ахъ со, тІаккха мар воцу солдатка йолчу ваха йнш хир ма яц сан. ХІє-хІє, ха далахъ а, вада дагахъ хир ву хьо!

Хан эпсарна а хнпра оцу ГІуллакхах, тІаккха набахтнн лазартне аьлча а, набахтє ваьккхнра. Кога тІєюьллу дєчнг кхузахъ а ца єлїра, кхано хІокхо ГІовгІа яьккхнча, шн Іаса сара. Хьаькнм а кІїранахъ цкѣа бен ца вогІура кхуынга хьажа.

¹ Конвой, ха.

«Доттаглашна оьшур вац ах стаг волу со хлища». Члорашна юккьехула гуи майданан кийсаг а клордийнера цунна, оцу хьаьхначу майдана тлехь цхьа мискъала-заррат дацара цунна ца девзаш. Дийнан йовхоно а, буьйсанан бурконо а хьераваха волийра иза. Цкъа а ца хилларг хиллера цунна: наб яйнера, хлокхо кхиш ян йиш ца хилча, нуьйрахь а кхетта наб. Индарерчу глумкичуьнга хлора денна дол дустуйтура цо. Хьам-кхаж¹ баьлла хиллера.

Оьрсашна юкьахь даьржшнера, хлара хлора денна глабакхсанна бесташ болу корта бустуйтуш ву аьлла.

Бойсаглар, ласанашца воглий, арахежа хлуттура, паггахь коьрте цхьа гловгла хьодура цунна: «Шо-о-в, шо-о-в, шо-о-в». Ша йоккха гловгла яцахь а, цхьа клоргенера я лакхара схьакхьачначу оцу гловглану цуьнан корта бузура, тлаккха глайгла йоглура цуьнга. «Ва-а дела, со хьераволуш лавтта-те, ийисаралла лан собар лохьа суна, везан дела», — майданна тлехь дерг дладовра цунна хьалдара. Коьрте йолу и гловгла, клез-клеззинг йоглу дела, цлехьхьана дла а ца «эккхайора», тле ма-ярра, меллаша, бала байлуш, дла а йолура иза. Цкъа анайисте хьаьжча цевцелира иза эццехь² лаьмнаш ца гича. Еса яра анайист — цунна чу а йовссира сингаттамца и ссалла — тлехь блаьрг саца хлума доцуш... «Лаьмнашка букь тоьхна хир ю хлара глшло». Майданна тлехула чекхбовлу пах гора цунна. Салтий гича — цераи хлара латта хьеша бакьо яцахь а — уш муьлш бу, цара стенах ойла йо хаа лаьара цунна.

Пистинчу чевнан лазаро, члорашна юккьехула гучу есачу анайисто а Гелвича, дерриг дицлора цунна, дицлора аьлча а, цхьанне хлуманан ойла ца хуьлура.

Аьхке юккье йолуш лавттара, майдана тлехь хьоркане кхаччалц чаи яьллера. Хлоккхуза кхочучул, Гергабилахь веллехьара ша аьлла хетара цунна.

Цхьана базар-дийнахь майдана тлехь гена йоцчу кхаа танглаккха³ клел глабакхан хлуш дохка веана беркьа духар долчу воккхачу стеган тидам хилира цуьнан. Блаьргаш тле беанчу кхакхан куйно ца вовзуйтуш хиллера иза. Ца вевзинехь а, хлара-м дладанчу базар-дийнахь а веанера кхуза, бохка оза ши уьстагла а болош. Тлаккха ша и цамгар лору гловгла глехьа коьрте йоглуш хийтира цунна... Иза Гергабилара хьархо Акх-Сурхо вара.

Акх-Сурхо цул тлаьхьа кест-кеста лела вуьйлира набахтина улло кег-мерса йохка-эцар делон. Хехь болчу цхьанца салташца гергарло а теснера цо.

Аьхке юккье яьллачу хенахь элира Бойсагларе, иза кхана Соьлжа-Глосе вуьгуш ву аьлла. Оцу буса сатоссуш бен наб ца кхийтира цунна.

¹ Веллачуш сина дагансача болу олу хьам-кхаж.

² Цигахь (диал.).

³ Стаг прхьуллу блоглам.

15454-5728-

1848

15454-5728-

15454-5728-

15454-5728-

стеган цле яккха дезара, тлаккха стаганина тлехь дара и маре йнгар.

Шолпа маре ца яхна шен шичин йол йоллийтинера ор чу, шен цийинна тлера дладолййча и низам длагур ду аьлла, амма шайн йол ор чу йоллар эхь леринчу шичоша виьйра иза. Цамоьттарг инсело-кх хлокху дуьнен тлехь. Хинца со а ву-кх, кхоччуш зыьлан волуш, гаурийн карахь...

Екхначу стигла хьаьжира иза, гонаха ха долуш ша валавар дага деача халахйитира цунна. Юха а коьрте гловгла ян юьйлира, и гловгла коьрте йовьсенчул тлаьхьа бен гучуйолуш ца хиллера. Генна хьалха ирах хьовжучуьра корта аьтту аглора берзийра цо, тлаккха некъана ткьех глулч хиллал генахь лавтта охьайовьссина... стигал гира цунна. Махо цунах махарчий йохуш гича, и стигал йоций кхийтира иза, — мокха-баьццара хи дара, кхаа аглора, мел хьежарх, доза а ца гуш. Тулглеша дайн «шо-ов» дора.

— И хлуи ю? — хавьттира цо говраца уллохь воьгьчу глумкийн мотт хуучу пралорщике.

— Хи ду, су¹ Хлорд.

Хлорд дуьхьвара гуш бара Бойсарларна. «Хлоккхул боккха хилча, мел клорга хир бу и!» — Берриг хлордах ойла цхьаьнамет-та я а ца лора. — «Веза хинволчо шен воккхалла гайта кхоьлли-ца хир бу-кх хлара а. Адамашна маршо адамаша елла яц, дала елла ю иза. Цхьана адаман бакъо ма яц кхечу адамера маршо дла-яккха, иза хлокху хлордера я лаьмнашкара маршо длаяккха глор-тар саина ирча ма ду. Хлокху хлордо, лаьмнаша, маьрша дуьсуш ма гоьту адамашна и шайгара схьайоккхуш юй... Вовшашкара пар-глато длаяккхича, уьш хлордашкара, лаьмнашкара иза длаяккха хлуьттур бу-те, ма эршо² хир яр-кха иза...»

Бю делкъенна йонцачу хаша сенча, шина салтичуьнга ворда-на тлера чу вессавайтина, ласанаш тлехь хлорда йисте вахара иза. Цхьа ласа геьллелц баьккхинчу аьрру пхьаьрсаца пхьаьрса кле-лахь латтайора цо. Хлокху ойла йина ца валлал доккхачу пилма-тан хича ламаз пийцира цо. Ког, куьг доцуш, кхечарал шюзза доца эла а деза цо иза, кхечарал... шюзза цлена волуш саина. «Астаг-лируллах!» — шен ойла иштта сонтаяларна дохковелира и. Шега уьш берринш хийнстера схьахьуьйсий хуучу Бойсарларан хи тлера схьахьаькхначу цлехьхана шийла хеттачу махо белшашна цхьаь-на дегл дегийра. Хинца а иницкъ меттахлоьттина боьуш, цхьана кога тле охьалахвеллачуьра хьалаглоттуш гучуйолу глорасизалла гайта ца лавара цунна.

Хлордан «шов» чохь долуш, ламаз дихкира цо, цхьа куьг хьал-ха лавина, доцца дола дира: «...веза-воккхун дела, хьо массерап цхьаь бен дела воций ца хьаь хлара керетанаш длалахка тхан

¹ Хи (глумк)

² Ирчалла (диал.).

аьтту белахь. Берриг глзотехь белла нах декъалбеш тлэца ахь. Тlаьхьа бисинчу нахана хьайн маршо ло ахь...»

Цхьанаэшшарехь тlехьодучу тулгlенийн шовкьо хьйна лаччуьра, ласанаш тlе дукха ваз ца волуьйтуш, хьалаайво иза. Хlордо хьобстучу гламаран цlеналле хьобжу панб Бойсаглар. Вордана тlе воьду иза, салташка ша хье ца войтуш, ворданиа ах чу сеттий, чухаьрцаш, охьахуу.

Наг-паггахь тlебоглуш, некъан бохалла эпасарша хьал хотту кхуьнга. Иза цара ламапхошкара тlэцна гlиллакх ду, и лелийча ламапхошка а шавш лерийта. Бойсагларна, хlоразза царах цхьаь тlе мосазза воглу, царна чохь диканг тlекхеташ санна хета. Уьш хlара латта хьсша бакьо йоцу мостаргий хилар а днцло цунна.

Малх чубуьзна, бода болале тоьпаш свлира, цкьа хьалха, тlаккха тlаьхьа а.

— Ла-хьавла-вала-кьуввата!

Бойсаглар волчу ворданиа хьалхара салтий жlараш етта буйлира. Бойсаглар шен меттехь хьйна лара, цхьа долчу куййгаца ворданап го а лавцна. Тlаьхьарчу тlезаша гlовгланаш ехира. Мас-со булабелла севцира. Говр хаьхккина цхьа гlалгlазкхи тlевеара кхарна. Говрара охьа таьлна, шед хьажош я салташка, я эпасаршка доцуш, хаьттира цо:

— Хlара-м вац хlара? — аьлла.

— Ву, — элира цуьнан ша-шех тешначу озо вохийначу салтичо.

— Хlара муха оьцур ву ас схьа, хlара чолакх?! Схьаьцал, сан цуьйрана тlехьа виллал хlара!

Говрашкахь волучу шипа гlалгlазкхичо а гlо дира.

— Тlелеттачаьрга дlа ца ваккхийта дlавуьгуш ву ахь хlара? — тlевеанчуьнан эпасаран погонаш гина, юха а воьхно хаьттира оцу салтичо.

— Цуьна хир ду-кх, — дог ца доглуш санна жоп делира цо.

Куййгаша хьалаайинчу Бойсагларна шена клелахь говран гаь хааслира. Шайгахьа ваьлла оьрсийн эпасар Радомцев Алеша — хlинца Исмаьлал — вист ма хиллинехь вевзинера цунна.

Юха а хlордан гlовгланах теранг йоглу коьрте, цунах бала ца хуьлу цунна, шен дукха тохаделлачу деган пlаьлдиг Бойсаглар а юхаузу...

Экспедици

Муьнина дага ца доглура ша муьлхачу юьртара схьаваьлла. Дагадогlург а дерриг цхьа гlан-набарш санна дара. Кхечу амалташ-ца лекхачу керта чохь хьалакхиьнера иза. Хlокхо-м хатта а хиттира дядьке — кьеначу унтере, со муьлхачу юьртара валийна аьлла, амма цунна а ца хаьара, иза хlара валийначул тlаьхьа веанера кхуза.

Массо ехачу стоьлана шинне аглора яахлума яа охъахевшича, дядька хъожуш ца хилча, даккхийчу бераша кегийчаьргара яахлума схъайоккхура. Шийлачу хенахь чохь шийла йолуш, буса шеллора иза, вохвелча пана гленах, Муинна иза ерриг дагайоглыра, кхуьнан бохбеллачу аглонна а дагайоглыра иза. Оцу хенахь а, жима воллушехь, ша цига кхачар цхьа дакъазалла юй хаьара цунна, хинна иза цхьа хилла а, хила дезаш а хлума санна тлеэцахь а. Цуьнан цле а — Муна — дакъазаллин билгало йолуш яра, кхузахь берш а хлокхуьнан цларах тера цлраш йолуш бара — Муса, Темир, Асхаб, Магомед, Иса... Царах кхин ша техкина цлраш йохура дядькас — оьрсийн цлраш, амма уьш бакъ ерш яцара, бакъ ерш уьш хилча, хлорш кхузахь а хир бацара. Муинна оцу хенахь а хаьара массе хлуманна тлехь оьрсий коьрта буй.

Лахарчу прапорщикийн школа чекх а яьккхина, нохчийн ярташка эскаран экспедицеш лелош, шен мотт дикка бицбелла хиллера цунна. Делахь а оьрсий коьрта беллахь а, церам мотт коьрта ца хиллера, эскарехь французийинг, немцойинг хиллера лекха, дукхахьолахь иза эла-эпсарша, баккхийчу хьаькнимаша бен повшашка ца бийцахь а.

Ярташна тлелета эскарш дуккха а лелийра Мунас. Цкъа хьалха кхечу нахаца лелаш Темира иза, тлаккха ша леладора, нахах тешам бацара, ткъа хлара паччахьан эпсар вара. Некъаш а тлеовьдучу юьрташ а, цигарчу нехан а амале хьаьжжина хилла. Цкъа наггахь ша схъаваьлла юрт свзар яцар-те аьлла а хетара цунна, амма иза кхунна йовза а свзина, кхо далийначу эскаро ягийча, бераллера цхьа тлаьххьара шена чохь дисина хлума догур долуш санна, йовза ца лаьара.

Некъ гойтург наггахь тапча-хлума ца кхуссуш ца лахь а, тлом бан безаш а вац, хлокху хьаннаш юкъахь эскарш лелон ма-хуьллу дийна внаса веза иза.

1846 шарахь дуьйна эскарша Дерластахь¹ бечу тлеман хатI хийцинера. ХатI хийца дезар шо хьалха Воронцовс, доккха эскар гулдина, Нохчмахка йнна экспедици хIаллакъяро а гайтира. Иштта доккхачу эскарна похчийн дуьхьалабаккха бIа а бацара, эскар хьаннийн гаттийчу некъашка доьлча, партизаннийн тлелетарш дора цара, шайн аьрхачу ницкъана эскаран боккхачу ницкъе дийнахь-буса а са ца долуйтуш, кегий а, даккхий а зенаш деш. Паччахьан эскарша цкъа хьалха лелийна йицбелла хьаннаш хьакхарац, ярташ — цу чохь мел дерг: адамаш, бошмаш, ялтанаш — хIаллакдаран тактика юхаденийнера. Глопаш тлера ярташка, ярташ тлера ярташка а некъаш дохура хьаннаш хьокхуш, йоккха топ

¹ Вайнаха Дерласта олуш хилла Кавказан Коьртачу дукъа тлера Теркан дехьарчу дежийлашка я Пана Махка тле а, Каспийн хIорда йисте кхачалц а болчу махках.

2
тоьхча ца кхаччал шуьйра. Теркаца. Соьлжаца Идала¹ тлера. Дона тлера гIалгIазкхий схьакхалхош, станицаш, чIагIонаш зилаш а дохкура. Уьш дахкар 1735—1739 шерашкахь долиийнера. ГIизлар гIап, Теркаца дуьххьара чIагIонаш а йохкуш, 1817—1823 шерашкахь чIагIонаш Соьлжа-хи тIехь якха йолийнера. Дуьненчоьх уггаре кызачех йолчу империс нах хIаллакбеш дIалоцура церап латтанаш.

Деа шарахь иштта дIабаьхьначу тIамо хийцамаш а бсара: эскари дIасадовлуш тохарчул кIезиг дараш хуьлура. Дахаран хьелаш дохийначу ярташкара нах, цхьанна оьцуш, детех, дешех оьцуш, эца ца белча цIеххьана тIелетий, цуьцкьашха гIонашна улло яккхийчу тоьпаш кIел кхалхабора.

Муна оцу хене Аьрру флангехь вевзаш а вара, сардал волчу Тифлисе кхайкхира иза 1852 шарахь.

Сардало эла Воронцовс ша тIенийцIра иза, эсала кьамел дIра, сарахь пхьуйре кхайкхира.

ТIеобху, дIаобху экипажаш лаьтта сардалан цIийнан гIала ца лерича а, кхин яккхий гIишлош а яра Тифлсехь. Эриван-майданна тIехь йоккха театр, хьшацIа дара.

Сарахь эластуна¹ Елизавета Ксаверьевнаа вовзийтира Муна, цо шеца Iаш йолчу доттагIичуна Шуазельна а вовзийтира и. Муна, хьех хьацар тоьхна, вуьйхира оцу хьолехь. Цигара схьа а валийна, хIара стениа гойту кхузахь? Гайта безарш вуьйш бара, мазурка хелхабовла хуурш. Кхузахь массара вовшашца французийн мотт буьйчура.

Воронцов, сехо екьана юьхь йолуш, кхечара ма-аллара, амалшца нигалсан стаг вара, нигалсан акцент а хуьлура цуьнан оьрсийн матте ваьлча. Елизавета Ксаверьевна кьаньеллачу алкханчех тера яра, цуьнан доттагIа Шуазель а яра оцу тайпанна гергачу тIама-рочух тера. Ша эла а, ах туьта а тилла, зудчул иттех шо воккха хетара.

Тифлисехь кулуарашкахь уггар дукха юьйцург сардалан цIийнан гIаланан парадан иеларехь пенах тоьхна можа яьшка яра, тIе яздина «кехаташний, дехаршний» а долуш. И тоьхчахьана коьртачу штабан эсарийн цхьа дакъя дара цу чу туьйсучу кехаташ тIехь болх беш. Дукха хьолахь уьш вуьшта почтехула ца дохьуйту а, керара кера дIа луш ца хуьлу а кехаташ дара... Иза дIаюккхийла а дацара, дIаяьккхича и дIатохар гIалат хилар даре дар а хуьлура...

Массара шеца герго лобхучу Джованис ша а герго тесира кхуьнца. Мунина иза Воронцови доьзалехь я ялхошна юкьахь муьлхачу гIуллакхехь ву а ца хаьара, амма цуьнга полковникаша а куйгIаш дора. Кхечара цунах Иван Мартьянович олура. Ша

¹ Волга-хи.

² Элан зудчуна.

Одессерчу молдавхойх ву элпир цо Муне. Духхъара иза кхуыга туркойн матте уйзучу глумкийн маттахъ вистхилира, ткъа Мунна иза ца хаъара.

Хъоъжуш волу стаг низарваккхал члогла бильярдах ловзура иза. Цъана цечу шарца масех бле очко йоккхура цо, хлара а, иза а е аьлла триплетах йора, стоьлан экъан тлехъ кир а хъаькхна билгало йиначохъ шар а сацайора... Гонаха берш тлегуллора цуьнан бозбуанчалле хъовса. Иштта члогла ловзу олура иза ломберах¹ а.

Джованнис кхуыга Воронцови зуда, иза Новороссийскан губернатор волуш, ссылке ванитинчу Пушкинца делар дийцира, цунах тера йолуш йол а ю цуьнан... Бакъдерг аьлча, «полумилорд, полукупец...» боху стихотворени Пушкина Воронцовна ма язйина. Амма Мунна Пушкин мила ву ца хаъара, и ца хаьий ханйта эхъ а хетара. Кхуьнан Джованига дийца башха хлара ду аьлла хлума а данара: Чехкар-глопехъ волчу можа месаш йолчу Воронцови кланта элас Simona Органан чложана тле а летта, толам баьккхина боху рапорт хари хилар — мелхо кхарна хиллера кхузткъа стаг вийна зен, похчашна хлума а ца хуьлуш, Бярятинскийс шашн глопашна улло кхалхийна бохучу похчийн долучул терахъ кхузза-добазза хъала а доккхий — кхалхийначуина масех сом ахча лора — совнаха долу ахча шена дуьту.

Ахъ иштта аьлча-м, бохура Джованнис, Ермолови клантанна Клавдина чин дела, элан адъютант волу иза, хъовсам боцушехъ, Дагестане Кудухе вахийтина, тлелатар дина аьлла реляци язйина, карабаллийнарг юьрта йисттехъ бежаш болу ткъех уьстагI бен боцушехъ...

Оцу деношкахъ Тифлнеан музее пахана хъажа кесталгIа вийначу цлеххачу партизанан Хъаж-Мурдан баьккхина корта биллинера... Къаьсттина боккха бала бара цунах зударийн...

Тлеххъарчу хенахъ тлом герзапачул дагаршца дукха беш бара. Соьлжа-глопара, Чехкар-глопара дуккха эзарнаш эскарш арадовлура хьапнаш хъакха. Хьапнаш хъокхуш глопана гена бевлча, шашн цланйинчу меттигаш тлехъ таппаш тухуш, кхин дIа а боьлхура уьш. 1852 шеран юьххъера дуьйна Соьлжа-глопара Чехкар-глопе, цигара Гермачига, Шела, Эвтара хьун йожош шу баьккхнара. Хулхулоца йолчу яртел сов ягийра Шела, Гелдагана, Иусманюрт, ягийра Мезан Арен тлера пхи юрт а. Февралехъ Орга шинне аглора хьаннех цландира, цуьнца йолу ярташ а ягийра. Оцу баттахъ Жалкх-хин аьрру йист хуььнах цланъан йолийра. Жалкхан тогIи Грозин глопана улле далахъ а, гонаха дукха шовданахъ, уьшалш йолуш, хиницалц эскарш ца кхачисра цига, хьапнаш а уггар яккхий ю ала мегар дара кхузахъ. ТогIнца хъаьжкIаш, борц а боьра.

¹ Кехатех ловзаран цхъа тайпа.

Барятинский Жалкхан дехье хьехон воьлча, яккхий тоьпаш цига аьттехьа йигалур яц элира, цунах дерг билгалдаккха аьлла бахийтина айкхаш, г'одаюккьез уьшало бехбина баьхкира, ткьа цераи говраш-м ц'унала кирчинчу хьакхарчех тера яра... Мекара Барятинский т'еха ца велира оцу х'илланах. Эскар Жалкхан аьтту аг'ло ц'аньян дуьйлира. Шемална гуш дара Нохчийчоь ерриг ч'анаяккха дукха х'ума ца дисний, шен б'ло а ч'лаг'бора цо, эскар дог'лу долу некъаш, т'еш дохаде аьлла буьйр динера. Х'ора дениа хьун хьокхучех итт-ткьа салти воьш, дийнахь сарралц кхийсарш деш, чекхделира Жалкхан аьтту хийист ц'аньяр. Муна а, цуьнан говр а доьллера оцу ца соцучу кхийсарех.

Органна, Жалкхана юкьара меттиг хьун охьатоьхна ягоши ц'анийча, Гелдагана вахана, цигахь туп тоьхна, хьун хьакха дагахь вара Барятинский.

Кхузахь а башха Муна оьшуш хьал а дацара. Барятинскийца дукха хан йоцуш Шемалехаьара оьраскхьа ваьлла Буота а вара... Сатоссуш Эманал т'ехдевлла, Цоцин-Эвла кхочуш Хулхулох дехьа довлуш кьовсам иккхира, т'аккха Цоцин-Эвланна петоьхна, Гелдагана кхечира пхийттех эзар долу эскар. Гелдагана туп тоха аьттехьа мегар йоцуш хиллера. Цуьнан юххе кхочуш гонаха хьун яра, цигара схьаэттачу тоьпаша, хьуьнал дехьара нанба Т'елхага еттачу йоккхачу тоьпаша а дукха зен дора. Цул сов, Бас т'ера хьун аьрру аг'лора бен хьаькхна яцара, ткьа аьтту хийистехь хьун яра, цо новкьарло а йора Органна т'е кхаччалц хила эзачу э'ена.

Х'оьттинарг хала хьал дара, юха а девлла, Орги т'ехь Т'аплахь йолчу туьпа дахкар зенаш долуш хир дара, х'унда аьлча, массо некъахь йолчу ярташкара нах т'елетар болу дела, вуьшта даго а ца вуьтура Барятинский и дан, юхавала... Буотех, Мунех дагавелира пнарла, х'ун дича бакъахьа хир ду аьлла, Мунас юхадовла деза бохура, Буотас мелхо хьалха, Майртуьпан аг'лора д'адаха деза бохура. Буотас бохучуьнга ладуьйг'ира Барятинский.

Гелдаганах волу т'ай дохийнера, йнесташ лекха йолуш, яккхий тоьпаш дехьа яхалур ю бохург аьттехьа дацара. Т'етт'ла марсадолучу кхийсарш к'ел салташа, ший хийист хьаькхна, дехьа ехира яккхий тоьпаш а, т'аккха обоз а, хи хьоркане бен ца кхочура.

Некь дикка шуьйра белахь а, хьуьнхара шинне аг'лора етташ, цкьа кхийсарш ц'ханьхара д'асовций, кхечанхьа довлура. Эххар шуьйра аренаш гучуевлира, т'аккха бен ца хилира эскаран садолуьйла, ши аг'ло ларъечу салтийн маг'ларшкахь кхийсарш д'а ца севцнехь а. Масех бен боцчу диттийн могланаш т'ехьа наха шаьш хьун д'аььккхна, хьаьжк'лаш ен меттиг яьккхна хиллера.

Де суьйренга лестинера, эскар Майртуьпа чудулуш, юрт йогуш яра.

Байнпарш а, обоз а д'атесна, доьхна дог'лу эскар к'елхьара-даьккхира Буотас. Оцу буссехь шайна т'елетачу нахана юкьара

цхьа стаг а вахийтина, Ёуьйккѣхь иза вухавенера, Баклановга-
ра кехат дохьуш, Курилский члагонера иза эскарца дуьхьалаво-
глуш вара...

Йоккха стаг

Поккхачу стеган ойланаш дласаяьржара дийнахь. Амма уьш
хлора денна совбуьйлучу маьлхан злаьнарша дласаяьржа дела
хила а мегара иштта. Злаьнарш хинца кхуьнан гелделлачу
блаьрсна гуш долчу а, гуш доңчу а массо хлума тле дласаяьр-
жина — юха а и баьана долуш хила мегара цара йоккхачу сте-
ган хьекъал-нэс тиладар. Шен тлаьхьарлера дахар буьсанех
лаьтташ хетара цунна, хинца буса бен гул ца лора йоккхачу ста-
ге шен ойланаш.

Ша тлехина ла дечиг доккху ах лаьттах яхана гуьйриг санна,
лаьтто тлензон иза, когашна юкьа хлоттийначу гложа тле дех-
кичу куьйгаш тле корта биллина лара. Повлакха клеларчу чух-
танах, кьанѣлла, куьг дика ца кхочуш, арадаьлла пилха кьовжа
гиччо меттахдохура малхбалера хьовкхучу мелачу блаьстенан
махо. Берашха пиллиг долу дерл, малхо датадой, ахиабарха оьху-
ра. Чуьрчу шег дукха ладегларна, блаьрса, лерса гелделле-
ра цуьнан, амма тлевсанарг пецвуьйлуро цунах, кьора йолу иза
ша дуьйцучух муха кхета ца хууш. Маьлха дуьхьала — чекхъ-
юьйлучу злаьнарша цегла¹ ховтуьйту куьг лоңуш, тлевсанчуьнга
цлен марха хьаьдда блаьргаш ойура цо. Маңо², кьелла йолушихь
ловзу бераш саналора цунна улле даьккича, йоккхачу стага,
цаьрга а хьожий, йоңачу уьшарца куьг айича, цуьнга куьг хьа-
кхийта роғл-роғлгана шайн кортош куьйга клел хинтадора цара.

Йоккхачу стеган лаппагла ах лаьттах яьккхина яра. Уллохь
клара санна цхьа хлума йолуш, оңу чу хууш цхьа цхьа котам яра,
котам аьлча а, йоккхачу стагана цхьамма деана меъ, дуьйцург ца
хеззашехь шег бохучух кхеташ санна долчу цхьана хлумаща
хаьара йоккхачу стагана — и тлехьаьжча котам санна йоккха хе-
тахь а — меъ дуй. Тлаьхьарчу хенахь акха а даьллера иза. Пок-
кхачу стага шена закатна³ деанчу клах цунна хлума тасахь а, ме-
ңачу пехан санна, цуьнан а са меттахь доңучух тера дара. Когаш
тле а, хеча юьйхича санна, месаш свлла, Ёуьйранна шена тесначу
клах злок тухий, сарахь кларичу хаьалц йовра иза. Блаьстена
юьхьыхь салтий тлехкетта, цара юрт ягийча — юьртарчу наха
хьуьнихахь ши клара даьккхича акхьяьллера иза. Говр-бере я
хьаьдда воғлу стаг гича, «кьа-кьа-кьа» деш, кьаькхина тлема-
йоллий, цхьана аглора длайоьду иза.

Йоккхачу стеган цла а, чохь ла даккхалур доңуш, ша ма-ярра
бун яра. Кхин башха цла а ца оьшура — ла тледале хьала-вахьа

¹ Оьрсийн маттахь — ромоний.

² Маңалла (диал).

³ Башпата, глораз бешину нахана хлора шарахь дун сагла

цкъа-шозза салтий боглур бу, клаш-ялташ кхуьуш, кхиьна даьлча а, ла тледеача а боглур бу.

Бошмаш... бошмаш йоцу дуккха шераш ду. — Юрт аьлча а, хлара лаппаглаш-бапнаш. Уьш дукха хьолахь луьйрапна боглу, ор-ца доллий, зударий, бераш, баккий пах — уьстагний, бежанаш лохий гена хуьнах булу, божарий буьсу — юх-юха хуьныхара эскарна тлелета. Хинца-м нехан уьстагний, бежанаш дац, уьш тламо кхачийна. Котам — даьхин а дац.

Хьалха а йоккхачу стеган юьртахоша йоьгйна ах лаьттах яхана лаппагла яра. Иза яга а йнна, шен ор чу эгнера цуьнан овкъарий, ткъа кхин и сийсазьяккха, салташа чу боьхаллаш кхийсинна, беҳдинера оцу лаппаглан «каш», цундела кхечухьа яккха дийзира хлара лаппагла.

Йоккхачу стеган майра, доьзал эгийнера тламо, ткъа гергара пах лаш болу юрт, цлеххьана тле а кхетта, оьрсаша нуьцкъашха Терка йнете кхалхийнера. Гергарнаш цахиларх, юьрто дора цуьнан дола, эскар тлегоьртича, иза длаюьгура паха, ша ладдайнта боххуьнехь — ша-шега беи ладогла пайденна йоцу букар сеттина, якъаелта юьхк. Нахана ша нштта оьшуш карийча, хиш хинтинчу бляьргаш чурьа бляьрхин оьхура цуьнан, амма нахана уьш массо хенах бляьргаш чохь лаьтташ ду я хинница керла довлурш ду ца хаьара.

Уьш доьзалахь бархI йол яра, цхьа а клант воцуш. Хлара яра уггаре жимахьберг. Дас-панас клант хиларе сатпйсарна хиллехь а хьац, жима йолуш дуьйина шех йол аьлча а ца мегара иза, кланташца беи ца ловзура, тлаьххьалц — зудаберан суьрте ерзалц — мехкарийн духар а ца лелийнера.

Клантаи метта дуьнен тле яьллачу йолана тлера тламе а яхара иза, божарийн духар а дуьйина. Юкъахийоьхку шаьлта, духар хьалхе дуьйна кечдинера цо, яьхьна мажар тлам тлера кхаа-деа денна цлавсаначу деннг яра, — да кьена вара, иза цлахь висча а эхь хир дацара, шен ца хиллачу кланташна метта а леллера иза тлам тле.

Пашло йолчу цунах дуьххьарлерчу кьовсамехь хиллера говр-бере. ДоттагI а карийра. Иза иттех шо воккха вара хлокхул, воккха хиларе терра, тламехь дола а дора цо цуьнан. Кхуьнан шерачу юьхь-чкъуьйригах цецбуьйлуш, куьйса стаг, куьйсачу стагаца мах бан ца мега олу бохуш, хьийзайора хлара паха. Ша шуьца мах бан-м веана вац, олуря йола цлий а луш. Клант хиларан билгалонаш а яра цуьнан — цхьаннен шеко хир йоцуш: шерачу юьхьа тлехь жима йолуш охьакхетта блена а, клоштарчу божаберашца майралла кьуьйсусх куьйгийн нана-плелгийн клаьгнаш цохь кложам багийна а диснна моьнаш. Кложам дукха латтош а клентел тоьллера иза.

Цкъа чов йича и клант цахилар гучуделира. Чов йирзича доттагI хиллачуьнга маре яхара иза.

доьгча санна, хорам саца ца белла, клайчу беснеш тлехула охья-хьябда ши тладам гульмаьндни чухула йнхкинчу чухтни хьялха тесначу лаьржачу тломаца длабаьккхира цо.

Хьялха злар хиллачу овкъярш тлехь тапъяьлла лаяттара висниа кхо клант, ул-улло хлоьттина, жиманиг, тлехь хеча йоцуш, воккхачо сийсара дечигах цестина йина шаьлта юкъях йнхкина вара. Иза тлаьхья хьада хлоьттира, амма цул воккхачо, цунна тлера ша делийна зарзйовллачу кучан тлам лавина, сацийра иза...

Кхо клант а вусталуш хиллера оцу пепанца. Цкъа орца даьлла, хлорш юьртахбевлча, и поп а баьгнера, схьахетарехь, гена боьучу такхорах тесна цле тле а кхавчина. Тледа поп багор бацара мостаглаша, цара иза дагарца харцор бара.

Тлаккха, бляьрга сара кхетча сална, клант вийна валийча хыйзинна а ялале, шолгланг а вахара. Вобалганиг, уггар жиманиг, кхоалгачул хьялха валийра вийна.

Багочу махкахь хлоь-докъяр латта ца даларна, тлаьхьярчу кланта шен говр бланера¹ цаялаяйттинера. Дерриг глудлакхаш юкъяхь до дела, йоккхачу стага иза юьртана длаеллера.

Наггахь, йоккхачу стагана ма хеттара, ойла гуттар найдабоьчу яьлча, теса хлума дагадогьура цунна: клентий шаьш шайна лавина поп хлаллакбарна хилла хлаллак... Тлаккха воккханиг иза багабале вийна хилар дагадогьий, и бакь доций хаьа цунина...

Йоккхачу стеган дуьненах лазам боцу дукха хан а яц, цунна иза билггала дага ца яглахь а. Бляьргаш хьяббинча а, дайначу бляьрсинехь ловзучу маьлхан зляьнарша цлеххьяна майрачун, веа клентан яххьяш йицйо цунна, кхидерг дагадаглахь а, хала ца хета, хаза ца хета — цхьанаюккъяра... Уггар дика дагадогьу шен акхьяьлла котам, ах лаяттах яьккхина лаппагла, цунна уллохь цхьа котам чухаа бен «доьналла» доцу бун, лаяттах пйна овкъярш, хьялха хилла лаппагла ягийнна, цуьнан орчу эгна яьккхий овкъярш, — маьлхам зляьнарш ловзу тлаьххьяра шен синкхетам оцу массо хлуманна тлехула айалуш санна хета цунна.

Арара дерзинна бераш чухьяьвзира, баккхийчаьрга йоккхачу стагах нур айалуш ду ала...

Лазарев

Даргинийн округан хьяьким полковник Лазарев меликех² вара. Хьялха-хьялха туркойн пачхьялкхана муьтлахь хиларна, олалла дойтура цаьрга шайн махка тлехь хилла ца лаш, луларчу азербайджанашна тлехь а. Туркойн ледал доьжча, кьебелла меликаш, йокка-эцар лелош, куьпчийн хьелашка бевллера. Шен дедегара Егизарера-Лазарера кхавчина йокка-эцаран дакъа длакхехьалур

¹ Эскарера.

² Кирабахера дворянаш.

доцу дела, Ёлрхитта шо ма-кхеччина, шен лаамца Дегластанахь долчу паччахьан колоннале эскаре хЮьттинера иза.

Даргинийчу вале ворхI шарахь Мехтулина урхалла динера Лазаревс, цигахь айкхашна юкьахь а кьайлаха айкхаш болу хьал хЮттинера цо.

Кхузахь Кибит-Махьми тIера дIаволавелира иза, хIунда аьлча, хЮкху шарахь а, кхул хьалха деанчу шарахь а мацалла хилла, ярташ йолах эцалур йолуш хетара цуина, ерриш ца эцалахь а, дукхахьерш эцаяла мегара, и дукхахьерш юкьара дIасвлча, шайн болчу бакхийчу инцкьашна тIелетча, важаерш хала а яцара.

Кибит-Махьма Шемалца цхьа вас йолуш вара. Цхьаболчара Шемала цуьнан кIанте йол ца яларна ю олура и вас, вукхара — Шемала имамалла шел тIаьхьа шен кIанте Геза-Махьме кхов-дориа ду бохура. Коьртаниг — стениа тIехула, хIунда дацара, коьртаниг — и вас хилар дара.

Кибит-Махьма — Шемалал тIаьхьа болу динан корта — вевзаш волау наиб вара. Имама гIазоте дIакхайкхале динан Илмане вир-зина, ТилитIла боьдучу новкьара дIагучу хьехахь Iаш хилла иза.

Схьаяккхаз а йолчу ТилитIла кхуьнан урхаллерачу айкхашца гIуллакх деш болчу эсаршина а дукха хенахь дуьйна болх беш воллушехь вевзаш воцу Самвелов Кьахьарма вахийтира цо — иза цига Акхушара ведда веанчух.

ГIазIумкан хан АгIлар-бек вара Лазаревца гоме. Церан дар-дацар Лазаревс хьалакхуьуш волчу Мехтулин ханан бакьонашка-хьа гIодахар бахьанехь дIадоладеллера. АгIлар-бек шен оIалла Суьйлийчу а даржадан дагахь вара. Эла Орбелнани кхарна юкьахь машар бан хьажарх а, гIуллакх ца хиллера. АгIлар-беке шеге хаьттича, и Лазаревл дуккха а муьтIахь вара оьрсийн пач-хьалкхана, шен мохк а ондда буйнахь латтабора цо, ткьа лулахь урхалла дечу Лазаревца кхуьнан йолчу юкьаметтигца цхьаниен бала а бацара.

Лазаревн, шена лнъча, цуьнца машар а ца беш, Дагестан ка-рахь йолчу Врангеле кехат яздина, АгIлар-беке новкьарло ца яйта ииш яра, делахь а ша кхул дуккха чолхе гIуллакхаш а деладарна, цхьа йист ер-кха бохуш дуьтура иза.

ТилитIлахь ламапхошна юкьахь кьайлаха делочух Самвеловс кхуьнга мел доубьту кехат а геланчашкара схьадохура АгIлар-бекан наха, цул тIаьхьа мухха делахь а Шемале ца кхочуш а ца дуьсура уьш.

Иштта яздина кехат кара кхачар бахьана долуш, Шемалан буьйрца 1857 шарахь дуьйна Кибит-Махьмина, ТилитIлан наиб хиллачу цуьнан вешина Муртаз-Иелина а тIехь тергам латтон бо-лнйра.

Цкьа цхьа кехат карадахча, Чоккхора Лазаревга схьакхийдон муьтIахьалла Шемална гучуелира. Цул тIаьхьа юха а 1858 шеран

юьхъанца Гандадалан коьртачу туьпахь Чюккхо-Глопахь наисан канон бленча волчу Ислама Лазаревга къайлаха хабар туьйхира, ша, наиб веи а вийна, лаагложь хиллачохь Глопан члаглонаш дла-лаьнца, шена Гло хир даринь аьлла. Лазаревс цуьнга, тешаме нах а гулбай, шегара хаам хиллалц собар де элира, цуьнна тлетовжа цигарчу наибца хьагI йолчу шинна стеган цлераш а ехира. Пул-лакх ларлуш дладахьа дезаш дара, амма Ислам сиха хьаьвзина, масех дийнахь тоба вовшахтоьхнера. Цуьнга Цадахьара вола аьлла, къайлаха цунах кхеттачу Лазаревс шо хан елира цуьнна шен болх кхин дика длабахьа, хлуьнда аьлча, эскаран боккха ницкъ ца хилча, Чюккхон члаглонаш аьттехьа карахь латталур яцара.

Кибит-Махьма, Шемалан тергамна клелахь велахь а, коьрта-командующие ял йиллина, къайлаха муьтлахь вара. Иштта оьрсашкахьа йолу парти вовшахкхийтира Тилитлахь 1857 шарехь дуьйна.

Лазаревн урхаллера вола Донаго-Махьма цехьхана веддера. Цкъа цхьа а теша а ца тийшира цунах, амма сарахь веинчу стага хаам бира иза шена Охлажехь гина аьлла, цо Донаго-Махьмас урхаллера вицвелла дладахьна мухлар юхадеанера. Шолгачу дийнахь Аракъана кхачначу цуьнгара кехат а деара Лазаревна, шена Шемалехьа валарна кьинтлера вала бохуш, Шемала шен кьеначу дена-панна кхерамаш тийсарна динна ша иза бохуш. Мас-со уггар цецбахнар и кехат дешарх полковник Лазарев цец а павалар, оьглаз а павахар дара...

Шемал члогла воккхавера Донаго-Махьма шайгахьа валар, оцу сохьта Аракъанан наиб хюттийра цо иза. Лазаревна гергарчу махка оьыхахийча, цуьнан урхаллин къайленаш евзачу Донаго-Махьмех цуьнан дуьра мостагI хир ву аьлла хетара Шемална. Ткъа Донаго-Махьма Лазаревс ямартлонна ванитнера...

1858 шарехь бляьстенин аькхийн хаамаш лехьон, кхин вуьшта шен карахь болчу махке хьажа а вахана Лазарев Маскьеге юьртахь буйьса яккха сеинера. Цийида-совдегар Самвеловна дика невза стаг вара. Хюрш юучуьнна гонаха хевшинна Iаш, арахь Глов-Гланаш евлира. Хлуьн хилла хьажа эсарех цхьаь араваьлча, кхечу эсарца — полковникан канон хьаькимца чувеара иза. — Хьан сийлайла, АгIлар-бекан бленча лаьцна оха, — чу аннаш тоьхначу цленкъа иелг хьажош, — хлокху цленна клеларчу ларми чу-ваьлла, цу чу гали чохь молха диллина, цла эькхийта воллуш...

Лазаревн АгIлар-бекан хьокъехь хлумма дан а ца дийзира: цхьа ши кIира а даладе цхьанхьа ломан повкьахь шедвелча — оцула зьортала, ницкъ болу а и — кийра хи хутту цамгар хилла велира. Цуьнан бленча Лазаревс прхьоьллинера.

Цхьа КIикуяра наиб Абакар берта вала ца велира Лазаревна. Дийца тIе мел вахийтинчуьнга, оьрсашца хлуьмалган делаш гучуваьлларг ша прхьуллур ву олура цо.

— Дла витийша, — куыг тосуш элира Лазаревс Абакар волчуьра тлаьхъара баьхкинчу айкхашка, — цунна шена гонаха хуьлуш дерг а ца го, кхано тохалур ву, хи чохь ши бляьрг биллича сання, амма тлаккха тлаьхъа хир ду.

Ян а яра ерринг Дагестан анкхех я царца къайлаха барт биначарах сийсаш...

Цкъа инарла Врангель волчу вахча, ши кхаь кхечира цуынга: мохк кхаа доккхачу декъе бекънера — Къилбаседан, Юккъера-чун, Къилбан декъашка, хлара Юккъерачу Дагестанан хъаьким а, командующий а хлоттийнера. Темеацачул ахчанца атта даха-луш хилла мехкаш, совхе а мацалла хлюьттинарш. Шолгла кхаь кхуынга деша делла Барятинскийс Врангеле яздинна кехат дара: «Вуно къайлаха. Кехат кхоччуш къайладахийта, сайн куьйга яздо ас, хьомсара барон Александр Евстафьевич, цундела сан йозанан хотла кхета глерташ хьомга хьегийтинчу кьинна а тлера вала. Со члогла реза ву ахь тлаьхъарчу хенахь диначу глудлакхашна, ца-рах пайда хиларх дог а доху ас... Уггар боккха сан тидам тлеба-хийтинарг тлаьхъарчу хьан хаамехь полковник Лазарев Уллу-Куллана тлелатар дара»... — Лазаревн, дерехь хаалуш, дог то-хаделира и дешнаш дешча. Тлелатар муьтлахь боцчу Уллу-Кулла-хойн даьхнин схьадахархьама динера. Вуьшта а мецачу нахана даьхнин доккха хлума ма ду. Меца нах кхин тле а къе а бича, муь-тлахь балур бара. Барятинскийс айкхех, ахчанаш луш нах импер-ни Иедалехъа бахарх а яздора. — «Со реза ву оцу глудлакхана детица нт эзар сом дала, кхузара ахча кестта дла ца кхачахь а, хьайгара делла а дладо. Хлюкху кехатан чулацан и глудлакхаш тледохкур долчу коьртачу стагал сов цхьанне хаа йнш а яц. Хьан хааме ладоьглуш ийр ву». Ахча члогла оьшуш дара...

Ахь бинна некъ

Цунна тохура и глудлакх хилча виьциннера и хлума хуу, аьлча а, иханара хьожу стаг. Шотойн, чебарлойн наиб Нур-Исла Мар-тапан аглора бло стамбан вьодуш (Шемала пурба деллера цунна), Пода волчу вахана хилла, ша арабаьккхина некъ муха хир бу хатта. Наиба балийичу уьстаглна урс хьакхийтина, иза кхехкий-на, хьалхарчу тлан иханара хьаьжча, шена гург дийцина цо: гов-ра тле дихкина, ила далош дакъа ду, хьо араваьллачу повкъа ма гю аьлла наибе. Кхин цхьацца хлума хьаьттина наиба Нур-Ислас Пюде, амма цо шена кхин хлумма а ца го аьлла. Кхин цуынга ле а дог ца долгучух тера хилла иханара хьожург.

Клара далале, говра тле дихкина, чьонан уьнах¹ веллачу нан-бан Нур-Ислин дакъа ила далийнера... Говр а азьелла гелъелла

¹ Холъра.

хилла бохуш дуьйцура: ден докъан мохъ базло боху говранна. Оцу шеран аьхкена арен тIера лаьмнашкахъ ун даьржинера.

Цахъ хилча а, наггахъ тIе ца оьцу олура хIума хуучу оцу ста-
га нах: цамгар сача санна, масех денна наб кхета олура цунна...

Органах кхета шовда букъал тIехъа долуш, юьртал арахъ да-
ра цуьнан ценош. БIo юьртахъ битина, оцу цийнIехъа виъ стаг
вогIура. ШIъ воккха вара, важа шIъ—жимха. Жимхашкахъ ехо-
топаш яра букъа тIехъа тесначу неларан баттарчаш чохъ,
цхьаьннан хьалха говрахъ балош боккха кIайн ка бара. КетIахъ
оьхаьбесира уьш. Кома бацала оьхаьбесийра, когаш бихкина хил-
лера цуьнан. Цийнда хIорш бахкаре хьалхе дуьйна хьовжуш
Iийча санна, пурхара оьхавосса кхиънера оцу хене: «Iаьржа маж
ерг, Iаьнаре хьаьжжина, кхузара стаг ву, бIабаьчча. ШолгIа-
ниг кхузара вац, цуьнан Iедал, доьжна далахъ а, нахана
иза ца хаьа, цIе лела цуьнан», — цуьнан ша волчу ван ойла ма-
хилла хиънера кхунна. Оцу ойлане сатоттуш санна хаам кхаьчне-
ра кхуьнга оцу буса. «ГIелвелла, дукха ГIелвелла. ХIокху балий-
начу команна цо кхузза туйха дела». — И ца дича пханаьра хьа-
жа ца мега. «ХIара шIъ, — ши жимха, — цIен гIин диллинчу
шолгIачунна мурдел уллора ши стаг ву. Ша хьалха дарже волуш
цхьа цIераш а техкинера цо иштта шена улло бевллачарна. Схьа-
богIуш нахехъ йолу мацалла гина, гIехъа кьахьо ю церан кхе-
тамца. Iаьржа маж йолчун ю церачарах йоккха гIайгIа, гIин
диллина волчун гIайгIа ша схьаваьллачу махках ю: кхузахъ а
хIоккхул мацалла хилча, тIулган лаьмнаш бен доцчу эццехъ мел
чIогIа хир ю иза аьлла. Жимхалла лелочу вукху шиннан синкхе-
тамах, шаьш шайн тхьамданца хилар чIагIо хеташ, кIезиг бен
хьакха ца елла. Уьш схьабогIуш, эвла йистехъ Iаш йолу йоккха
стаг дуьхьала яьлла, кхаьргара сагIийна хIума ехна — мацо ю
шайгахъ, тIам тIехъ хIаллакьхиллачу доьзалан доьзал бара ас
кхобуш, тахана де эшна, шуьга хIума еха хIоьттина-кх со. Топаш
йолчу шиннах, говрахъ уьстагI боцчо, тIаьхьа сецна, шен нуьйрах
йихкинчу ларчи чуйра юург а, ах сом детин ахча а делира. Шена
ши сом ах сом дитархьама, хазанче йоккхачу стагана кхо сом
делла ала-те ша я ма ала-те ша бохуш, ши дог хIиттина иза...
Новкъахъ схьабогIуш гIин диллинчо Iаьржа маж йолчу наibe
хаьттина, закат ца делла оцу йоккхачу стагана аьлла. Делла,
делаха а массанхъа мацо йолуш, сахьаш кIезиг кхаьчна байш-
на. Юха шарахъ а хIарра хьал хилахъ, декъаза тIуллакх хир
ду».

Салам-маршалла хоттуш, цийнIден кьегина ши бIаьрг кхарна
тIехъ беллахъ а, шен ойланаш цхьанхъа дIа а яхана, гуттар Iемн-
нарг делаш санна, хьешашна башха тIекаре а ца хетара иза.

1 Хазна кIарахъ йолчуьнга.

«Шавш ца девза дела ву моьтта со шайца иштта. Гин диллин-чун кIанта Iаьржа маж йолчун йол ялийнера. Оьрсаша амалтана вигна кIант цамгарх велла, йол жеро йисна».

Цхьаанне хьахаделлачу хIуманна тIехь кIамел чIагI ца деш, чукхайкхира цIийндас уьш. ЦIийннана цIахь яц, бовдевлла бераш долчу яхна, элира цо, цIайогIур ю.

Хьеший совцIа чу бехира ТIодас. Духехь сесначу шнна жим-хас (гин диллина маж йолчуьгий, Iаьржа маж йолчуьгий хьаьжча бен вацар и шиг жимча, ткъа вуьшта гIеметта хIоьттина ши стаг вара) шайн тоьлаш соне хIиттийра.

Цхьааннан мурдаллин маьIна дийшира ТIодас: «...Имамаца волуш я цунна тIевоьдуш ламаз хила деза керахь, хIунда аьлча, цIеналлица бен ца хуьлу боху вовших кхетар, цIеналло алсам-доккху иза. Имам волчохь дог хIуманийн вастех, дуьненан ойла-нех даьсса хила деза, хIунда аьлча, куьзгана чохь санна, уьш имаман даг чохь гучудовларна кхерам бу, тIаккха цара повкIарло йийр ю цунна. Имам волчохь дукха ца Iар; цунна юьхьа дуьхьал ца хьежар — иза гIиллакхе дац, имаман шовкI йоха а мега»... Ка балийначу шолгIачуьнийг, оццунах схьадаьлলেখь, кхин дара: «Са мосазза долу, Дела дагаванийта веза. Цхьанхьа воьдуш, когаш кIел хьежа веза, — «Имам ларван дезаш хилча когаш кIел хьежарх гIуллакх хир дац», — ойла хилира ТIодин, — гонаха ца хьовжуш, гонаха хьежча, гуш долчу хIуманан васташа, кирхьа лоцуш сапна, нэс дIа а лоций, дела дагаланарна дуьхьало хуьлу. Дукха хьолахь даг чохь хIуманийн васташа кирхьа хIунда уллу аьлча, цIена дог куьзга санна ду, шена вон дог-ойла, зулам дерг юьхьа дуьхьал хьаьжча, уьш ларамаза цуьнан деган куьзгана тIе-довлу. Некъа воьдуш санна вехачу мурдан некъ далла тIе хила беза, ИбрахIим-пайхамара ма-аллара, «гIалара гIала ца воьду со, со сайн Далла дуьхьала воьдуш ву». И чохьхара некъ бу.

Дела дагалочуш, мурда садолуш хIо чузуш а, чуьбча сацощ а, аратухуш а шинна ца декIалочу терахьна шен дагахь — кхуз-за, пхобазза, ворхIазза, иштта ткъе цхьаанна тIекхаччалц «лап-лахI ил аллахI»¹ ала деза. Ткъе цхьанна тIехIоьттича, цхьа дика хийцам хила беза стагаца, ца хилахь оцу бакIонех цхьана хIуман-на тIехь гIалатваьлла хир ву хьо.

Оцу некъа тIехIоьттинарг даге хьажа веза, цунна тIе вицвар-лар, хийра ойла йовсешнехь — дIаяккха. ХIунда аьлча, велла дIа-валалца Дела дагаванийта гIертарх а, дагахь хийла ойла мел ю, Дела дагаван йиш яц. Ткъа деган дола деш, и Цхьаь волчуьнга дерзадахь. Делан ойланах дIауьйр ву, дагана ша Кхоьллинарг воцург, кхин цхьа хIумма ца хаалуш, тIаккха кхочу сина хьакъ доллочу... Лекхачу шайха Накъашбандийн Хаважи-Бауддис хьоху некъ — тIарикъат...» ТIодина Накъашбандийн тIарикъат ца

¹ АллахI бен кхин дела вац (Iарб.).

девзара дика. Ткье цхьаь... Цуьнан лъьрийн шпачу тептара тлехь а дара Хиндехь, Чиннахь¹ долчу цхьаьнаэшшарехь саделарх лавина яздина. Цу тлехь ца хилча йиш йоцу тlerla саина а лорура иштта саделар. Цо хлаваэра дийна лаь гулъеш. цуьнца цланво стаг... Некъаш тайп-тайпана делахь, цхьаьнга, цхьа жамI долчуьнга кхийда адам...

Воккхачу шингахь, кхин герз ца лерича а, шишша тапча яра юкъах йсъллина — цхьаь хьалха, важа тлехьа. Коьртачуи маж глин диллина хилар дагадаена, Тодина ларамаза церап герз а уьнах цленачу детин глин диллина хилар дагадаера.

— Тода, тхо стениа даьхкина хаьа хир ду хьуна... — элира горгий лаьржа блаьргаш долчу лаьржа маж йолчо, глехьа дукъ тледаьлчачу меро цхьа иралла-снхалла луш а хетара цуьнан блаьргашна а.

— Хлаь, дехьа чу девр вай, оцу чохь тлеобуу ас цунна веанарг. Лаьржа маж ерг хьалхавелира, амма Тода зуьйш хьаьжира глин диллина маж йолчуьнга:

— Шемал, хьо ма ну хьажийта веанарг, Телхаг ма вац...

— Хьуна мичара хаьа со Шемал вуй, дуьххьара гуш вац хьуна со?

— Суна а-м ца гина хьуна хlara хинцалц, — цлоцкъамаш хьаладоблхуш, Шемалехьа вирзира Тода.

— Хьан стундас Жамаьлдас, — ладоьгIна лавтташ волчу Шемале вистхилира Тода, — хьо, Геза-Махьма и волчу иийса некъ хьехийта весача, иза зерхьама, коьртехь полу Геза-Махьма глаьхьа сенна, хьо хьалхаваялча, цо иза схьакхайкхича, Геза-Махьмас хьуна мичара хаьа ша Геза-Махьма вуй аьлла хьаттича, цо ца элира шуьга, жайна тлехь дац «ларлолахь хиндерг хуучу шена муьtахьчу лайх, иза Делан блаьрсина хьовжу п» аьлла?

Шемална дагадаьхкира глаьглумкийн Жамаьлдас аьлла и дешнаш, цо шегалара шен деца ийгIнна хиларх аьлла, хьо цуьнна ца тахь — шена тлеван пурба дац хьуна аьлча — шен басах нухуш вегавар а дагадаера цунна. Тодас шегал аьлчух дукха цец а ца велира Шемал, амма и тохарлераниг дагадаро букъах хьацар туьйхира цунна.

Жимхех цхьамма, чухьаьжна, Шемале суьйлнийн маттахь цхьаь этира.

— УьстагI бен ца оьшу, — элира Тодас Шемале, — иза хloкху цIенна ца боьгIна. Дладоблхуш шайна юьрта йистехь дуьхьалкхеттачу байш кхобучу йоккхачу стагана длабуьгур аш и. Имам Шемал, бераш хьалакхичьахьана, хьан сагla ца кхочу кьечу, мискачу пахана... — куййгаца царна охьаховша меттиг а гойтуш.

— Хьуна суьйлнийн мот мичара хаьа? — хьаттира нанба Телхага.

¹ Китайхь (шира).

— Ца хаахь а, кхийтира со.

— Ца хууш алача муха кхета?

— Гар а, ладоглаг а герга ши хлума ду, сан ваша, шу муьлиш ду а хизча, аш буййичу маттах а кхета веза...

Тюдин чов я йоккха а, я жима а яцара. Паднар, миндарш долу днь жлайглант, пенах тоьхна бустамаш долу истанг, кора тлехь а, дубьала шаршу означу сонехь а тлекелдехкина шира тентарш. Кора клелахь бохург санна охьаоху цлена шовда. Чохь а арахь санна сирла хетара.

Тлехьхара шег аьллачо чам байича санна вара Шемал, иза корак ара догичу шовдане хьожура.

— Тахана хине дукха хьежа а ца оьшу, лакха юккхехь лачу паха, шайн кхелли шовдана йисте охьайоьттина, цунах цлун чухьоуш, бехделла хлара. Цена хетарх а ду боьха. Ас дахьийтина хабар а дла ца кхачча цаьрга. Тахана хлукху чохь а ца тов супа, боьхачу хих схьакхетта серло а дика хила йиш яц, — тхевне корта айира цлийидас.

Шовданан хинан куьзгано, малхехь кьегаш, корак чукхеташ, тхов тлехь серло латтайора.

— Боьхачу хине хьежа хлунда ца мега? — хьаттира Шемала.

— Боьхачо оила а бехйо-кх.

— Ойланаш хичохь луййичу-м ца хуьлу? Делаца цланьеш ца хуьлу уьш? Теса дац ахь дуййцург? — юкьанккхира Телхаг.

— Хица иза ша-шеха цланьялар — далла ламалла ца еш, хина ламалла яр дац. Гонаха мел долчух а ма юзу. Дагадолгий хьуна, — Шовдане хьожучуьра наиб Телхаге вирзира Тюда. — Макка, хьаьжцла боьлхучу пахана гу тлера, охьахуй, чухеккалуш стаг гина боху хьадис? Хьо хлун деш ву аьлла хьаттина нара. Далла ламалла еш ву аьлла оцу стага, юха а чухахкавала гу тле хьала а волуш. Давала, иштта ца йо ламалла аьлла, хьаьж-цла боьлху пах хлорда-кеманна тле хевшина, длабуьйлабелла. Тлаккха гу тлера клег хихкина и стаг хи тлехула тлаьхьаваьлла парна, алахьара аш, ламалла муха йо бохуш. Хьаьж-цла боьлхучу паха, хитлехула веанчу цунах дукха цец а бевлла, нийса ю хьан ламалла, нийса ю аьлла. Вай юьйцург ламалла яц, цленалла ю. Ламаз оьчуш стага шена елладу боьхонах цландала ницкь кхочу хин. Боьхачу хинан и доьналла кхачахь тамаша бу-кх. Хиш — лавтан цлий, хлордан зорхе кхачча, иза талхорна кхерам а бу. Хиш бехдаро адам а осалдоккху, уьш цомгуш хилча адамаш а хуьлу цомгуш. — Ша дуййцург эрна дуй хавара цуина, делахь а оила долучуина тлера дла а ца яьлла, дийцира цо иза.

Цуьнга «хьуна хлорд гиний?» — хатта оила хилира Шемалан, цо хиш хлордаца оццул атта цхьаьнатохарна. Амма ца хьаттира, цо цхьаь доцуш иштта хлума эр доций хууш. «Хиш хлордаца доьзна ца лаш, — шен дагахь жоп делира цуина Тюдас, — лаьмнаш а-м ду царах доьзна, шена тлера и хиш долало лаьмнаш». —

Хьалха дуййна шен кьамелана рез а воцчу Тлодас, царна дагахь дерг мукьна тидаме ца оьцуш дуйтур ас, элира шег а.

— Хьо лобрийн жайнаш дешна-м вац? — хьаттира Телхага.

— Уьш клезиг дешна ас. Дайша делларг ду ас схьакхоьхьург. Хьан дайх хьо а ма лаьмна гам хьакха. — «Тлом хьан дайша клезиг бина, дархойн чевнаш дика ерзийна цара», — тлетоха лнпра Тлоднна, амма иза Телхагна цахуург дацара. Тахана шен дагахь а дукха сов дуййра иза шег а. — Ашшнма дешна дешар а клезиг дешна ас.

Тлодас дуйцург динаца ца даглахь а, Шемална кыйса ца лаьара цуьнца:

— Хьобга сайн некъ бийнийта веана со, — элира цо.

«Нах некъах длабигнарг, хьуна хьайна а хуур дара, дикка ойла йича, амма хуьлу-кх дерригенна дуйхьала марха сача санна».

— Некъ коьртачуьна чекхбаьлла... Ахь бишна... хлоранна ша биннарг буйсу. Ас массо хенахь а доца дийциьна сайна тевеанчуьнца хабар. Кхуьннах цхьадерг гуш санна хета суна, важа ца го... Хьан ола¹. Шемал, чекхдолуш ду. — Кьамел ца деш веьхха сецна ййра Тлода, бехкала ваьча санна а вара и цхьана юкьана. — Хлара дуйне кхоьлличахьана юьхь йолош цена долу хьоста бехлой, дукьлой, хеда дика глутлакх. Дика долчуьра даьлла, хаьдча, тесна дуйсу иза, юха а тлекхуьчу паха хьалаайалц. Иза цхьаннан я масех стеган бехк бац, ша адаман чуьра цхьаь дацахь... Гуш дерг дийца атта ду суна, цуьнан бахьанаш дуйцуьчул... Мел ваьллачу пайхамара а талхийна шег а лакхара охьаделларг, тлаьхьара пайхамар воцчо... иштта лавттаьхь мел волчу паччахь а иийса дла а ца кхехьна, иийса дла а ца кхоьхьу шен некъ. Хьо паччахь вац, олахо-баьчча ву, амма хьуна боьгларг а иза некъ бара...

— Ткьа хир буй иийса чекхбевр берш? — уьш хир белаьх вас хила кийча волуш санна хьаттира Шемала.

— Бац... Цхьа масех вевзаш волу дуйненан шайх-м хир ву, царах цхьаберш-м хлиьца а бу. Цара, тлаьхьа хир болчу клезигамма а хьохур бу шайн некъ, амма и цена билггала хуург, билггала схьахиндерг гар доцуш, коьртачу декъана адабийн юкьаметтигашина тлехь, кхачо ечу глрсашина тлехь а хиндерг хаа хьажар хир ду. Цхьана аглора иза адаманна тлулгаш тлехь палтасар санна а ду. Кхин а и некъ алжебра² санна Инманна тле, талзарна тле а тийжаш хир бу, син хьаштанна дела воцуш, цундела тлаьхьа церан хьехамаш талхор берш шаьш деланаш хила глортар бу, деланаш ца хилабелларш — хьалхарниг харцвен — пайхамарш хила глортар бу, халкъана зуламаш дийр ду цара,

¹ Урхалла (шира).

² Алгебра.

пунна чу долла дуллур ду, кызалла, айкхалла. Бакъдерг гениа д'лалачк'ор ду...

— Керстанашна клел г'лур ду халк'ъ? — хаьттира Шемала.

— Х'иниша бах ахь я ас юйпучу хенашкахь?

— Х'инища.

— Ду. Iазан а, харцо а латтор ду... — «Ас хир ду бохуш дуьй-цург дукха гена хета х'локху шинна, — ойна йора П'ода. — Iама ца Iемина, хала хилла-кх ойланаш дешнашка яха, Iалелай, ма хала а хилла».

— Суна ямартчу нехан ц'ераш йохур ярий ахь, П'ода? — ц'елх'ана меллаша элира Шемала.

— Яхалур ян, яхаслча а йохур яцара.

— Х'унда?

— Уьш бийнар — долуш дерг ца ладалар ду, ткъа ловш ца хилча уьш гур а бац. Дика-вон ма-дарра т'езца деза.

— Диканаш-вонаш муьтха ду дукха? — хаьттира Т'елхага.

— Адам дика мел хуьлу а, оццул вон а хир ду, к'ьнинхетаме мел хуьлу а, оццул к'ьнза а хир ду. Дала дохон кхоьллинуцу дуьпеналх кхечу аг'лора хила йиш юй-те?.. Суна ц'хьа иттех чк'ьор бен ца го. Сан дедена лхийтта чк'ьор гора...

Хьо вохаран бах'анаш дукха ду, Шемал. Бах'анаш доцуш х'лумма а хир дац аьлла ду. Халк'ъ х'аллак'динна, г'елдинна, дагийна, талийна, мацдинна, энна, доьхкина, барт бохийна...

— Со муха хаьдда ...нахах? — хало хаьттира имама.

— Цк'ъа дуьхх'ара х'айгахула, шолг'ла х'айн пайбашкахула, т'аккха берашкахула...

Халахетахь а, имамана ц'хьана юк'ъана синх'аам а хилира: П'оде х'луьа хаьттича а жоп хир ду аьлла хеташ.

Т'елхага ц'хьана маьIаргона хоттура: «Бераша х'лун динна», делалхь а бераш Шемалан дара.

— Царах х'лун даьлла? — хаьттира имама, берийн дас.

— Цара нехан х'як'ъ гулдина. И х'як'ъ паха а х'ярам гулдинехь, к'хин вон хила а ца оьшу. Амма паха и шайн х'як'ъ-х'ял х'янала гулдинехь а — цуьнца ц'еран вон мел дерш девр ду — к'ьинош, цамгарш, боьха ойланаш. — П'ода дохковелира ша иштта к'ет-мерсачу х'луманашна т'еваларна: цара коьртаниг диндора. — Ц'еначух к'езиг бен ца х'якхало боьханиг...

— Со муха хаьдда нахах? — хаьттира Шемала.

— Уггар к'ьилахь нехан синойн кхел яр хир ду...

— Т'аьхх'ара Веданалхь вейтинарг сан дуйнна-дашна дуьххалдарна дара...

— Синоиша боьзна дуй... Бехк ма биллалаш, вайн ц'енна т'елбог'лчу пахана дуьххала ваьлла, чуворг'у со, — к'ьамел юк'бах-даьккина, х'ялаг'аьттина, аравелира П'ода. Шемална ша кхечалхь хилча халахетта хила а мегара ц'ийида аравалар, амма кхузахь аьлларг масех пенах чекх сагуш аьлча санна дара.

Иза араваьллачул тӀаьхьа Шемалан а дӀаваха дог хилира.

Тода кетлахь тӀебаьхкинчаьрга вистхуьлуш, Иодика йина — цӀийида цецваьлла а ца хийтира, цаьрга дӀа ма гӀо а ца элира цо, шайна дика хуур ду аьлча санна йийра — говрашка хевшина, дӀа-бахара уьш.

Хьалха ма-варра вара виь бере, Шемала шен куйнах хьарчийна чалба ца лерича, чалба ца хилча а вевзинера иза хӀума хуучу стагана. Шина мурда, эвла чудуллучохь долчу йоккхачу стеган охьатаьлна долчу цӀенна тӀе а вахана, хало араяьллачу йоккхачу зудчуна хьалха говрара ка охьабоссийра, шолгӀачу мурда, говрара охьакхевдаш, ши сом ах сом дӀаделира, Суьйлийчохь цунах кхо-днӀь кана ахьар дагӀлахь а.

И ши мурд Шемална герга болчу мурдех вара — ансараш, ас-хьабаш¹.

Мухьаммад-пайхамара, ша Маккара Медине вахча, цигарчу нахах, уьш кхунах кхета а кхетта, цара ша бакъвина тӀезина де-ла, царах ансараш аьлла. Элчанца² баьхкина мухӀажарш санна беа а бу уьш. Кьорлано царах боху: «МухӀажарех, ансарех аьл-ча... АллахӀ реза ву царна, уьш а хир бу цуина реза: цо шовданаш догӀу ялесаманин бошмаш кечийна царна». Кхечанхьа аьлла ду: «Далла хинцале кьинийх цӀанбина пайхамар, мухӀажарш, ан-сараш».

Ша винчу Гимрахь наха цуьнан имамалла тӀе ца оьнуш, шен нана схьаяьллачу ЭшелтӀа дӀаваха дезнера цуьнан, цигахь бевл-лера кхуина ансараш...

Тода волчу вале а дуккха хилла ойланаш-хеттарш, и волчу веча цӀеххьана коьрта чуьра дӀадевллера имаман. Хьалхе дуйи-на а цунах дикка ца тешарна хила а мегара иза. Некъахь уьш дерриш цӀеххьана дагадаьхкина, боккха дагахьбаллам хилира цуина. Амма хинца, саца а сецна, юха а муха воьрзур аьлла, дӀа-вахара иза. Бакъдерг аьлча, шен хиллачу кьамелах хинца а кхоччуш ойла йина а яцара цо.

Мехкан кхел

Мехкан Кхел кхолласла хенаш цхьанне дага а ца йогӀура. Цига харжаме нах бен ца хоржура, аьлча а, хьекъал Имманца, оьздангаллица, халкъан гӀайгӀанца, цӀеналлица догӀуш верг. Ду-кха хьолахь Мехкан Кхеле хоржура исс стаг — кхелой. Царах хоржучу тхьамдано дукхаммо сацийнарг деш хилла. Кхело кьес-тош хилла дерриг чохьара а, араьхара а гӀуллакхаш. Хиттийна-чу блабаьччанех бигаш олуш хилла, цул тӀаьхьа цераи цӀераш тӀе и дакъалг тухуш хилла — «биг» — Ӏаьл-биг, Зовр-биг, Жаьм-

¹ Накъосташ, гӀовичанаш (Ӏарб.).

² Вайитинарг (Ӏарб.).

биг... Кхело шен сацамаш кхочушбан эшнацохь Ёлан иицкъ а гул-беш хилла — парташ. Иза Астаг! Темар вохийначул тлаьхьа дерг дара, цу хенахь Мехкан Кхелан тхьамда Клоггоха вара, Астаг! Темара Самарканде длавиначу тло буттучу пхьеран¹ клант².

Суьлийцохь имам Шемал ваьлча, Мехкан Кхелан тхьамда цонтаройн Мохьмад-молла³ вара. Мохьмад Дегластанарчу коьртачу хьуьжарех чекхваьллера — Индарерчух, Симсарарчух, Зандакьарчух, цхьа Карабудахкентерчух доцург, ткьа Ташкечуьра хьуьжар царал тлаьхьа йиллинера. Дешаран барам массанхьа цхьаь хиларх Азхларал-университетан⁴ барам — хьехархой а тайп-тайпана хуьлу, цара доьшу дарсаиш⁵, уьш кхаьчна клоггалла а. Хораннан цхьацца хлуманна тлехь кхаьчна ойла хуьлу — дерриг Илма дукха шуьйра ма ду, тлаккха хлораммо ша кхаьчнарг вовшашна делча, массераи Илма а лакхадолу.

Жима ши стаг — Геза-Махьма, Шемал а тарикъатан некъ хьохучу Глазгумкарчу Жаьмалда волцохь вевзинера цонтаройн Мохьмадна.

Паччахьца болу тлом дукха бахбеллера, цкъачуниа чаккхе гуш а яцара цуьнан. Паччахь цхьаь вара, цуниа духьчала тлом беш долу халкъаш хлора ша-ша дара. Уьш вовшахтоха дезара. Коьртаниг Нохчийчоь, Дагестан цхьаьнатохар дара. Шеяххана тлемалой пигахь а бара, кхузахь а бара. Суьлийцохь имам вара — Гимрара Шемал, Нохчийцохь вацара шен имам, Кхелан коьртехь цонтаройн Мохьмад-молла вара, тлема тлехь, Таймин Биболат длаваьллачул тлаьхьа Геза-Махьмин доттаг! Ташу-Хьаьжа, кхин баьччагаш а бара.

Кхел шарахь шозза вовшахкхетара, бляьста а, гурахь а. 1839 шарахь августехь Ахлулгохь вохийна имам Шемал Суьлийчуьра Нохчийчу веанера, хлища Мехкан Кхел бен кхин корта бац ала мегар дара. Оцу шеран гурахь Кхеташонан Коьртехь Мехкан Кхел охьахитча, тлеман куьйгалла дан корта къастон ойла сецира церан. Имам, шинше а мехкан имам харжа везара. Кхелехь и ойланаш ерш цуьнан тхьамда Мохьмад-молла, кхелой Гойсум а, Исхьяк а бара.

Тлемалой дукха бара, ткьа Илма дешна, Илма долу нах царал клезиг бара, имам и ший а долуш верг хила везара. Юха бляьста Мехкан Кхело Нохчийчоьнан имам хаьржира. Имам харжа хьакь верг ший вара — Сесанара Ташу-Хьаьжа, Суьлийчуьра вохийна имам Шемал а.

Кхело, Ташу-Хьаьжа, имам Шемал, цхьацца тлевалош, хет-

¹ Тулг бутту пхьар.

² Цул тлаьхьа халкъан нэсехь бисина Мехкан Кхелан тхьамданаш Тинни Вуьса, имам шайх Мансур, имам Таймин Биболат, кхиберш а.

³ Оцу хенахь молла одуш хилла муьлхха а дешначу стагаь.

⁴ Шеяххана Канрера динаи университет, академи

⁵ Лекцеш (тарб.).

тарш дира. Хеттарш тайп-тайпана дара, Къорлана тлера, шина мехкан тлеман нишкъаш цхьаьнатоьхча, юкъярчу мостагичуи дуьхьала далур долчу гIуллакха тIе кхаччалц. ТIарикъатан некъах, шарIах долу хеттарш ца хила йиш а яцара. ШарIа тIехь кхелошна юкъяхь цхьацца галморзахаллаш а яра, уьш Iадатех боьллачу паха дерриг шарI ма-дарра тIеэцарх шеконийи хьокъехь дара. Амма иза къасталур долу гIуллакхаш дара, керлачу имамана хьалха Кхело шен хьелаш хIнттон йиш яра.

Хеттаршна деллачу жопашка хьаьжжина харжа везара Нохчийчоьнан имам. Ташу-Хьаьжас, Шемала деллачу жопашка хьаьжча, кхелой гIеххьа ши дог хIуттуш а бара, хIунда аьлча, жопаш цхьацца хIуманаш тIехь тайп-тайпана хетахь а, юкъяра маьIна цхьаь дара, имам хила ший а хьакъ вара. Ташу-Хьаьжа, духха вацахь а, воккха вара, цундела зеделла а.

КIайи маж йолчу воккхачу Мохьмад-Моллас дош ийцира:

— Хууш верг дела ву, хетарг олу ас. Имам хоржур вай, ма-сала, Ташу-Хьаьжа, дика бIабаьчча ву иза, Нохчийчохь дика вевза а вевзаш, амма Iаьлдийчохь, Суьйlichохь цунах имам ван гIеххьа хан оьшур ю, ткъа Шемал, вохийна велахь а, оцу мехкийи имам, Нохчийчоьнан имам хаьржица, кхузара гIуллакх аьттонца дIадолалахь, юха а шен махко оьйр ву.

Ма мотталаш, со царах цхьаьнгахьа узуш ву аьлла, Ташу-Хьаьжа дика вевзаш, сан веса¹ волуш, герга а ву суна. Шемалх аьлча, эшамо ца эшийнарг дала толаво аьлла ду жайнаш тIехь. Шинне мехкан имам хилча бен дIагIур дац вайна дала елла маршо ларъяран гIуллакх. Нохчийчоьнан имам Шемал хаьржица иийса хир ду аьлла хета суна, иза шун кхеле а дуьллу ас.

Нохчийчоьнан имам Шемал хаьржира. Шена охьахаа меттиг а къастийра цо — ДаьргIа. Иза а иийса къастийнера керлачу имам — оьрсийи эскар тIекхача гена а, дIасакховда лиьча шина махкана юкъяметтера а.

ТIаккха ДаьргIахь халкъан цIарах йолчу Мехкан Кхелана хьалха шен хьелаш хIнттийра Шемала, уьш шовзткъа хиллера. Кхело а кечдннера имамана ша хIнттон хьелаш, уьш шовзткъал сов дара, цундела шайиши а шовзткъа бен ца дитира цара, хаьржинчу имаман оцуна тIехь дуьйна сий дIча бакъахьа хеташ. Кхело хIнттийначу хьелашна юкъяхь имама шайх дага ца волуш Нохчийчохь цхьа а доккха хIума тIеоьцур дац аьлла а дара. ХьайдарбиггIераи цийне а гулбелла, оцу гIуллакхе хьоьжучу паха цунах Шемала шовзткъазза дуй баар элира, Шемала шовзткъа хьелана цкъа бен чIагIо ца йишехь а.

Воккха стаг Мохьмад-молла кхелхича, Мехкан Кхелан тхьамда цуьнан кIант Шолip-молла хаьржира. Тхьамдалла тIаьхьенна лун дарж ца хиллера цкъа а. Тхьамда харжа вовшахкхеттачу Мехкан

¹ Весета тIехь дерг кхочушдар тIедиллина стаг.

Кхелана Мохьмад-моллин клант Шоип-молла шен дега кхоччуш дешна а карийра, иза хьафий¹ хиларал совнаха, похлма долуш а, майра а блабаьчча вара, Шемала Нохчийчовнан лакхара паниб хлоттийнера иза. Даьргла експедици йиначу Граббен эскар дохорап куйгалла а динера цо бенойн Бойсаглаьнца.

Шоип-моллах дерг дийцар деш келочо дийцина цхьа хлума тле ца эцнера Мехкан Кхело: хлунахойн Хьаж-Мурда цхьана хлуманна тлехь кьовсавелча, язделларг бен хир дац аьлла, Шоип-моллас, тапча яьккхина, и шен коьрте лаьцна, лаг обьча — тапча ца яьлла. Хьаж-Мурда ца обьна шечуьнан лаг, мостагчунах лета шена корта оьшу аьлла. Мехкан Кхело и майралла а ца лоруш, собар клезиг хилар лерира, керлачу тхьамданап и кхачамбацар тидаме а оьцуш.

1844 шарахь цлотаройн Шоип шайн паха вийча, Мехкан Кхел длайобхна лерира имама Шемала, иза цо йина чларго йохаяр дара. Цул тлаьхьа кьайлаха гулъяла юьйлира иза. Шемална и хууш хила а мегара, амма цуна духьала цхьаь дан ца хлутту-ра иза.

Цу хенахь Мехкан Кхелан тхьамда Исхьакь хаьржинера. Оьрсийн колониале эскаро ярташ, ялташ, бошмаш ягоран, хьаннаш хьакхаран варварийн система длакхоьхьуш генаяьчча, сардалца Воронцовца барт бан сацийра Кхело. Сардалан царах машаре кхойкху прокламацин а яра яржош.

— Вай далла хьалха а бехке хир ду халкъ хлаллакдайтахь. И шеко йоццуш хлаллакдеш а ду. Вайн пайхамара а аьлла, делан салам цуна хиларг, «дикачу тлемал вон машар тоьла» аьлла.

Хабар Воронцовна тле Тифлисе длакхачийча, иза сихха Соьлжа-глопа веара. Машаран барт Терка тлехкхачалц долу латтанаш а, цул дехьара лаьнан дежийлаш а юхадаларца хилира.

Кьеначу элаца глопе кьайлаха кьамел дан ваханарг Исхьакь вара. Цигара воьгуш йуьйккьехь цлакхачна иза, шен чу а вахана, тлера хлуманаш длайохуш, башлакха юкьахь длахьарчийна монпасе² олу цлубен конфеташ карийра цуна. Иза охьавижча, йуьйранна хьалаглаьттинчу цуьнан пхи шо долчу клантана Саидна гинера и конфеташ, пене хаьттина цо, уьш шена саний дадас аьлла. Амма напас дада ца глаьттича, цуьнга ца хаьттича шена ца хаь аьлла. Хьалаглаьттича дас элира, уьш шена ца хууш дина совглат ду...

Делкьана глопера веанчу айкха сардалан куьг долуш машаран кехат деара, цуна клел куьг Кхелан сапаниа Исхьакь а яздира. Длавобдучу айкхе цо и монпасе конфеташ а длаяхьийтира...

Воронцов Санкт-Петербурге воьдуш, цуьнца Нохчийчуьра пах а бахийтира Кхело и барт паччахьца а члаглбайта. Воронцов кхин

¹ Кьорла дагахь хууш берг.

² Монпасе (франц.).

юха ца веара Дегласте, юха ца баьхкира цуьнца бахапа нах а.
Уьш тленаза байра...

Воронцовс техийнера Кхел...

1855 шарахь мартехь Муравьев хлоттийра коьртакомандуюши.

1853 шарахь дуьйна Пирмахь оьрсийн Турцица, Англица, Францица, тлаьхь Сардиница а тлом длаглуш бара. Цундела бина хир бара Воронцовс «машар»... Мехкан Кхело Пирмахь тлом боллучура оьрсийн эскаршна тлелетар марсадаккхар кхайкхийра, амма оцу хенахь а мехкан ницкъ клеззиг болуш карийра, бархI шарахь паччахьан эскароталорхочо чланадаьккхийнера халкъ. Кхин цхьа гIудлакх а хилира оцу 1855 шеран шолгIачу эхехь — Шемала коьртакомандуюшница Муравьевца... машар бира, ша кхара Воронцовца бинчу «машарна» дуьхьала хиллехь а, Воронцовс хlorш техабарх хьнехь а.

Иза а хиллера изза «машар», шайна садаIа яьккхина хан...

1856 шарахь инарла-адъютант эла Бярятинский хлоттийра сардал, машаран хабарш тIера дIаволавелира иза а. ТIемаи Аьрру фланган хьаьким волуш нах а багийначу Бярятинскийгара иза дIалар тамашийна хIума а дара, делахь а ша сардал хлотторо цхьацца хIуманаш тIехь хийцина а хила мегара иза.

Мацаллех банах хьалхабуьйлучу пахана машар оьшура. Мехкан Кхело массо нохчийн наиб тIекхайкхира. Нохчийн наибаш бен ца кхайкхар Шемална шен цхьанне кхеташоне а нохчийн наибаш ца кхайкхар дIадекхар дацара, хьалха массо дуларчу халктийн тхьамданашца оьхьахийшинначу Мехкан Кхелан Шемала 1844 шарахь дIасайоха аьлла ницкъ эшабар дара иза.

Веданхойн Эдал, вашиндаройн Дуба, чIаьитийн Хьамзат, шотойн Ботукъа, мичкойн СоIду, гиххойн СаIдулла... — цхьа а дуьхьала вацара шаьш кхеле кхайкхарна, цхьа бенойн БойсаIлар, шелахойн ТIелхаг а воцург. ТIаьххьарчу шимма шаьш имамана муьтIахь ву, хIуьа дийцарх а шаьш цу тIера дIавер вац бохура. Цигахь Мехкан Кхело, и ши наиб бен дуьхьала воцуш, оьрсашца машар бар тIенийира.

Хиллачу бартах Кхело Ведана Шемалан дивзане¹ кехат яздира шаьш бина сацам, цуьнан бахьанаш а дуьйцуш. Имам оьгIазвахана бохура, кехат эцна вахийтина стаг лаца воллуш а хиллера иза.

Мехкан Кхело шен тхьамданна Нехьакьна тIедиллира Ведана а вахана, имам машарехьа верзон.

Шемала оцу хенахь машар хьахийна стаг гIожмаш йиттина ца вуьтуш, цу тIехула хьалха шен нанна а гIожмаш йиттинера цо, вобйтура. Нехьакъ Ведана дIакхаьчча, имаман кхелана хьалха хIовьттира. ГIонехь кьилбехьа лаьттачу Шемалан цийнан хьалхарчу шерачу экьанна тIехь гулбеллера нах. Шемал шен цийнне-

¹ Канцеляри (Iарб.).

хьа букъ тоьхна хьъна вара, гонаха набаш бевлла. Исхьакъ шина накъостана цуина хьалха лаьттара. Шемалан набашина юкъахь Бойсарлар, Телхаг воцург, кхин башха нах а ца бевзара Исхьакъна, таьхьарчу хенахь Таьндара, Суьйлийчуьра а набаш хийшинера Шемала.

— Шемал, со ахь тхайн пурба доцуш Нохчийчохь цхьа а боккха сацам теовьцур бац аьллачу, Даьрглахь цагало йиначу Хьайдарбигглеран цийнах волу, ахь хьайн дагахь дайохийначу халкъо хоржучу Мехкан Кхелан тхьамда Исхьакъ ву. Тахана ас хьовга хьоттург ахь имамалла теовьцуш бигна дуй къарбар дац, тахана хлокху кыйбеллачу махкахь хьоттинчу хьелашца вайн кхин дла а тлом бан йиш цахилар, халкъ кхачалуш хилар ду. Далла хьалха юьхьклай хир дац вай и кхочушхилахь...

— Паччахьан, цуьнан сардалийн тешнабехк цагург бляьрзе ву, ас иштта нах байа я бляьрсих баха буьйр динна. Хьуна хезний, ас таьхьарчу хенахь ишттачу нехан бляьргаш дахийтина бохуш? — Цоцкъамаш саттийра Шемала, корта охьа бохуьйтуш.

— Хезна, — шена уллохь лаьтташ волчу накъостера схьа а эцна, дагахь къорланан аят дешна, тлаккха и долу агло схьайиллира Исхьакъа, — Дала вайга машарехь ле боху жайнаш тлехь хьехош долчу халкъашца, машар делах ца тешачаьрца а латтабе боху цо, нагахь санна цара иза шайш а ларбахь. Халкъан дукхадолу дакъа хлаллакьхилла тлам тлехь, амма цуьнан чаккхе а гуш яц...

— Ас дуй буу-кх, хьо а хлаллакван, ахь кхин дла а гауриша машар бе боху хабар саца ца дахь! — элира Шемала.

— Нах буц, орамаш дууш бу, диттийн глаш; бераш хлаллакьхуьлуш ду, ткьа Гирмахь тлом болийна Хонкара оьрсийн паччахьца машар а бина глаш ю, вайна ца хьинехь а, кхечу мехкийн газеташа а яздинна и, пиренгойн¹ газеташ хьуна оьрсаша, полонезаша² а гочдинна хир ду...

— Ас юха а дуй буу-кх машарехьа волу хьо вейта, саца, оцу къамелана массо кхузахь верг хьайна кьинтлера ваккхий, хьо витар деха. Бусалба керстанех теша мегар дац, церан дош дохор кылахь доцу дела.

— Шемал, иштта делахь, со хьовга деха веана вац, хьовга ахь машар ца бахь халкъ хьуна дуьхьала глаттор ду ала веана, тахана хлоккхехь болчу нохчийн набашка а длахуьйту ас иза...

— Длалацал иза! — моха сана, мохь туьйхира Шемала, муртазекъаш тле а хьавдира Исхьакъана...

— Совцал цкъа! — хьалхавелира тур давккхина Телхаг. — Шемал, хьан дош духур дац ахь иза цо къамел динна ваьллачул таьхьа вийча а, алийтал цуьнга дерриг! — Дика ду аьлла корта ластийра имама. Исхьакъан юьхь глайглане яра:

¹ Европахой.

² Полякаш.

— Шемал, суна хъайн дашах вохар кхоьруш хета хьо, цунна хьо парглата хилнит, кхин цкъа а дол локкхехь лавттачу дерриг халкъана хьалха ах со вуьйр ву аьлла дош, — пмама юха а дуй бина. — Хьо дашах вохон ца веана со кхуза, хьовга ца оьшу дуйнаш ца байта веана... Со хьафий ву, ас керстанийн, жуьгтийн жайнаш дешна. Кьорlано дийцарехь, Адамехула, Идрисехула, Ибраhимехула, Мусагахула, Ийсагахула, Мухаммадехула диссийна жайнаш даийтинарг цхьа дела ву, цундела ца мега уьш дуьхь-дуьхьал хиттон. Дала боху дерриг жайнаш, Кьорlа доцург, талхийна ду. Ийса дерг тlавххара даийтина Кьорlа ду, оцуна тlехь ма-яздарра, иза дала ша лар а до. Керстанийн бехк а бац церан жайнаш талхийна хиларх, церан дакъазалла ю и. Керстанийн а къилахь ду дош а, бина барт а бохор, тlаккха уьш шайн керстанин декъах а бевр бу... Машар бе, хан дlаялахь тlавхьавуьсур ву хьо! Ткъа хlинца со ве. Кхечу къиношна тlе Далла сан къа а хьарчийна хилла-кх хьох...

...Шемал иза верна дуьхьала вара, амма дукхалболчу керлачу нанбаша, гlоцлатlара Мохьмад хьалха волуш, шен дош кхочуш-дайтира цуьнга. Нехьакъана тоьнаш туьхира...

Цул тlавхьа нанб Телхаг а машарехьа болчаьргахьа велира, Шемала Мехкан Кхел юха а лара юьйлира. Нехьакъана тоьнаш тухуш бlаьргех хиш девллера Шемалан, пхийтта шарахь оьрсаша кхаьбна кlант схьавелла хазаетча дуьййна бlаьргех хиш довлу олура цуьнан...

Мехкан Кхело машар баран кехаташ lарбийн, оьрсийн меттанашкахь яздайтинера, lарбийн маттахь дерш дукха дара, уьш хlора тайпанин шишша кхочура. Кехат lарбийн матте даьккхинера Гlоисума, Нехьакъа, Сесанарчу цхьана моллано а.

Шемал дlакхайкхира Мехкан Кхело оцу кехатна кlел куьг яздан, амма цо на яздира, церан бартах теша мегар дац, уьш зла дашана бен бац керстанин — Ийса-пайхамаран тlавхье, къемата дийнахь иза цаьрга дlа а хьожур вац... Мехкан Кхелан кхузза хиллачу кхеташонашкахь — Шелахь, Эвтарехь, Кхеташон Коьртехь — оьрсаша бен болу машар чекхбелира. Тlавххьарчу кхеташонехь машарна дуьхьала волчу Шемалехьа цхьа бенойн Бойсагlар бен ца висира шен жимачу тобанца. Иштта чекхделира тlамах а, машарх а долу гlуллакх. Иза 1858 шеран бlаьста дара.

Нехьакъ виьначул тlавхьа Мехкан Кхелан тхьамда жимо стаг Элаха-молла хьаржира. Хьалха Нехьакъ харжале а кхелошна юкьахь уггаре **харжаме** ву ала мегар долуш цуьнан деваша Гlоисум вара, амма иза дукха суьна стаг волуш, тхьамдалла тlе ца эцнера цо тохура а, хlинца а. Элаха-моллина Ташкечуьрчу Абус хьехнера, Анти-шайхан дае.

Машар биначу шарахь аьхка Телхаг хьалха волуш, Органан чlожэца Шуйта, Итум-кхаьлла а кхаччалц цкъа а мостагlучи ког а биллина боцу ярташ, гlопаиш дlаелира Евдокимов коьртехь вод-

чу эскарна. Цул хьалха Гюй-хил дехъара ярташ а, нах юха ца бахкийта, дладийна ялташ дисина цла-це дагош, Соьлже, Соьлжал дехъа тлом балале шайш хьалха Ийначу аглора а кхалхий-нера, глалпнашна улло, станинашна юкъа.

Мехкан Кхелан сацам дукххайолчу Нохчийчоьно тлеэцнера, Аьккха, Нохмакхе, леттачул тлаьхъа, тлаьхъара ийгира.

Тлом Гунибехъ чекхбелира, амма наччахьан Йедало машаран коьртачу хьелех коьртаниг кхочуш а ца дира: латтанаш дладалар.

Барятинскийс шолгIачу шарахь керла прокламаци язйира, 1839 шарралц хилла латтанаш дIалур ду аьлла, ткъа иза а Йехийначу халкъан сапаргIатдаккха хIума хиллера...

Тлом чекхбалале хIиттийна хилла машаран хьелаш тлом чекх-баьлгачул тлаьхъа кхочуш цадаран хьокъехъ Петербурге бахана нах а юха а тлепаза байра...

Цхьанца бахъанаш хIиттош, кестта колоннални Йедало дешна нах — молланаш, шайхаш лена болира: цаьргара Гербийн мат-тахь долу машаран кехаташ схьадохура, Сибрех бохуйтура...¹

ЦIегIачу декхнийн боьлак

Нохчийчоь, тлаьхъарчу шийтта шарахь хьаннаш эгийна, ялташ дагийна, цIанаяьккхина охьайиллнера. Мацо яра, халла тIаьнах бевлла нах буц хьалаяларе хьуйсура. 1859 шарахь бIаьсте йолуш инарла Евдокимов Веданна тIелата воьлуш, Шемала Нохчийчуьра, Суьйличуьра Йеламнах, цIе мел йолу нах а гулбина, йоккха кхеташо йира Веданнах, делахь а ца гира цуина ша церап бIаьргаш чоьх: уьш дукххберш юьхьадуьхьал ца хьовсура...

Наибаша деха дехна, Шемал хьалххе вухавьллера. ГIеза-Махьма витира цо Ведана ларъян, Евдокимовс гобира Веданна, амма дуьххьала тIелетта иза схьа ца яккхаслира цуьнга. Ведана-гIонера меначу нехан мел дерг дагийра яккхий тоьнашца гранаташ, бомбанаш кхуйсуш. Дийнахь шарралц лаьттира цIийелларг шель-ялалц бен ца совчуцу яккхийчу тоьнийн дур. Сарахь гIонара нах ламазана хIоьттича, массо агIора тIелеттира эскар. ГIеза-Махьма коьртехь волу бIо Хорача юхабелира.

¹ Нохъкъан тлаьхьенах волчу этнографа Сандоп Ибрахима дийцарехь, Элахь моллас оцу машаран хьелех гIаьгIабар Шаптукаев Докка шайхана тIедиллина, и хуучу паччахьан Йедало, иза эца, капитанан чин, нефтан концессех дакъа а луш хьIла цуина, ткъа цо схьа ца эцна. Россехь Госдума кхоьлнинчул тлаьхъа масех делегаци а яхана, машаран бертан хьелаш меттахIиттор дIахьедан, царех цхьаниа юкъахь марксист Яндарон а хилла, цу хьокъехь зорбие хаьм а баьлла, гIуллакх ца хиллехь а. Цкъа шен бакъенанш йолу парламент ишарах хиллачу къамелехь паччахьа эхь хета аьлла шена Кавказан гIуллакхех. Дувненан хьалхара тлом дIаболабелча инарла Чермоевс шен нефтан концессех болу берриг пайда тIеман ханна Йедална дIало аьлча, шолгIа а оцу хьелех аьлла паччахьо, Чермоевга тIаме ма-хуьллу дукха пайнехан мобилизаци е а бохуш.

Эрсанахь а гулбира Шемала нах. Хлузахахь а гулбира цо шен махкара нах, Нохчийцохь санна дуйнаш баа а хьовзийра, амма уьш а би́ра дуйнан чIагIо йохаяхь зударша дитийла шаьш аьлла, Денил-бека-м иза а ца би́ра мегаш.

Паччахьан эскар кхаанхьахула тIедогIура — лезгинийн, нохчийн, суьйлийн агIора. Хлузахера Шемал Кхарата вахара, цигара шовзткъа мурд эцна ИчачIаларчу Килал лома тIе, массанхьара цуьнга кхочу хабарш галморзахдовлура, цундела билгала дерг къасталц сецира иза цигахь.

Денил-бек, цкъа дуьхьара шен кIант Мус-бек тIе а вахийтина, оьрсашкахь ваьлла аьлла хабар кхечира, Геза-Махьмин стунда вара иза. Нуц-м, Геза-Махьма, дашана хIума аьлла а шек дIа а вацара. Суьйлийчоь, Глумбет, Мехтула караяхна лара мегаш дара.

Довзал болчуьра ИчичIалара къепал гулийна, ерриг ца оьшург, совьберг йитина, ялх говра тIехь ахча, ткъе пхи эзар сом — пачхьалкхан хазна, вуьрхIитта говра тIехь имама ша дIа-къастийна жайнаш, кхаа говра тIехь — тоьпаш, юха а кхаа говра тIехь тарраш, шаьлтанаш, тапчанаш, панжарш¹, шовзткъа говра тIехь цIийнан йийбар эцна, еарийн дийнахь доьалгIачу августехь арабевлира. Наиб Уцми коьртехь волуш, уьш Глумбетхоша попкъабехира КлонхидатIлан тIай тIе кхаччалц, бIаьргех хиш дуьйлуш цигара цIа бахара уьш. Бенойн БойсарIар забар ца еш ца Гийра церан бIаьрхиш гича.

Кхаратехь имам шен доттагIчуи Геза-Махьмин кIентан цIахь сецира, Шемал реза вацара шен доттагIчуи кIанта, «дайшна делла доккха доьналла далла наггахь бен ца ло-кх кIенташна». Кхуьнан кIенташна а эр дуй-те иштта?

Чоккхо² гIап караяхна аьлла хабар хезира цунна. ТIаккха кхеравеллачу кIанта Геза-Махьмас PotIlatIa-Mexler лома тIе я Тиндала даха деза элира, цигарчу наха дIатосур дац вай. кхечара Табасаране даха деза элира. Чоккхо дIаелла я ца елла хаа Гини³ стаг вахийта везара, Мохьмад-Шена волчу. Ваханчуна дикка ял лур ю элира Шемала, Геза-Махьмас корта телош. Шовзткъа мурд тапъаьлла дIатийра, тийналла яхьелча, цхьаь хьалхавелира: «Имам, хIокху буса ас кхочушдийр ду хьан кост я некъахь хIаллакьхир ву!» Цунах кхин цхьа мурд а тоьхна вахийтира и шиь.

Вахана мурд Iуьйранна шен накъост воцуш веара — иза веддера. Шемал буьйсанна наб ца йиначух тера вара, Мохьмад-Шенера кехат гича чIогIа хаза а хийтира цунна, имаман кIант вийна бохуш хабарш а ма дара. Чоккхо дIаеллера, Шемалан герга наб Кибит-Махьма а оьрсашкахь ваьллера...

Шемала Пуниб лецира Iалашонна. Дагестанан хьал Нохчийчоьнал цхьацуьрриг дика а дацара, тIулгаш тIехь мацо лан кхин а

¹ Панцарш.

² Чох.

³ Пуниб (суьйл).

хала ду. Басешкара бошмаш хлаллакйина дукха хан яра, лаьм-
нех летта ценош цхьатерра тишделлера, арахь гуш долу адамаш
а дукха хьолахь беркха дара.

Имамаца Гунибе веанарг виь бле ца кхочуш тлемало вара,
цаьрца ши Дибир — цхьаь ландара, важа — Хлунзахера, Согл-
ратлара Нур-Мохьмад, ког, куьг, бляьрг доцу цхьахана бепойн
Бойсаглар, чиркойн Юнус, Глоцлатлара Мохьмад, Шемалехьа
ваьлла иттех оьрсийн салти...

Буса Тилитларчу, Руглуджерачу, Клуьдарчу паха, телетта,
ерриг кьенал длаяккхира цаьргара. Цхьаннена царах лата дага
а ца дара, иза дукха цхьахана, бляьргашна гушцехь ца теишал
ирча а дара. Массо ладийча санна висира, Бойсаглар члоггла вела-
велира. Шемал шолгачу дийнахь а я халахетта ву, я оьглазвахна
ву а ца хаьара.

Несалгачу августехь Гунибе хьалакхечира уьш, бухахь бол-
чара шатлакхна тоьнаш, яккхий тоьнаш кхуьйсуш.

Шолгачу дийнахь Шемал, улло пакъостий баьхна, Гуниб-
юьртана, цуина гонаха йолчу масех клотарна, оханашина, кегийчу
боьлакашна гонаха долчу ширачу пенашка хьажа вахара. Пенан
бохалла ткьех чаккхарма яра. Имам гелвелла волуш санна хета-
ра. Хьалхаваьллачу Мохьмад-Шенас ледара меттигаш гойтуш,
тедаькхинчу цлоцкьамашна клелара хьала ца хьожуш, корта
телабара. Го буьзча, шен пакъосташка шина Дибире, Нур-Мохь-
маде, Мохьмаде, Бойсагларе хьажна, дагаьхкхина ларбийн бай-
таш ялнийра цо:

— «Ас сайн нанжарш лору вежарий бара сан, амма царех сан
мостаглий хили. Ас уьш нийса кхета пхерчий лорура. Хлаь, уьш
дап а дара иштта — хлиница сан дагах дахна пхерчий». Валлах!
оьрсех тешаш хилча, ас машар бийр ма бара цаьрца, цара Макка
длавахийтичхьана: тлаккха хьожур вар-кха дохкобевллачу лама-
ношка, цара талзарап, лазапан хьерап тулгаш хлокхерап кортош
тлехь хьовзийча. Тлаккха уьш салтбохуш, тахханали вай шайна
дина зенаш юхаметтахиттаде бохуш. И бакъ хилар шеко яц, па-
хана иза ца хаьа! Ткьа со Макка ца вьодуш кхузахь висча, тохура
Ахлулгохь я Нохчийчохь волуш санна, ас иза дойтур дацара
цаьрга.

Кхузахь имама кьора Хьаж-Мохьмад лаьцнера шен хьаша. То-
хара Шемалца Тода боху хлума хуу стаг волчу веана мурд а вара
цуина уллохь.

Лакха лома тлехь шийло яра. Августан юьхь билггала аьхкенап,
хлиница сьхалестачу гуьйренап доза кьастош яра. Гуьйренаш,
субьйренаш дикка шийла йоргура, делкьанна юхавьллачу аьхкенап
дийно ломан лекха хье кхехкабахь а.

Гуниб шира глап яра. Мелачуьра пенан юхадуттуш, лома тле
хьаладовлу некъаш делхуьйтуш, лелгана долчу бердаш тлехь
мостаг хьалагьортнча охьахена кечийна тулгийн оьланаш... Ше-

мал, чолакха Бойсарлар, коьртачу кевие хIоттийна кIезиг ха ца лерича, божарний, зударний, бераш, — массо вара цхьацца деш, даккхий тIулгаш керчадеш дIахьора...

Сирачу динна хоний, берда йисте хIуттий, масех чаккхарма генарчу чIепачу лома тIехь туп тоьхна сецначу оьрсийн эскаре хьожура Шемал турмала чухула. Цунна иштта хIора денна хада лаьара нехан гIовгIанах. Наггахь бала дIа а айалой, оцу берда тIера ойла кхарстайлий, кIоргга лахахь детталуш, догIучу ГIойсина тIехула хьийзайлура. Иштта вицлой делкьа ламазан хене вьдура иза.

Уллорчу ярташкара нах богIура юург, туьха, тайп-тайпана хабарш дохьуш.

Шемал Пуниба тIе кхачарх а, цуьнан кьепал талорах а уггар хьалха хьинарг Суьйлийчоьнан, Даргийчоьнан хьаьким полковник Лазарев вара, КIуядарчу айкха Дибир-Иелас кехат дзийтинера цуьнга: «ДIахоуьйту хьобга, тхуна, Шемална а юкьахь дар-дацар хилла хиларх, оха цунах хIума тоьхна, ткье шийтта говрах йолу кьепал схьаяьккхина хиларх, цхьа сахь дети, дукха ийибар а йолуш. Шена тIаьхьа болчу наха хIинца чIагIеш йолчу Пуниба тIе вахана иза. Цуьнан бIах цхьа дакьа РугIуджан хьаннашкахь ду. Шемална дувьхало ян тхо а ду тхешан лаьмнаш чIагIдеш. Довьху хьобга тхан лулахошка тхуна гIона эскар дайта аьлла буйру дар».

Августан юьххьехь Суьйлийчоьнан ханан дарж делира флигель-адъютантана ротмистрана Ибрахим-хання. Петербурге вахча коьртакомандующини Барятинскийн паччахьца шех кьамел хилла гуллакх дара иза.

ИтталгIачу августехь Нохчийчуьра догIу эскар дитина, цуьнан коьртехь волчу граф Евдокимовца, коьртачу штабан хьаькимца Милютинца керла карабалийначу Махка хьажа вахара Барятинскийн. Массанхьа — Игалихь, Гимрахь, АхIулгохь, Ушцукулахь, ХIунзахехь, ТIилитIлахь, Кхаратахь, ЧIоккхохь — Милютинна дIабахна кьовсамаш буйцура цуьнга.

Коьртакомандующини карети тIаьхьа богIучу адъютанташа кегийн галеш чуьра датои ахсоьмаш, соьмаш кхуьйсуре хьуьйсучу нехан когаш кIел, ЭшелтIехь-м хIинца кепара даьлча санна долу кьса горгийн ахсоьмаш, соьмаш схьаэца цхьа а охьа ца тIаларал совнаха, туйнаш туьйсуш, шайн чубоьлхура нах...

Когашна подагра олу цамгар йолу сардал инарла-адъютант карети чохь воьгура, некь готтачохь ца ваьлла говра тIе хуура иза.

ТIилитIлахь оьрсашкахьа ваьллачу Кибит-Махьмас хьошалла дира коьртакомандующина. Хьеший дукха болуш, кертахь дитта кIелахь хIоттийра шуи. Хьалхадиллинарг мецачу махкана делча и цкьа буззол хир дара. Коьртехь хьина Iачу Барятинскийна дувьхьара дуййна а дехьа лаьтIачу цхьана стеган хьажар та ца тай-

пера, длахааьжча юх-юха и гуш, цунах вола на воьлла, шена тле-
валавайтира цо иза.

Хьех дахаа цийделла бляргаш, хадайоллу гюдаюкь долу и
Кибит-Махьмин хах хиллера.

— Суна бохам хила лууш ву хьо? — талмажехула хаьттира
цуьнга Барятинский.

— Хьо вийча а Шемал кьелхьараваккхалур воций хаа су-
на, — элира цо. Кибит-Махьмин воьхна бос баьхьира.

— Фанатик хир ву иза! — мохь туьйхира инарла-лейтенанта
Евдокимове. Лавца длавигира и стаг.

Сардалан шовкь дласлира. Гимрара Нижегородскан драгу-
наш длабахийтича, кхуза ша ламаихойн милиции капота веана
хилар дагадеана, кхеравелира иза, царна юкьахь боцуш хир ма
бацара фанатикаш... Вуьшта а дозуш болчу когашкара садаьхь-
ра цуьнан. Эшцера дла Кибит-Махьма, кхиберш а хилира цунна
ханна.

Барятинский тоьхначу туьна длахааьжча, эскаро Пунибана го
биллинера. Коьртаниг Шемал дийна каравалор дара, цундела на
лаьбра цунна члагонна штурм ян... Коьртакомандующии цунах а
паччахьца кьамел хиллера. Пеза-Махьма санна вийча, керла Ше-
мал глоттур ву. Ткьа и дийна мел ву а, кхин имам на вала а ме-
га. Уггар Барятинский коььбург — Шемал вадар дара, вада ведда
Турце я Пажара пахча, царна кийчча байракх хир ма яра цунах.
Дозане а, массанхьа а буьйр дахьийтинера коьртакомандующие,
тидам бе, дозана ала хлума ма далийта аьлла. Шемал дийна
лаьбначуна итт эзар сом кхайкхийнера.

Оцу депошкахь «Colhikim» боху цле йолу молха мийларх а на
туьйчу лазарша хьийзон наб яйначу Барятинскийе тле мел веап-
чуьнга хоттура, хьуна муха хета, вадатур вуй Шемал аьлла. Вац
олура цунна гергачу бляхьаькимаша, Шемал Ахлулгора ведлачул
тлаьхьа ткьа шо хан яьлла, цул сов, кхузахь Ахлулгохьчул дукха
эскар а ду, цунна вада лаахь а, ламаихоша ахча дла а даьккхина,
вада йиш хир яц. Инарла-адьютант царах уггар на тешарг кхоал-
ганиг дара: ахча на хилча вада йиш пахилар — водучунна ахча
ма ца оьшу. Шемалан Ахлулгора водуш шовзткье доьалга шо
дара, ткьа хюкхуьнан шен маехь кхайкхнера шовзткье дить шо.
Воссалур варий хлара доьзалца оцу бердах охьа? — аьттехьа да-
цара. Шемалан Гимрара ю боху зуда, жима клант а дийна
Ахлулгохь, цуьнан йиша а кара ца яха Гюйси чуьккхина... Оцу
хьоло а дикка дуьхьалаьккхина хир ву иза. Шемалан йишех ойла
хилча, шен йиша Ольга дагаеара цунна, иза Гюйси чу... хлан-хла,
Россеьх цхьана хи чу оьккхуш санна... хила йиш йоцург, бларла-
гла...

Шен четар чохь кьилбаседехьа гловла ерзийна, маьнга, цунна
тлехула оьвлина кхаа декьах лелалун цластан икона а яра. Адью-
тантана-полковникна дика хаьара Барятинскийе веанарг муьл-

хачу хенахъ тлеовцу а, муьлхачу хенахъ тле ца оьцу а. Ковртакомандующие, гор а хловттина, иконн хвалха жлараш еттар. Боккълала делах тешаш велахъ а, ламазо синпарглато ца слира цуина. Хвалхалерчу ойланаша дла ца ховцура иза. Шемалан зуда, клант, йиша, гергарнаш хлаллакхилла. Хлаллакхилла доттагий. Ахлулгохъ закълатана длавелла клант Жамаьлда Россехъ империна муьтлахъ хвалакхинеера, ихьацца шайн акхаройн йолу амалш йисна хилла-м хир яра цуьнан. Имперн стамъяла езаш ю — хлара къар ца елла Кавказ, шина хлордана — Каспина, лавржачу хлордана цхьаьна Босфор, Пажара¹, Авхлан, Инди, Китай, цкъа мацна а Турци а — империн дувъха берийн берашна а дан глудлакх тоьар ду.

Хлара хала мохк оьрсийн пачхьалкхе берзон беза. Администрацин хлун дан деза аьлча, империна оьшу бух кечбан беза, халкъашна дикане болу пекъ а гойтуш. Хлора халкъо, шен баишхалашка хьаьжжина, юкъарчу пачхьалкхан шен дика хьаса а баи беза. Цу тлехъ, шеко йоццуш, коьрта тидам кхузара зударий кхесто-кхиорца тлебахийта беза: зуда, доьзалехъ шен тлелаткъаре хьаьжжина, халкъан гиллакхийн, ладатийн хьоста ду. Жимачуина, воккхачуина ихьатерра бохург санна тлелаткъаш, ихьа цуьнгахула бен хийцалур дац хлусамера ледалш. Гиллакхаш хийца дезачу махкахъ цундела тлебахийта беза къавсттина боккха тидам зударийн училищаш яхарна. — Цуьнан хьокъехъ Барятинскийн паччахъ-императорца хиллачу къамелехъ а паччахъ тлетайра цуина. Аьтто ма хилла и керла институташ² йохкур ю элира Кавказехъ, Тлехьакавказехъ³, ткъа билггала — Кутансехъ, Буритлехъ, Бакох.

Гиллакхаш юхакхоллар уггар хала бусалба халкъашна юкъахъ хир ду, хлунда аьлча, церан гражданийн урхалла цкъа хинца а бусалба динна тлехъ долу дела, цундела церан урхаллан сацамаш бюстанехъ а боглу керста пачхьалкхачаьрна. Цундела церан диндаьн халкъана тле болу тлелаткъам длабаккха беза хвалхарчу декъехъ, бакъдерг аьлча, муьлхха а цуина диллина дувъхьал дла долчу глудлакхо церан фанатизм алсамъяьккхина бохам бан мега. Цундела кхузахъ а клез-клезиг моллаийн а, тлаьхъ-тлаьхъа къорланан а маьйна лахдан царна шайна юкъахъ долчу ихьана хлуманна тлетовжа деза. Цуина тле а довгъна юхадлахлоттийра ас динан ледална дувъхьала хир долу церан хвалха хилла ханийн, элийн ледал. Оцу ледало шарилат къобалдахъ а, ладаташкхьа уьйзу. Ладаташ кхолладелла гиллакхаш ду, цундела уьш хийца а лур ду...

Тлаккха, оцу бусалба динан са дла а даьлла, еккъа чкъуьйриг йинеча (синан, синна лерина йолу элемент йоцуш ихьа адам а даха

¹ Иран.

² Кхузахъ учрежденеш.

³ Закавказье.

йиш яц). Кавказехь керста дин юхакхолларан Юкъяралла¹ кхот-ла еза.

И коьрта гIуллакхаш материалын хьелаша чIагIдан деза. Махкахь ницкъ ма-кхоччу некъаш, йохка-эпар делон базарш яхка еза, цара пачхьалкхана караберзабо мохк. Кавказан бовхачу маьлхах а ма-боллу пайда эццйта, хIинциале хIоттийначу проек-ца хиш дахка деза, тIаккха Россера кхуза сьхакхелхинчу наха империн гIопастанш тIе керла, хIинциалц ца девзина товараш кхачор ду.

Ша тIеман стаг хиларе терра, императорца шен хилла къяме-лаш дага а доьцуш, йиначу ойлашийн жамIаш дира коьртакоман-дуючис. Кавказ тIесерзорна дан дезарш хIорш ду:

- 1) Церан зуда кхетош-кхиор.
- 2) ШариIат хIаллакдар.
- 3) Керста дин юкъядаладар.
- 4) Некъаш дахкар.
- 5) Латтанашна хиш дахкар.
- 6) Кхин дIа а колонизаци яр.

Барятинскийна керла дара Шемалан вуьрхIнтта говра тIе доьттина жайнаш хилар. Хьалха а хезнера айкхаша цуьнан дук-кха жайнаш ду боху хабарш. Цуьнан шен а дара Францера, Гер-манера яздайтина дуккха жайнаш², амма доьшийла ца хиллера. Шина шарахь юнкерийн а, лахарчу прапорщикийн а гвардин Шко-лехь дешначул тIаьхьа кхин деша хан а ца хиллера цуьнан, 1835 шарахь Чергазера дуййна сьхаволавелла хIара акхарой ягийне-ра, хIаллакйиннера цо. Шемала а ма бина кхул дуккха дукха тIом, деламь деша кхиьна-кх...

Юнкерийн школехь кхуьнца цхьаьна доьшуш вара Таркхойн Шамхалан ши кIант Шах-Вали, Мехти-Асхан, тIаьхьа поэт хилла Лермонтов а. И кхоь цхьана метта дага хIунда веара аьлча, уьш кхоь а ца везара цуьна. Таркхойн Шамхалан ши кIант Барятин-скийна цхьа акха ши хIума хетара, ткъа Лермонтов бIаьргаш ба-хьана долуш ца везара, цуьнан бIаьргаш чохь хIуьта делахь а, цу-шина вешех долу цхьа хIума дара.

Шемалан хазнехь дерриг ахча ткъе пхи эзар сом бен ца хилла, ткъа хIокхуина именера доуьйту ткъе иттех эзар сом шаре а ца долура... Аьрру флаьган хьаькимна Евдокимовна арз деш, цхьам-ма тIеман министре кехат яздинера, цо Шемалан тIелаткьамна кIелхьара сьхакхалхийна бохучу нехан терахь долучул сов а до-хуш, сов тIеязбиначеран ахча шен дола дерзадо бохуш. ХIокхо ке-хат яздира министре, иза иштта делахь а, Евдокимов ца хилча йиш йоцу инарла ву аьлла. ХIара ша а чекхваьллера оцу гIулла-кхаш, пер-вакхарна цхьаьна делаш волчу стагана кхоайойла дана-рз и нахарташ...

¹ Иза 1860 шеран июнехь кховдлина.

² Книган (Iарб).

Шемалан хазнехь ткъе пхи эзар сом, ткъа империс деккъа эскаран полана дейтта миллион харж йина стохка, хлокху шарахь а цул сов дойур ду... Фанатизм ца хилча, хиницалц кхин муьлхачу ницкъо дубъаллаттийна уьш тхуна!?

Аьрру фланган хьаьким хлоттийчахьана Соьлжа-глопахь бульвар биллийтийна, араьх музыка докхуйтуш, сих-сиха фейерверкаш йойтуш, синкьерамаш хуьлтура. Россера генарчу а, уллорчу а гла-лапашкара язбайтийна зударий балабайттинера цо. Малар, зударий а иштта а тоьал бара глопахь.

Когаш лазабаьлча сих-сиха хуьйцуш болу зударий совбовлар ду моьттинера эла Бярятинскийна, доьро и цунах дац элира.

Шемалан а бу, кхуьнчул клеизг белахь а, зударий-цийиннаоь. ...Длаяхана ойланаш юхаялийра инарлас. — Шемал кхузара а вадахь эхь хир дара. Дагестанерчу эскаран хьаькиме барон Врангеле а элира цо иза, Врангель вуьйхира, хлокхо аьлларг хилла даьлча санна.

Ший а кхузара Гунибера длаваха веза, коьртакомандуюши шен Тифлисе, Врангель Темир-Хан-Шуре я кхечу уллорчу глопа ваха веза, Гунибан штурман куьйгалла инженере инарла-майоре Кееслере дойтуш.

Тифлисе длаваха кьепал а кечъайттинера, длавоьду де билгал ца даьккхинехь а. Туьпахь цхьацца хабарш даьржинера. Когаш лазаро я хлун хир ду ца хааро хьийзочу Бярятинский цхьана луьйранна буьйр дира, ша вуьсуш ву, кьепал ца оьшу аьлла.

Оьрсийн эскаран туп гуччу берда йистехь шена четар тохийттинера Шемала.

Глопан пенаца берриг темалой длахиттийча а, цхьана чаккхармни йохалла ткъех стаг бен ца кхочура.

Наг-наггахь кхеташо а гуьйора Шемала, хлоьттина хьал, дла-глуш долу гуллакхаш а дийцар дан. Бойсаглара гуттар а вайлийр долуш ду я кара глур долуш ду боху хеттарш хиттадора.

— Со клорнайшца, — кхечарна юкьахь иеларехьа лавттачу шини кланте Тлахире, Къанме ца хьожуш, — пакъостанца лата веана ву хлоккха, — олура цо.

Бойсаглара иш клант Тлахир, Къанм дех тера волуш, деглана цул воккха вара ший а. Ший ткъентт шарал тлехваьллекхь а, да волчохь вистхуьлуш а ца хезаш. Леташ гиначара и ший дел дуккха дика а, говза а лета олура. Уьш тламана чубаьржича, мьалхарий, аьтту, аьрру а аглорий мостаглий эгабеш, доккха ков доккхура цара. Бойсаглара иоккха иле яцахьара, дел клеизг везаш хир вацара и ший.

— Бир Коба¹, — олура массо хенахь а цунах воккхавийначу, цеввийллачу Пеза-Махьмас, — хьо гуттар а сиха хилла; вай махкара дладевлчахьана, Макка дладохуйтур ду пачахьа...

¹ Цхьа бларг (глумк).

— Хе-хе, кјорнай, — цунах а кјорни олура цо, — ахь дуйцу хабарш вайн латта тје давхкинчу жлаблешах ца лата хбийзон цюга ду моятту суна, — юкѣхвѣккхпра и БойсагIара, шен дечкан когах шалхатохна шед а тухуш. — Хиницалц схѣа а Макка ца дахалуш дара вай? Дацара, кјорланора, хѣо дада лууш ду, дада... — корта ластийра цо. — И хѣуна хѣйна деана дага я дас аьлла ца хѣа, амма тјом бола ма-белла хуур ду...

Шемала хлума ца олура, гелвеллачух тера вара иза.

Кхаарийн дийнахь Хотлочан аглора Гунибан кевие кхо стаг веара, царах цѣамма, суыйлийн полковника Јела-хана, хѣалха а павлла, мохь туйхпра:

— Хеј! Кѣамел дан стаг вайта алал!

Аслан-ханна тѣвхѣсециарш полковник Лазарев а, Гимрара Шемалан гергара стаг а вара.

Кхана Гунибан коьртачу кевие Лазаревца, Денил-бекаца дуйла аьлла хабар даийтира Шемала. Денил-бек, оьрсашкахѣ павлелх а, имаман захало вара.

ШолгIачу дийнахь, тѣхула кхо йоккха топ лаьттачу коьртачу кевнан аьккан гIораш даьнна, Пеза-Махьма пакъостаища бош-машкахѣ вахара. Лазарев Денил-бекца, итт милчочуьнца веанера.

Говрашкара охѣабиссина, вертанаш тје охѣахевшица, суыйлийн мотт хуучу Лазареве эскаро гобиначу церан доллу хѣал дIадицра.

— Тхо кхуза вайна массарна таханенина, кханенина тоьларг лаха, хѣагI ладдайтина, машар бан давхкина, Шемал, цуьнан доьзал а паргIат бита, императора, даккхий совгIаташ дина, уьш шайна луьчу, лаахь Макка а, дIабохуйтур бу ала, — кIайн лакке йолу фурашка лабан тIера хѣлатеттина, йовлакхца хѣе тIера, малх боьллачу лаьржачу юьхѣа тIера хѣацар дIадаьккхпра Лазареве.

— Тхуна, Туркойн махка стаг вахийтина, хонкар-наччахьера пурба даьккхина и юхаваллац бутт хан оьшу, — элира Пеза-Махьмас.

— И хѣал цѣанне аглора а кхочушдан йиш йолуш дан. Коьртакомандующие Турце воьдучу шун геланчина некѣакехат-м дур ду, амма Гунибера охѣа а девлла, Темир-Хан-Шурехь, Дербентехь я Дешлагарехь собар дан дезар ду шун. Гунибана гонаха шовзткѣа эзар эскар латтон амал дан...

— Делахь шу ямартхой ду-кх! — пийселира Пеза-Махьмин кIайн юьхь. — Шуьца мосазза а машар бой, тјом дIасацабарх шун аьшпаш а, ямартло а бен хлума ца карийна тхуна. Тхо цкѣа а тилалур дан сардалан я кхечуьнан дашах. Инарлаша Граббес, Фезис, Кюгенаус шаьш тхоеца бина машаран барташ бохийра. Тхо муха тешар ду шун дешнех а?

— ДIадаьлларг дитахѣа, — дайн куьг ластийра Лазареве. —

Хилларг дладаьлла. Цулла долчу хьоле хьажий, тIавхьалонех ошлае. Хаалахь, со шун гуллакх ма-хуьлду дика дIадерзон лууш вуй Хиницалера коьртакомандующи тохарлерчу инарлех эван ца веза ахь. ХIара императорна герга волу цуьнан сардал ву. ХIора цуьнан буййра — императоран дош а, гуллакх а ду. Массо хIуманна тIехь а цуьнан векал ву иза. И дешнаш бакъ хиларх ас дуй буу хьуна! ХIара ямартло яц. Шемале сан дашах теша ала. Шемале дIаханйта, хIокху сардала шена луьург деш хилар а, цкъа а шен дашах ца вухуш хилар а.

Шемална лаахь, Макка дIаваха йиш а ю, шена оьшу накъостий эцна, оха иза, кано, дIаваха говраш а елла, туркойн махка кхаччалц повкъа а воккхур ву. Макка ваха ца лаахь, Дагестанехь Гуниб поццохь муьлтхачу кхечу меттехь Iойла а хир ду цуьнан. цуьнан кхуза схьабакхкина накъостий а оха шайна луьучохь охьа-хоншор бу. И дIаала Шемале.

Имаман жоьпе хьожуш туьпа вуха веанчу Лазареве коьртачу штабан хьакиме инарле Милютине ша коьртакомандующии Шемале йолу прокламаци дIа ца елла элира.

— ХIунда? — цецваьлла хьаттира Милютинна.

— Оцу тIехь «герз охьадилла» аьлла дешнаш дара, — деза садаьккхира Лазареве. — Вуьшта а вон мел долчунна кийча болчу мурдашна, Шемална эхье хир ду и дешнаш, уьш цахилар дуккха гIолехь хир ду. Церан герз вайна дуккха кхераме а дац, амма оцу дешнаша чуьрабаьхна уьш, вайн дуккха нах а хIаллакбеш, баллалц летар бу вайх.

Бярятинский резахилира прокламаци хийца. ШолгIачу дийнахь Шемал волчу дIаяьхьира иза. Оцу тIехь Лазареве дIахьедина хьелаш а дара.

Нах гулбина, и кехат-прокламаци ешча, дуккха хабарш девлира.

— Гунибера арадаха лууш, оьрсий хIилла делаш бу вайна, — элира Шемала.

Кхечара сардалан дешнаш бакъ ца хила йиш яц элира.

Кехато дуййцург бакъ ду-дац хьажа хIунзахойн Дибир, чIиркойн Юнус а вахийтира сардал волчу.

Уьш юхабаьккича Шемал чохь Iачу кьорачу Хьаж-Мохьмадан цIийне гулбеллачу нахе имама элира:

— Со машар бан воллуш вара, сардала дика хьелаш а хIитадора вайна. Цига бахана баьккинчара аьркх шайна цигахь гинарг.

Хьалхавелира ченаша буьзна берзина когаш болуш, гIалакх санна йоккха шайлта йолу чIиркойн Юнус, маьлхан Iаьнарех бIаьрган гош хебош, цо элира:

— Со ца тийшира царех, ткъа шо хьалха АхIулгохь вайца бипачу машарх тера ду ХIара.

— Тешам хилнйта закъалтана Iаьржа полконак веха веза

вай! — юкъяра мохъ туыйхира цхьамма. Лазарев амалтана вежа саам хилира.

Амма Лазарев амалтана ца велира. Кюртакомандующий волчуьра баьхкичара изза хьелаш тӀехь долу кхин цхьа прокламаци еара.

Тлаккха, Шемала ала олуш, цуьнан неццо табдурахьмана сардале кехат яздира: «Делан кхел хилаӀъя. Пуниб-лам лекха бу, карахь гӀазотана даьхна тарраш долуш, цуьна тӀехь бусалбанаш бу. Тхо лома тӀехь ду. Тхол лакхахь Дела ву, лахахь — оьрсий, тӀелаталба-кх уьш».

Буса эскар массо агӀора тӀелетира. Ламанхойх болу миллой хьалха болуш, салтий кьилбехула Пуниба тӀе бевлира. Шемалан четар долчу агӀора хьаьдира цхьа дакъа, важа пенаш тӀерачу кӀезигчу мурдех леташехь.

Шемала, четарна уллохь йолу йоккха топ юхаерзайитина, тӀехьаьхкичу салташна чаччамашна юьйлина и яднийтира, салтийн хьалхара могла охьабиллира, амма тӀаьхьабогӀурш ца севира, йоккха топ бердах чу таттийтина, говрашкахь юьрта хьаьхира нмама масех стагача.

Юьрта юхаволу блех стаг, масех ротано некъ хадийча, нилхачу дитташ тӀехьара, даккхийчу тӀулгаш тӀехьара тоьнаш етта вуьйлира.

— Братцы! Шемал царна юкьахь ву боху — итт эзар вайн ду, тлаккха ма кьобур а ду вай!

Мурдашина гобира. Голе хевшина, сик-сикха тоьнаш юлуш, тӀееттара цара тӀегӀертачу салташна. Эскаран сур тӀекхача даьлча, шавӀтанаш, тарраш дехира цара дехачу цхьамзанашна дубьалала.

...Цхьа а ца веара кера, массо ийгира. Цхьамма, шена шинэ салтичу цхьамзанаш — цхьаь гех, важа некках бахча, шацӀта ластийра — тӀе ца кхечира и еха тоьнаш лавина дӀахилла лачу салташна, шен некках бахна цхьамза кӀоргга чу а тоттуш, цхьана тӀеобзачу салтичуьна цкъа шавӀта тоьхна чӀенга йиллира, тлаккха тоьхна хье аратасийтира, шина-кхаа цхьамзано вожа а веш. Салташа уьш цхьамзанаш тӀехь хьалауьйура, амма царна тӀера а шавӀтанаш еттарал. Къаьсттина кьиза байира цара ламанхош-кахьа ваьлла иттех шира оьрсийн салти... Дукха дера летгера уьш а...

Шийно хьерабаьхначу салташа, уьш эгначул тӀаьхьа, цхьамзанаш чекхдохуш, цхьа а дийна ца витира. Царна юкьахь божарийн духар дуьйхина кхо зуда а хиллера...

Эскар массо агӀора бохург санна пенаш тӀехула хьаладала дуьйлира. Мурдийн ницкъ кӀезиг бара, пенаш тӀехь летта, юьрта юхабевлира уьш.

ГӀеза-Махьма, Мохьмад-Шени масех стагача ХотӀочан агӀора

¹ Вежарий! (оьрс.).

тлеттачу эскарх келхъарабевлла баьхкира. Цул тлаьхъа бенойн Бойсарлар а кхечира жимчу тобанца, царна юкхъах масех бено, цуьнан ши клант а, воккхачушна Тлахирна белшах йнна чов а йлоуш.

Къора санна тоьпний чаччамаш тлетта юьйлира юьртана, ара-ра зударий, бераш маьхъарий хьоькхуш охъайигира. Цеххъана тоьпаш севца, члогла вотанаш тоьхна, салтийн аглора къамел дан нах бахкийта элира.

Шемал Хъаж-Јелница нах гулбеллачу маьждага чу ваьлча, шен хъаша къора Хъаж-Мохъмад виийний хира пенна тлехъ. Байинарш дукха бара, тохар кхин доккха дойла а яцара. Юьрта вухаваьтларг шовзткъа стаг а хир вацара. Зударий а, тоьпаш, тарраш схъазина, дуьхьало ян кечбелира.

Малх хъалабаьллера. Чиркоин Юнус, Хъаж-Јела вахара юьртал арахъ эскар шинне аглора дласахилла хьовттинчу некъа тлехула сардална-коьртакомандующиина тле. Гена доцуш Врангель. Денил-бек дуьхьалкхийтира цуина. Врангела хьаттира:

— Шу хлуида доглу? Шемал мичхъа ву, иза кара хлуида ца воглу?

— Аш кхайкхина дела доглу тхо, — элира Юнуса, шолгачу хаттарна жоп а ца луш.

Царна ткъе итт глулч дехъа, тлехъа куьйгаш а дехкина, Лазарен лаьттара.

— Шемална хлуи лаьа?

— Машар бан лаьа-кх, — жоп делларг юха а Юнус вара.

— Сан хъехар ду шуьга, и хабар дийиий, коьртакомандующий чуьра цаваккхар. Хинца машар бан тлаьхъа ду, хинца шавш дитар дехар бен, кхин дехар дойла яц шун. — Цо Барятинский волчу некъ хийхира, и дан оьшуш доцушехъ.

Барятинский юьртана цхъа чаккхарма гена йолчу цлергачу дехкийн боьлакахъ хиллера. Некъана масех глулч болчу чхара тлехъ, лаьткъина малх ла ца лахъ а, бохбала малхе баьлла екхош охкийна боккха къена моьлкъа санна, охьадаьхкийчу гиччоша мочхалш деха а, ира а хьотуйтуш, хитна лара иза. Фурашкин Гавржачу лабана тлехъ диттех чекхъевлла злаьнарш ловзура.

Эла Барятинскийс эсала тленйцира и шиъ. Шемал шена тлехъавалавар дийхира цо. Хъаж-Јела шен лаамехъ оьрсашца висира.

Юнус юьрта кхавъча, Шемал пахана маьждигахъ карийра цуина. Барятинскийс хьо шена тлевалаве аьлла, ямартло хир яц, элира цо. Ткъа Шемал, шена хъалха тур диллина, лата кечвелла хиллера, уллехъ лаьттачу Бойсарларе хъаьжна, Юнусе вирзира:

— Вай лата деза, сардална тле гло ма баха. Со летта вала лу-уш ву таханлерчу дийнахъ!

— Суна на лава лата, со оърсашиа теглур ву, хъайна лаахь хьо лата! — мохь туьйхира Геза-Махьмас. Божарий тапъаьлла лара, герз долчу зударийн белхарш, маьхьарий девлира, Геза-Махьмина сардамаш доьхуш, и килло ву бохуш, къаьсттина тегийрзиннарг пена тлехь божаршиа ихъаьна летта Юнусан зуда Зайнаб а, кхуьнан десте, хаза аматаш долу Шуанет а яра.

Бойсаглар, шен дечкан кога тлехь хьовза хъаьвзина, аравелира. Иштта дикка хан елира. Божарий тапъаьлла лара, зударий а совушо севшира. Тлаккха имама ша сардал волчу глур ву элира. Массо арабевлира. Тапъаьлла арахь а дара, схъакхьоссина а, длакхьоссина а топ кхоччучохь эскар а длатийна лаьттара, махана дуьхьала лаьттачеран цхьамзанаш а къегара.

Гаьржа жуьжап лаьнна байшара чоа, цлен лакхе йолу маьхьсеш, тур, шаьлта, хьалха баттачохь тапча, шолгланг — тлехьа доьхкарх йовьлила, куйна тлера киеин чалба а хийцина, къорачу Хъаж-Мохьмадан чохь кечвелла араваьлча, говра тле хьйна, шина кланте вистхилира Шемал:

— Хинна паргIата хилалаш, Геза-Махьма, Мохьмад-Шени! Аш дола а дира сан гIуллакхаш дохо, хинна шайн киллолила чехк а дехи-кх уьш!

Бенойн Бойсаглар вистхилира цуьнга, цхьалхачу куйгах чимчаргIа тесна шед ловзош:

— Ма мотталахь, тхо хьо санна царна дийна караглур ду...

Имама говр дIахьейича, юха а зударийн белхарш, маьхьарий девлира. Шемалина Юнусан зудчун Зайнабан, виьпачу къорачу Хъаж-Мохьмадан зудчун шена кхайкхийна нелалт хезира, цуьнан уггар дог Iовжийнарг — оцу нелалтах цхьаьнанийна шен езачу зудчун Шуанетан нелалт а дара... Иза гуттар а дуьхьала яра карадахарна.

Юьртах аравалале Юнус вахийтинера Шемала ша воьглучу повкъара бусалба нахах долу эскарш дIадаха аьлла. Барятинскийе буьйр динна, милшойн эскар кхечу эскаршина тлехьа даькхира.

Шемал говрахь дIаовлавелира, цунна гIаш тIаьхьахIиттина ткье иттех мурд вара, дукхахберш чалбанаш йолуш. Шайх летча, лата а кийча бара уьш. Лазарев, говрахь дуьхьала веана, царна хьалха ваьлла воьглур. Некъан шинне агIора итт-итт моьгIа дуькьа лаьттачу эскарю, имам веьззина, «ура!» аьлла мохь туьйхира. Юьхье ций доьссина, имам цIеххьана сецира, тIаьхьабоьгIу мурдаш а цул цхьа гIудч сов яьккхинчул тIаьхьа севшира.

— Имам, юхавадарх хьо кIелхьара вер вац, цулла ас Лазарев а вуьйш, гIазот дуьллур ду вай, хьуна лаахь, — элира гIоцIатIларчу Мохьмада.

— Шемал, хьан иштта сийдо салташа! Юха ма дерзалаш, оха ямартло йийр яц шуна! — мохь туьйхира Лазарев.

Шемал юха дIаовлавелча, хIорш тIекхьачначу Врангела хьал-

ха маршалла хьаттира цуьнга, имама лохха корта талийра цуьнга и вистхилча.

Дехъа девлча Лазаревс Шемале х'оккхул хьан пахаца — мурдашка корта берзош — герз доцчу ала мегар долчу коьртакомандующиина хьо т'евахча эхь хир ду, уьш кхузахь битахъара элира. Имам, цаьрга совца аьлла, Лазаревца д'аволавелира, царна т'аьхьах'юьттина веккъа цхьа берзинна когаш болу г'алакх санина йоккхачу шайлтана т'е куьг диллина ч'иркой Юнус вахара.

Тов дегош, де довха дара. Иттех г'улч гена бевлча, прапорщик веара царна дуьхьала, коьртакомандующиина хьалха имам герз доцчу х'оттаве аьлла. Дика дара. Шемална оьрсийн мотт ца хаьа. Мурдашна ца гуш герз д'адоккхийла яцара, царна ца гуш хилча а, имама и д'алур а дацара, цундела Лазаревс иштта т'е-нигира иза коьртакомандующиина.

Декхнийн боьлакна уллохь говрара воьссира имам. Гонаха бевлла дуккха инарлаш, эпасарш болуш, т'улга т'е лаьржа верта тесна х'иьна йачу сардална т'евахара иза, цхьана аг'лора Лазарев, пукху аг'лора Юнус волуш.

Шемал т'ехваьлча, барона Врангела шайгахьа ваьлла сенина висиина Хьаж-Гела вахнийтира Геза-Махьма, Мохьмад-Шепи, — имаман берриг доьзал схьабалабе аьлла.

Хьаж-Гела гича, Геза-Махьмас хьаттира:

— Минхьа витина ахь сан да?

— Хьуна иза сардал волчохь вуй ца хаьа? Х'унда боху ахь?

— Дера боху, сайна летта вала дагадеана дела! — логат'ера пхенлаш дуоси, элира Геза-Махьмас. Бойсаг'лар г'елвелча санина велавелира:

— К'юрнай, хьо лата дагахь яцара, дера яцара, хьо кхераелла яра тахана, — юха а велакъежира кьоьжа Бойсаг'лар.

— Х'инца т'лом чекхбаьлла, шун доьзал д'абалабе аьлла соьга, — Геза-Махьма сихвира Хьаж-Гелас.

Цхьа а вист ца хуьлуш, г'еххьа яхьелира тийналла.

— Шемал, — элира Барятинскийс, — ас хьайна х'интийна хьелаш т'е ца пийцира ахь, хьуна уьш т'аме кьастадайта лишира, ткъа т'аме уьш тхоьгахьа долуш кьастийна. Хьо Петербурге д'аваха веа, дог дикачу паччахь-императоро цигахь ша кьастор ду хьох дерг. Цхьана х'лумапх жоп до ас — хьан, хьан доьзалан а коьртан маршонах.

Шемала Барятинский декъалвира т'еман аьттонца; цуьнан урхалло ламанхошна диканиг дан а лаьа элира.

Цамгарна дуьхьала дукха «Colchikum» мийлинесхь а, тахана ша кьаьсттина вон хета Барятинский хьалаг'аьттира, адьютанташа юьхь лаьина цуьнан говр схьаялош яра:

— Ас хьо сикха паччахь-император волчу кхачон г'айг'ла биьр

бу, ткъа Хинца тлеман тутмакх санна туьпа ваха веза хьо, цлгахь хъан а, хъан доьзалан а Лазаревс доладийр ду.

Тлаккха шайттан тле куьг диллина лаьтта Шемал, кхохкийна, ах Лазаревгахьа вирзира:

— Ахь Гехийна со!

— Сардалан лаам кхочушбехьа, дохковер вац-кха хьо, доьзал хьуна тле схьабалабе аьлла соьга, — дийхира цуьнга воьхначу Лазаревс.

Барятинский длавахара, уллебевлла инарлаш болуш.

Шемал Евдокимовца вахара туьпа.

Некъан бохал шинне аглора эскарш лаьттаху новкъа хьалаво-лавелира Лазарев. Лакхахь Шемала совцийначу мурдашна тле-кхавчча, хилларг ца хуучу цара, имам схьа ца валавахь, шайн иза ваха вуьтур вац элира.

— Имам сардална къамел деш ву, цуьнан доьзал схьабалон воьдуш ву со юьрта, шу а дуьйла суна тлаьххье.

Къайлаха Хлоттийна кхин цхьа буьйр а дара: Гунибан гарнизонера герз дла а даьккхина, мурдаш тлеман трибуналан суьде бала. Цуьнан хьокъехь Лазаревс коьртачу штабан хьаькмица Милютинца шен хиллачу къамелехь аьллера: «Мурдашкара герз дладаккха юха а цхьа керла штурм оьшу, ткъа коьртакомандующина шена а ма ца лиьра юха а и штурм ян, и йича Шемал вайна каравар а йоккха шеко йолуш хлума хир дара. Шемал каравалийначул тлаьхьа и вайна оьшуш а хир дац. Иштта масалд суна сайн гуллакхашкахь дукха гина. Коьртаниг — тебаьхкин-чараш юрт цантьяр ду. — Лазарев кхоьрура, мурдаша байича бен шайгара герз дладоккхуйтур дац аьлча Милютин дуьхьалваларх. — Тлеман трибуналан суьде длабала уьш вайн поддани а бац. Со теша, вай маьрша биттинчу мурдех, шайн-шайн цла а бир-зинна, вайца маьрша бахархой хиларх. И дерриг ца хилча а, цхьана керстанан цлий ца лападайта а и дац деза вай».

Гуллакх дла муха глур ду ца хуу сардал, Милютинна иза шег дийичча, резахилира.

Шемалан доьзал некъана кечлуш бара. Лазаревс, бляьргашца юьртарчу нахана юкъахь Бойсаглар лехна, цуьна тле вахара. Цкъа а гина вацахь а, чолакхалла евзаш яра цуьнан.

— Хинца тхоьга а шайга маре дуьйла аьлла захало дийца вена хьо? — глумкийн маттахь вистхуьлуш, члоггla велавелира Бойсаглар. — Иза цатерриг ду, тхо лийр долуш ду-кх, тхайца махуьлу дукха шуи синош а энна...

Лазарев а массо кхетачу глумкийн маттахь вистхилира цуьнга: паччахьо, сардало уьш маьрша биттина...

Бойсаглар юха а члоггla велавелира, говрашка ховша делахь, элира по. Аьтту аглора Лазарев ваьлла, Бойсагларна тлаьхьахит-

тира уыш. Шина аҕора лавттинчу эскарх наг-наггахь бен гуш салтий бацара. Чекхдовлуш пенаш тлехь, лавттахь а берпина эгийна шайн накъостий а гира царна...

Декхийн боҕлака тлехавча, дитташка хьавжира кьовжа Бойсаглар, «хлокху лекхачу лавмнаш тлехь, малхана уллохь, цуьнан злавнарш а мийлина хир ду-кх хлара докхан дитташ цлелга», — ойла йора цо. Цуина ца хавара оцу цхьана орама тлера кхо-днь глэд хьаладолучу декхийн тайпанан иттиннаш миллионаш шераш хилар, дуьнентлехь дуккха кхечу хлуманех уыш уггара шира дуй. Декхийн оцу тайпанна адам дуьнен тле давлча иза дуьххьара маьрша гиний а... Иштта цлелгачу декхийн тайпа дуьнентлехь дукха клезиг дисний а...

Хотлоче бовдучу новкъя доьрзуш, накъосташка юяхавжира Бойсаглар, царна юкъяхь кхуьнан ши клант а, воккхачунна Тла-хирна белшах йинчу чевнах кисина тлехула цлийш девллера. Кленташка кхечаьргачул клезиг хьавжира иза, уыш тламехь бен ца бовлура цуина улло, кхузахь, да волчохь шайн меттиге хьавж-жина, тлавхь боҕлара.

Некъян йистехь хецаслла хьалайылачу баце хьавжна, доккха садаьккхира Бойсаглара, тлаккха шен снха деттадала доладеллачу деган кьена плаьлдиг юхавьйзира цо.

Телхар

Кьеначу Телхагна ша дукха тлавхьа кхетта хетара дуьненах, хлокху харц дуьненах. Тлом чекхбаьлла кхоалгла шо дара, амма тлеман тлавхьхьара флорторах — Бойсаглар, цуьнан накъостий-фловттамой а стохка прхьовхкинера...

Машаран бертан хьелаш кхочуш ца динера овьрасна. Сардала Баритинскийс цхьа шо а сов хьалха прокламаци язйиннера: «Ас шуьга барта ма-аллара, Нохчийчоь, Дагестан карасерзарца, нохчийн халкьана цо ткъа шарахь сов дуьхьала мостаггалла лелорна, овьсийн йенйначу цлийина, оцу тлеман хенахь диначу зенашна, зуламашна а ерриг России император шен дист доцчу дикал-лица кьинтлераваьлла.

Сан дешпаш йозанца чларг а до ас, юха а дла а кхайкхачо — оцу бохаман тлеман бохаллехь дерриг хилларг массо ханна диндан дезаш хилар. Хинначул тлавхьа цуьнан императоран воккхалло, шен верасалла, нилмат а шуна тлехула дла а даржош, шен кхиболчу подданинчаьрга дла а инсдеш, хлокху диканашца сов-глат до шуна:

1) Шух хлора маьрша ву динан ламалла ян, цхьаннен бакъо а яц шуи ламаст-гиллакхана дуьхьала хила.

2) Цхьаммо шу салт а дохур-дац, икъя а глалглазкий дийр дан шух.

3) 1839 шарахь глаттам хиллалц нохчийн халкь даьхна ар-

наш, латтанаш, тлѣра хъаннаш а массо ханна шуна длаур ду, нарах юкъарадовлурш тлѣхъ члаглонаш, члаглонаша докъарш хьокху меттигаш а ю: уыш массо ханна хазнин долахъ дуьсур ду.

Ткъа глаттам хилале халкъ тлѣхъ ца лийна я хлища халкъ Россияна карадахачул тлаьхъа халкъ цигара охьадаьлла латтанаш, хъаннаш пачхьалкхан карахъ дуьсу, амма царна тлѣхъ я глаглазкхийн станицаш, я похчийн ярташ а йоккур яц.

Адамашка хъаьжжина, шун хлора юьртана латтанаш лур ду, массо ханна царца лелон акт а, план а душ.

Пачхьалкхо совглатана делла я цхьаммо а длаляцна доу латтанаш, я совглатна дала тарло латтанаш массо ханна а царан долахъ дуьсур ду.

4) Шуна тлѣхлоттийпачу лѣдало шарлаца. ладатца урхалла дийр ду шуна тлѣхъ, ткъа кхел а, талзар а аш халкъан кхелашкахъ кхочушдийр ду.

Хлища паччахьо сайна тлѣбиллина цуьнан лаам берриг длабийцина ас шуьга. Шух шайх дозуш ду шайна ухьуш долу ирс тлѣэцар-цаэцар; шиннах цхьаь къастаде — шайш шайн кхелой хила, нагахъ сайна шайна керлачу талзарах бохамаш хилахъ, шу шайш а дуй хаа цупна бехкен.

Юха а боху ас — сан ваьдана¹ сийлахъ-деза ду, уыш сан паччахьан шен дешнаш сайна, цкъа а шеконе дахка тарлур дан. Сан монархан лаам, ваьданаш сийлахъ-деза а ду; шен векалшна, царца суна а цхьаьна, цкъа а цхьанне хлуманна тлѣхъ цо хлан-хла цо олу, ткъа царан глуллакхаш а шенаш сайна лору». Амма цхьанне хлуманна пайдена доу кехат хиллера хлара а. Бло дла а боьхна, кхуьнан кертахъ лаьтта хлѣм-молха доу ши йоккха тон сайна бен пайда бацара кхуьнан.

Мехкан Кхело барт бича, ша киллочу инарле Евдокимовна Органан цлож дладала вахар дагадеара цупна. Хлара, тхин чо а балале тлаьтлѣ хлѣьттина, маж-мекх дитича дегахьаам хиларх бага ши мекх дуллий, чухехкавеллера, яккхийчу тоьпашна уллехъ ниса везаш волушехъ. Хлѣкхо ма гайтинера уггар хьалха яккхий тоьпаш цхьана меттера, мостагичуна меттиг билггала гучуялале, кхечу метте йошу тлом. Цундела ша длакхьачначохъ, кхуьйсу агло бен ца хаалуш, дийнахъ-буса яккхий тоьпаш етта аьтту хуьлура цуьнан. Цкъа къовсамехъ тур кагделча, Шемала керла тур а да-ийтинера кхуина. Тлѣхъа ханна кхуьнан захало а хилира Шемал, оьреша схьавеллачу шен клантана Жамаьлдина кхуьза ехна кхуьнан йол Сара а йигна. Йол цлѣ йолуш хаза ю бохуш а яра. Жамаьлда веллачул тлаьхъа Глумка маре елла, цигахъ ехаш яра иза.

Хлаь, кхуина тлаьхъа а хлѣьттина, цложаца эскарца хьалаво-гичу Евдокимове Доча-Борзех тлѣхдевлча, некъана аьрру аглора

¹ Кхочуш хир ду аьлларг.

ашанан лекха берд гича, яккхий тоьпаш тохийтира цуина, иза къайлаха йолу тлеман блов ю моттуш, боьттина пен бу моттаделера цуина ашанах... Кхуза цкъа а ца кхаьчнера уьш, цундела тешнабехках кхоьрура. Цъаццанхьа нах, тоьпаш кхуьйсун, ярташкара юха а бовлура, амма иза тлом бацара. Итум-Кхаьллара Зумса бохург санна некъана шинне аглора йолчу басенашна дладийна ялташ гича ма цецвелира и инарла, хиницалц кхузара нах мацаллех стенах хьалхабовлу ца хиьнера цуина.

Кира дара Телхаг шен клантаца Хьаж-Мурдца тохура цкъа тлом чекхбалале Шемалца ша ваханчу хлума хуу стаг Тлода волчу вахана веана. Цул тлаьхьа чуьра ламазана бен ара а ца ваьклера иза. Машаран хьелаш меттахинтор длахьедан паччахьна тле нах бахана ворхI бутт хан яьллера. Буха ца баьхкинера уьш... Тлодас кхуьнан шекопаш ерг бакъ ду элира, делахь уьш тохура Воронцовна бина машар чIагIбан цуьнца цъаьна паччахьана тле бахнарш санна, цкъа а бухабогIур бац-кх... Тохура Шемалца веача санна доцуш, хIара веача хабаре а ца велира кхуьнца, къамел дан лууш вацара иза... Шемал бакъ хиллера, оьрсийн даьшах тешам ца хиллера.

Хьаж-Мурд чу а кхайкхина, шен къена алаша кечъс элира Телхага, ша Соьлжа-ГIопе ваха везаш ву аьлла. Дада, важа расха дин кечбийр бу ас хьуна, элира кланта, ткъа ас сайна Iожаниг кечбийр бу. Хьо суна оьшуш вац, суо вахана воьгIур ву со, Шелара цу беса гена некъ а бац нига, алаша кечъделахь, воккха мел хуьлу а, къеначу алашашна йогIуш хилла амалш...

Да Соьлжа-ГIопе воьдуш вуй хитча, кхуьнан шовзткъа шарера ваьлла дулахь веха клант Яхьа веара, кхечу кенара аларх гIуллакх хир доций хитча, шен а дара Соьлжа-ГIопанхь гIуллакх, ша а воьгIур вара хьовца аьлла. КIентан боккъала гIуллакх хила а мегара ГIопехь, иза хилар тамашийна хлума делахь а. КIентий цIахь бита безара. ХIара ша а вара нес йол йолчу гам хьокхучу Бецин цъа цъаь волу клант, итталгIа бер. Цундела тиллинера кхуина Телхаг аьлла цIе, ирчачу цIеро вониг тIе ца узу дела. Кхуьнан хьалхара пхийтта шо кхаьчна клант тIамехь виьшера, ХIара санна хьаьрса а волуш вара иза.

Воккха клант а ца вайитира Телхага шена, Соьлжа-ГIопе юха гIор хьо аьлла, тахана ма гIохьа.

Соьлжа-ГIопехь хIара дика вевзара, тлом чекхбаьлча цуина, цуьнан клантаца Яхьяна а артиллерийн эпсаран чинаш деллера. Стенна оьшура иза, хIокхара кхин дIа цунах пайдаоьцург а ца хилча? -- Цунах а Iехавелла хиллера-кха иза. Тахана Соьлжа-ГIопера кхин цкъа а буха ца ван веанера иза, цундела ца бахкийтира цо шена шен КIентий... Ширачу гIовтаана Iелахь ши тапча яра цуьнан — Барятинскийна етта кечийна, иза ДергIастанара Iавахалел Iудика ян Соьлжа-ГIопе веана аьллера цуьнга селхана сарахь веанчу стага.

— Хіа-а, марша воґнійла, Телхаг! — дуьхьалавелира цунна дуккха шераш айкхашца болх беш волу полковник Белик, хіара варе хьежча санна. — Схьа муха кхечи хьо? Къена алаша хіинца а кел ца йисна?

Кхуьнан алаша гойла а дацара цунна корах арахьаьжча гуш бацара иза длатесна гоьза а, айкхаша мотт беанера, ткъа алаша повкьахь гина хир яра. Повтална чухула йолу аьрру хенаца йолу тапча Беликан хье юккье яссон дагадаера Телхагна, амма хіара толлу жлаьла дацара кхунна оьшург.

— Суна сардал оьшу, Барятинский, — можа тлехула долу ши мехк хьадира цо.

— Цуьнан сийлалла тахана Іуьйранна длавахна гіонара, — велакъежира Белик, бета гонаха, біаьргийн гонаха а хебарш хьовдуш. Телхаг, меллаша хьалаглаьттина, аравелира.

Шина Суьйрал тлехваьлча бен ца всара иза метта. Хіинциали ошцал хаа а ца елла ши тапча хенех Інтталора, уьш длакхийса дагадаера цунна, тлаккха даге ан а тухуш, боккъала дохковелира, кхуз-ткье пхи шо кхаьчна, дуьне дуург диьна ваьллачу ша Беликна тапча ца тохарна...

Белґлатойн-эвла йисттехь цхьа стаг вара стерчашца охана деш. Юрт яга а йина, керла юхайнначу масех лаппаглан аґлора шуьста¹ лаьллина, цхьа стаг дуьхьалвелира цунна, шуьста пурх а хіоттош. Телхагна генара ца хезара цара дуьйцург, схьахетарехь, кьуйсург латта дара. Юьртара схьавсанчо, топ тоьхна, охучуьнан цхьа сту божийра. Охучо а, доькхуш, цуьнан старна топ тоьхча, мохь туьйхира Телхага, совца аьлла. Охана деш верг гіалгІазкхи вара, цкъа а церан ца хиллера хіара латта. Ца бира Телхага машар, шед тоьхна, когаш хьобкхуш лечу стерчех кьаьхкина къена алаша дІачовхийра.

ЦІахь паднара тІе охьавоьжча, кьийзачу даго араара чукхеттачу серлонах Іаьржа кескаш йира цунна, тІехІиттина нах дІа а боьуш...

¹ Божна ши сту.

Х р о н и к а

Цхьана меттехь лаьттинчу шерашкахь кризисан хьу матери-
альни производствона кхетта ца таш, юкьараллин Илманах а
йовьлла. Цунах келхьара па яьлла, кхерш санна, Нохч-Глаг-
Глайчовнан истори а.

Хинцалерчу советски историн Илманан дерташ ца хаалуш ца
дисина: «Кхин цхьа а маьлне проблема: дладаханчуьнга классови,
маркестски-ленински товжамашкахула хьежар. Вай, дикка юха
а хьаьжна, ойла ян еза, тахана а мегаш юй-те цу гьуллакхан
ориентираш, царах цхьацца йолчарах, масала, вайн халкъан дла-
яханчу хенашкахь хиллачу даккхаллех-сийлаллех долчу даккхий-
дерах бляьрса далла хьалаьлла къоман куралла изеллий-те? Ок-
тябрь кхачале хиллачу великодержаван кхаа баса йоллий-те наг-
гахь советски патриотизм? Вайн публикацешкахь а, тлавхьарчу
иттшеран литературехь а юхадийларш дара, — юкьа-кара доцуш,
ткъа шуьйрачу кепехь — классови а, наггахь демократин а лама-
стан тлера довлуш, юкьараллин кхетамехь дла а члагиделла.
Цхьацца долчу гонашкахь нуьцкъала гьо карийна иштта ма алла-
ра «онда личносташка» телачу идеологиин. И ойла ян еза гьуллакх
70-чу шерашкахь члагиделла. «Историн Илманан» хормане срзий-
на, вайна гушсехь длахьош ю классови йоцу псевдонатриотизм а,
аттала национализм а» (Ю. Афанасьев. «Наука и жизнь», 1987,
№ 9, 58а.).

Хинцалц схьа Нохч-ГлагГлайчохь длахьош ду нохчий, глаг-
Глай паччахьан Россия 200 шо хьалха шайн лаамца юкьабахар-
на «кхочушхилла» долу «историн-культуран, пачхьалкхан цхьаал-
ла» кхайкхор. Цуьнца къайлайошу классийн, къаьминийн антаго-
низмаш, шен бакьдолчу маьлнех дохадю Октябрю классови а, къо-
ман а маршо ялар.

Цунах доьзна аьлча, методологиин маьлна долуш ду «Октябрь
а, юхадлахьоттор а: революци длайоьдуш ю» доклада тлера деш-
наш: «Октябран революци — цивилизацин болар, цхьана маьлне
доцуш, дукха вариантш йолуш делахь а — кьинхьегамхойн дук-
кха а блешерашкахь маршоне, социале, ийнсоне, классови, къо-
ман, синан тазанна дуьхьала латтийначу кьийсаман практикан а,
идейш кхиаран а жамI ду».

Длаяханчу хенашкахь оьрсийн-нохчийн-глагГлайн юкьаметти-
гех аьлча, уьш дикка теллина шайн монографийн белхашкахь Ил-
манчаша — Е. Н. Кушева, Т. А. Исаева, Н. П. Гриценко,
Г. А. Гантемирова, А. А. Саламова, Н. А. Тавакаляна, Ш. Б. Ах-
мадова, Я. З. Ахмадова, Х. А. Акнева, С. Б. Котикова, дуккха
кхиболчара а. Ткъа В. Б. Виноградов, С. Ц. Умаров, М. О. Бузур-
танов-м муххале а — оцу юкьаметтигийн говзанчаш а бац. Дукха

хьолахь лекторшна лерина болу шайн белхаш цара оцу Илман-чийн балхех «кхоллараллин» пайдаоьнуш язбшна.

Паччахьан эскар тегюртар, ишкь кхочучохь цо «члагидна зилаш» (ихьанамоглара екшина глепаш, редуташ, блокгаузаш, посташи) хиттор, иза телатар бехказдаккха, «керлачу» концеп-цин (шайн лаамехь Россияна юкьабахар) Илманчаша XVII-чу бешеран шолгладу эхехь Нохч-Палглайчоьнна Оттоманан империга-хьара хилла кхерам буьйну... Ткъа иза аьттехьа иштта дац. Иштта «кхерам», цара ма-бийнцара драматизм йолуш ца хиллехь а, XVIII-чу бешеран хьалхарчу кхоалгладу декъехь хилла. Оцу бешерахь а я цул тлаьхьа а ца хлоьттина ламаихой Иранна я Тур-цинна кел глур болу хьал. Я туркошна гергахьа болчу малхбузен кавказхошна а ца хилла и кхерам, мелхо оьренйн паччахьан эс-каршна дубьхала летачу ламаихошна герзаца мукъана гло ца дарна Ф. Энгельса критика йо Англина, Турцинна (К. М., Ф. Э., Соч. 2-е изд., т. 10, 239—240 а.).

Оттоманан имперех Нохчийчоьнна, Палглайчоьнна кхерам хилча (и боьнушехь), «керлачу» историкашна хетарехь, Россия автоматически бакъо хуьлу Кылбаседа Кавказана, Малхбузе Кавказана дубьхала агресси ян.

К. Маркса Россие Польшехь, Кавказехь, кхечухьа делочу по-литикех дубьйнуш яздо: «Цуьнан методаш, цуьнан тактика, цуьнан приемаш хийцаяла мега, амма оцу политикаш некъаседа — дубь-ненан господство — хийцалуш ян» (Т. 16, 20 а.). К. Маркса, Ф. Энгельса тидамехь латтош хилла Россия арахьара политика (Т. 12, 614—615 а, т. 9, 496, 525 а, и. д. кх. а.).

Россияна текхета «бакъо» яларан логика либерале ю: Россия Турцел клезиг зулам дахьар ду. Иштта логика даяаьча-м, ойла йина, кхин а клезиг «зулам» дохьур долу колонизатор карор ну — Англи, цуьнан «цивилизаци» а ма хилла Россиячул лакхара...

Цьхана билггалчу хенашкара дубьйна тлаьхьарчу ханнаш Нохч-Палглайчохь, кылбаседакавказан кхечу республикашкахь саина, Кавказан том хьахо магош дацара, офпцюзан къамелаш-кахь я зорбанехь иза ца бевлла хьахабахь а, «гена ца боккхура», и хьахор «халкьийн доттагладина ца доглуш» лоруш хилла дела.

Истори — гражданаши (нах) кхион Илма ду. Л. Толстойс исто-рина эпиграфина ша яздийр дара аьлла — аьшпаш буттур бац, амма буттур бац керстадина а — бакъдерг хьулдина. Бакъ-Илма цхьана а хлуманаш ца кхоьруш хуьлу — конъюнктурах, политикех, мелхо ша политика хила еза Илмане хьаьжжина. Истори — дла-даханчуьнга ерзийна политика ю бохург бакъ дац, дуккха шераш-кахь и иштта ларалуш хиллехь а. Истори а, юкьараллин Илма а чолхалех кхоьруш хилча — цо, нах-мехкадай ца кхиош, муьл-хачу аглорара буьйр доглу-те бохуш ладоьгу леш, конъюнктур-хой кхиабо. «Хлоьттинчу хьоло массо стаг чолхе йоцчу, цундела

кхета а, лело а атта йолчу стереотипал тлех ца волуьйтучу муьро шалхалла кхайо», — аьлла французийн поэта Поль Валерис.

«Керлачу» историкаша — М. Бузуртановс, В. Виноградовс, С. Умаровс, кхечара Нохч-Галглайчов шен лаамехь 200 шо хьалха Россия юкьаяхийтина, и терахь арифметикан хьесапехь 1781-чу шаре дерзош.

Хууш ма-хиллара, и идея «лакхара» чукховдийна ю, цкъа хьалха массанхьа цъацца принципнале боцчу нахе и кьобалдеш, и дсхуш «лакха» кехаташ яздайтина. И хьал тлечлардан Грознехь Еригросснн ши конференци гулйира. Цъаь — 1978-чу шеран 21—22 сентябрехь, важа — оцу конференцехь кхочушдан ницкъ ца кхаьчнарг — империна «муьтладаладар», «шен лаамехь юкьадахийтар» чекхдоккхуш — 1979-чу шеран 2—3 сентябрехь. Цул хьалхий, цул тлаьхий дладаханчу шерашкахь хилла иштта фарсаи клезиг ца евза вайна.

1982-чу шарахь Грознехь араяьлла «Вехи единства (К 200-летию добровольного вхождения Чечено-Ингушетии в состав России» книга, цуьпан жьопаллин редактор ву В. Виноградов, рецензенташ: М. Блнев, В. Гаджиев. Редакторера долчу дешхьалхехь доьшу вай: «КПСС-и ЦК-и Секретариато 1981-чу шеран 18 августехь тлэцначу сацмаца, дэзчу дийнан хьолехь вайн мохк шен лаамца Россия юкьабахаран 200 шо кхачар Нохч-Галглайчовнан Советски Автономии 60 шо кхачарца цъаьна дэздийр ду 1982-чу шеран октябрехь. И дэздарш тлехкачале хинцалера и концепци адамийн кхетаман органически элементе ерзон, оьздангалла кхиорехь цунах ондда гло хилийта (билгалдаьккхина ас. — И. Э.) Илман-пропагандан, идейин кхетош-кхиоран болх кхин тле а члагбан оьшу», и дешнан тлехь долу агло цул тлаьхьа типографехь масех белхахочо дла а йоккхуш, кхин агло латийра, хлунда аьлча, зорбане «кьевлина (кьайлаха) информаци» яларна, амма кингин шина эзаран тиражах, историн беламна, 1300 книга и агло йолуш тласаяьржина... Вайна дага ма доглу, мел «кьевлина» кехаташ, сацмаши тлэцна оцу хенашкахь, хийцалуш хлума ца хиллехь а. Халкьах лечкьош...

1921-чу шарахь Нохч-Галглайчов Горски АССР-на юкьайогуш хилла. 1922-чу шарахь Нохчийн, 1924-чу шарахь — Галглайн Автономии областаш кхоллало, ткъа 1934-чу шарахь и ши область цъаьна а тухий, Нохч-Галглайн Автономии область йо, кхин а ши шо даьлча 1936-чу шарахь Автономии республика йо. Мичара эцца и Автономии 60 шо кхачаран терахь?..

1984-чу шеран июлехь Нохч-Галглайн АССР-и яздархойн борхалгачу съездан трибуни тлера цу хенахь партии обкоман хьалхара секретарь хиллачу А. Власовс, массо республика саниа, Нохч-Галглайчов а XVIII-чу бешарахь Россия «юкьа ца еача» шавш юьтург ца иларх дерг элира...

Гинзлар-глопан комендантаца Куроедовца, кхечу администра-

ица санна, юртдайша биначу барташа, амалтана (закъалтана) пах луш, — мухха делахь а гойту вайнехан, кхечу халкъашца цхьаьна, оьрсийн халкъаца, пачхьалкхаца машаре юкъяметтигаш хила лаар. Кехаташ тӀе баьлла и церан «лаам» Россигахьара тӀе-ман експанси хиларан кхерамна (и хиллачул тӀаьхьа а хилла йолу), «дипломатин контрибуци» хилла. Паччахьан колонналин дипломатин ловзаран ямарта бакъонаш хуурш кӀезиг хилла.

ГӀизлар-гӀопан коменданта бригадира Куроедове Чечанан, Хьаьжа-эвлан юьртдайшца 1781-чу шеран 21 январехь бина барт инарла-майора Ф. Фабрициана, Куроедовна выговор деш, бо-хийна...

Тамашийна бу хӀинчалера бюрократаш, Фабрициана иза диний хаьа царна, амма иза лара ца лору, шайна луьучу агӀора дер-зош...

Дагабохкуьйтур вай Нохчийчохь XVIII-чу бӀешеран шолгӀачу эхехь хилла гӀаттамах: 1756—1760 шш., 1770, 1774, 1783 шш., 1785—1791-чу шерашкахь хилла шайх Мансуран куьйгаллица Нохчийчохь, Дагестанехь, цул тӀаьхьа Малхбузе Кавказе а баьр-жица, тӀаме баьлла гӀаттам.

1785-чу шарна паччахьан эскаршна бӀе эзарнаш ардаш латта-наш дӀаловчуш дӀадаьхна Кьилбаседа-Кавказера: Терк, ГӀобан-хи гӀопаша, редуташа дӀалецна, бахархой нуьцкъашха некъаш дахка, гӀепаш йийгӀа ловхку. Ахархойн дуьхьалонна паччахьан бӀаш куьйгалло ярташ ягон, дӀадийна хьаьтадалла я дӀадекхкина ялтай хӀаллакдан, бошмаш ягон и. дӀ. кх. а, аьлча а, пах хӀал-лакбан, байзаза биснариш мацалла балийта — таӀзаран экспеди-цеш йохуьйту. «Россин а, ша ламаихойн а арахьара кхерамечу мостагӀийн таьжгенаш хьакхаелла вайн махкарчу бахархойн де-къах. Кехаташа тоьшалла до оцу шерашкахь хиллачу юттадала-рийн меттигашкахь хьалха ца хилла искусственно яржош йолчу хьеречу, динан кьызачу фанатизман. Арахьара кхаьчна и билгало-наш йолуш хуьлу коьртачу декъана антифеодалийн, маршонехьа болу Ушурмин (шайх Мансуран) куьйгаллица цхьацца нохчаша дакъалаьцна болам; оцу билгалонаша дикка хийца а хийцица оцу кьийсаман маӀна, историн тӀаьхьалонах а баккхна иза» («Вехи единства», 57а.). Иштта историн тӀаьхьалонах баккха гӀерта Ушурма коьртехь хилла халкъан болам. Иза дуьхьара делахьа-ра тамашийна хир дара...

И мур «керлачех» болчу цхьацца историкаша (Р. Г. Марша-ев — СССР-и историн Институт, кхечара а) «оьрсийн-вайнехан жигараяьллачу юкъяметтигашна» дуьхьало йина мур лору... Ткъа тӀом я маршонехьа хилла кьовсам хьахийча, иза «бӀешерашкара дуьйина ницкъ барап теори» я «цӀийн конфронтаци» хилла бохурт ду олу...

Паччахьан Росси Европан жандарм хилла хилар хууш ду (цо Европан 1848—1849-чу шерийн революциш а, Польшин 1830—

1831, 1863—1864-чу шерийн гаттамаш хьешна), и, Лениша ма-
аьллара, «халхьийн набахта» хилла. Къилбаседа Кавказ яккхаран
истори 1567-чу шарера Кавказан тлемашна полало, 1801—1864-чу
шерашкахь шех иштта Кавказан тлом олу тлом хилла (Советск.
эциклопедич. словарь. М., 1985, 519 а.; История СССР в 12 тт.,
М., 1967, Т. 4, 421—451 а.).

«Колониалин политика», «колониалин режим», «колониализм»
боху кхетамаш реформа хилале (1861 ш. — Н. Э.) хьалха вайн
мехкан историн реалин контекстехь капитализм хлоттале хиллачу
эпохех хиларо — тахана яккхий а, маьлне а шекопаш кхуллу», —
яздо В. Виноградовс, С. Умаровс шайн «цлеяхханчу» брошюри
тлехь («Вместе — к великой цели (О пропаганде некоторых во-
просов Чечено-Ингушетии в связи с последствиями добровольного
вхождения в состав России). Грозный, 1983, 10 а.). Ткъа Ленинан
цу хьокхехь шекопаш а ца хилла: «Колониалин политика а, им-
периализм а капитализм керлачу тлерлана тле хьалаялале а хил-
ла. Лоллина тлехь лаьттиначу Румо¹ колониалин политика а ле-
лийна, империализм а кхочушийна» (Т. 27), 379 а.). — Америкехь
испанхойн хиллачу колонех я XVI-чу блешеран юьххьехь Европин
колонизаторша Инди яккхарх и иштта ца хилла ала цхьанна а
ма ца доглу дага. Кавказан колонизаци XVI-чу блешеран шолгачу
эхехь длаьлаелла. И кхетамаш марксизм кхоллаелчахьана дуьй-
на лилманехь шайн билггала маьлна долух бу, уьш хийцалур бац
виноградовгларга...

Ковртачу деклана цхьатерра длаьовдучу дуьненаюкьарчу про-
цессах паччахьан России империи и мур леррина длахерба глерта-
чу историкех цеввала а мегар ду. 1832—1842 шераш — Англо-Аф-
ганан тлом, 1852 шо — Англин, Бирмин тлом; ширачу цивилизациш-
кахь хилла тлемаш: манчжурийн династишна, колониалин тало-
рашкахь андлучу Англин, Францин, лаьмиркан интервенташна
дуьхьала Китайн ахархойн тлеме баьлла тайпинийн гаттам
(1850—1864 шераш). 1857—1859 шерашкахь Индексх хилла цле-
яххана испанийн гаттам, Кавказан тлом, — антиколониалин, хал-
къан-маршопийн тлемийн цхьа зле ю. Оцу юкьара баккха глерта
Кавказан тлом «керла историкаш.

1856-чу шеран мартехь Парижехь биначу машаро паччахьана
Александр II-чунна, тле доккха эскар озна, Кавказах дерг чекх-
даккха аьтто белира.

«Хинца оьрсаша Кавказехь якккхина уггаре эрглада глулч, —
яздина Маркса Энгельсе, — Европа шег аьртачу, ловдалчу бен-
дацаралица а хьовжуйтуш, ца гучух санпа лайта аьтто беш. Хла-
ра ши глуллакх — Польшин гаттам хьашар, Кавказ схьаяккхар —
1815-чу шарахь дуьйна болчу Европин хиламех уггаре коьртанш
хета суна» (К. М., Ф. Э., Т. 30, 335 а.).

¹ Рим (шира).

1848—1849-чу шерийн революци хан даяалча а Маркса, Энгельса царизм Европехь йолчу феодални-абсолютистки реакции бухчлагло лоруш хилла. Царизм йожарехь гуш хилла цариа Анг-лехь, Францехь пролетарийн революци толаран хьелаш а, 1848—1849-чу шерийн революцига къаста ца делла Франци, Итали, Польшин, Венгрин, кхечу пачхьалкхийн а кхиар демократин агло-ра дерзар.

Цара билгалдоккхура царизм контрреволюци ницкъ хилла йисар а, Англин, Францин пачхьалкхашна иза юьззинна эша ца лаар а, иза эшча Европехь хиллачу революци тӀаьхьалонех кхе-рар а, Англин, Францин пачхьалкхийн планаш: Росси -- шайца Герггарчу Малхбалехь, Балканашкахь, Таьржачу Хорда тӀехь а хиниолу кыйсамхо-гегемон дӀаваккха, цунна доза тоха, Россин тӀе-ман гӀуллакхаш ша хинца тӀемаш беш йолчу районел дӀаса ца баржийтар. Оцу тӀехь Россина Кавказ схьаяккха «бакъо» луш волчу лордан Пальмерстонан, Англин арахьарчу гӀуллакхийн ми-нистран, пачхьалкхана урхалла дечийн а хьежамаш цхьанабогӀу: «Оцу дебатийн йохаллехь (21 июнь 1838 шо) йоккха кӀайле гучу-елира эххар. Сийлахьчу лордана 1836-чу шарахь Россин тӀемаш-на дуьхьала хила дагадеанехь а, и цунна далур дацара — 1831-чу шарахь шен дарже ма-кхеччинехь, цо Россина Кавказ схьаяккха бакъо елла хиларна...

Цу дийнахь бегашна тӀера волчу сирла лорд емал хиларх хьал-хавелира 16 аз сов хиларан бахьанех: 184 цунна дуьхьала вара, ткъа 200 — цуьнгахьа. Амма оцу 16-ммо истори аз, массо дуьнен-на Кавказ Россин пахилар хоуьитучу Кавказан ламакхойн герзан аз а кӀардийр дац, графа Нессельродес¹ ю бахахь а, цунна тӀаьх-хье лорда Пальмерстона ю бахахь а» (К. М., Ф. Э., Т. 9, 424—425 а)..

«Керлачу» историкаша шайн дагахь графа Нессельродел «хьал-ха» (1781) дӀаелла паччахьан Россина Кавказ. Дагахьбаллам бе-лахь, 1838-чу шарахь ца елла, 1978--1986-чу шерашкахь елла, хин-ца а луш ю), ма тӀаьхьа а бисна!

Царизмана дуьхьала йолчу революционин лозунгаша Европехь революци болам айба, халкъан массаш шайн пачхьалкхашна дуьхьалаяха езаш яра; иштта яра Марксан, Энгельсан принципна-ле позицеш, цу тӀехь кӀаьсташ яра уьш Англин а, Францин а контр-революционин пачхьалкхашкахьа йолчу, Россинца тӀом «маршоний, деспотнийн юкӀахь болу тӀом» лоручу европейски буржуазин де-мократин националистически позицех (К. М., Ф. Э., Т. 10, 236 а.).

В. И. Ленина ма-гайттара, уггаре коьрта декхар абсолютизм а, феодализм а йожо езачу 1789—1871-чу шерийн истори эпохин хьелаша марксизман бухбиллархошна гайтина тактика ю иза: «Феодализмах а, абсолютизмах а, кхечу кӀоман лазапах а ца бов-

¹ Россин арахьарчу гӀуллакхийн министр.

лабелча социализмехъа болчу пролетарийн кыйсамах къамел хила йиш а яц» (В. И. Ленин, Т. 26, 312 а.).

Кавказан тIамехъ халкъ ах сов хIаллакьхилла (Нохчийчохъ и ах хIаллакьхилла, кхин шераш ца лерича а, 1840—1852-чу шераш кахъ¹⁾), дукказза ярташ, ялташ дагийн, хьаннийн яккхий хьормеш (меттигаш) охьайиттина, ягийн. Паччахьан историка Р. Фадеевч яздина: «Европера муьлха мостагI каввер долу кавказан (паччахьан — Н. Э.) эскарш тIеман бохаллехъ 4 дивизица тIечIарIдина, цуьнан тIаь карахъ йолу терахъ 270 000 стаге далийнехъ а, и чохьхьара мостагI (ламанхой — Н. Э.) сецаваро Турцица Кавказан бал къасточохъ и гIуллакх дора 1853-чу шарахъ исс батальонца, 1854-чу шарахъ — 17 батальонца... Хинца, Шемал воьхначул тIаьхьа, ца лечкъ ш ала мегар ду: масал ца хилал цхьамогIа баккьалла турчаналаш вай гайтинехъ а, вай Кавказехъ дисаран бавхана, дIабалаш тIамехъ гIансалтийн уггар боккха ницкъ болчу лIаптеки гIуллакх а хийра йолчу Францин вай Кавказера дIадаха бала ца хилар дара, ткъа 1856 чу шарахъ ша гIуллакхаш далла Англин эскар гучделча, цIехьхана хIоьттинчу машаро цуьнан дIадолораш кхоьш иа хуьлуш дитира. Мурдийн боламо вайна Кавказехъ хIоттийначу хIоьло дукха шеконе дора вай 1855-чу шарахъ Кавказан корпусчу 270 000 стагах, ваьшна кхерам боцуш, Европин 50 эзар десант юхатоха тоьал ницкъ карабар...

Иштта долчу масало гоIту Кавказан къовсам оьрсийн долларчу латтанийн цхьана маьлгина тIе бен тIелаткъам боцу меттигера гIуллакх лара мегарг цахилар. Ткъа оцу къовсамо вай араьварчу тIамна делон болчу ницкъех ах ницкъ дIабоккхуш хилар гучу цаьккхина. 1854-чу шерара 1856-чу шеран юкккъе кхаччалц Кавказо латам боцуш латточу 270 эзар эскарх, дозанерчу гIопийн гаринишаш а лоруш, араьварчу мостаглашна дуьхьала дьаьтташ дерг 70 эзар стаге ца кхоьуш эскар дара. Кавказехъ эскар долларх хуьлчу йоккхачу харжах и 200 эзар пачхьалкхан йоле дилтичIа, кIеларчу чохтах, Россехъ кхоьучу 500 эзарна хуьлчу харже долура, аьлча а, кхин а вайн гIуллакх деш болчу берриге бохург саина ницкъегвардин, дошлойн резерваш а, кхин а йолчу эскаран ялх корпусе кхоьучу харже долура. Цу тIе и 200 эзар Кавказера салти гIалгIазухийн махкана чохьара дуьхьало (оборона) ян эшахъ малуь гудур йолу сполчени, тIаьхьалонан полкаш йоцуш, дуьпенчохъ а уггар хьалхара эскар дара, вайн союзхошна Алжирехъ дерг къасточу 20 эзарчу эскарна а, вайна Гирман тIамехъ а ца тоьна элемент яра. ТIеман театрехъ иштта къаьсттинчу эскаран бIо цахиларо Оьрсийн империи 70 миллион халкъ доцуш, 30 миллион халкъ долчу пачхьалкхан бараме балабора цуьнан ницкъ» (60 лет Кавказской войны. Тифлис, 1860, 59—60 а.).

¹ А. Зиссерман. Фельдмаршал кн. А. Н. Барятинский, М., 1889. Т. 1, Сардафла Воронцовс инарле Барятинскийга 1852-чу шеран 6 февралехъ яздина кехат.

Европан жандарман оццул боккха ницкъ юхаоьзна Кавказан тIамо цо Европерчу болам хьашарехь!

ХIун бахьана ду те — «керлачу» историкашна дайна — «ништта олу Кавказан тIом»¹ баларан? Ламапхойн «экспансионизм» а, феодалин Гуьржийчоьнна «лезгинийн кхерам» а ду боху М. Блиеве цуьнан бахьанаш (История СССР, 1983, № 2. Кавказская война: социальные истоки и сущность. 59 а.).

Ткъа Нохчийчоьхь, М. Блиевна тIаьххье В. Виноградовс, С. Умаровс ма-боххура, тIом баларан бахьана «аренан», «лаьмнийн» социале-политически, экономически тIеттIа бIостанехьа кIаргло юкъ ю», шайн лаамца Россина юкъабаханчул тIаьхьа царап юкъаметтиг юттаелла хилар, «лаьмнаша» «аренна» герзаца ен экпанси (Вместе — к великой цели, 12 а.). «Лаьмнаш» — ламапхой, «аре» — гIалгIазкий, ништта маьйна ду оцу дешинийн.

«Грозин гIап йиллар чехк ма даьккхина, нохчашна, цара цуьнга хIинццалц са ма-тийссара, шайш паччахьан союзхой доцуш, ткъа шайш цуьнан куйгга кIелара муьтIахь долу нах хилар хоуьйту бакъонаш а, декхарш а дIахьедийр ду ас», — Ермолови «цитата» илайо В. Виноградовс, С. Умаровс (циггахь, 13 а.).

В. Поттос яздина: «ГIонаш дIа ма йоьгIна яздо цо (Ермоловс, — Н. Э.) паччахье, ас Теркаций, Соьлжажий бехацу машаре бу бохучу зуламхошна, уьш союзхой боцуш, цара хIинццалц цуьнга са ма-тийссара, ткъа уьш Хьан Воккхаллин куйгга кIелара муьтIахь берш хилар дIахоуьйту дахаран бакъонаш, кхин цхьацца долу декхарш а дIахьедийр ду. Уьш хила ма-безза муьтIахь хилахь, диспарг гIалгIазкхашний, каранопашний юкъахь доьктуш, царна оьшу латта лур ду ас; ткъа и ца дой — шайш а царах цIарций бен къаьсташ боцчу талорхошна тIе дIагло эр ду — тIаккха-м дерриг латтанаш вайна дубеур ду» (В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. СП-б-Тифлис, 1886, Т. 2, 88 а.).

Тамашийна делахь а, бIе шо сов хьалха и дешнаш яздинчу паччахьан историках инарла-лейтенантах В. Поттох дукхо теша мегарг хилла-кх советски историкел В. Виноградовл, С. Умаровл, цунна товшалла до документийн гуламо а (Движение горцев Северо-восточного Кавказа в 20—50 гг. XIX века. Сборник документов. Махачкала, 1959. 25 а.). Уггар кьиза хиллачу инарлин цитата мукъана нийса ялийнехьара, цуьнгахьа «гIо» а ца дохуш... Ништта юхаязйо-кх истори...

Къамел Соьлжаца, Акхсайца, Владикавказера Виезанин гIопе кхаччалц, аьлча а, ХIирийчуьра Дагестане кхаччалц йохкучу гIопех, редутех ду, «керлачу» Илманчаша аьшпаш ма-боттара еккъа

¹ «Ништта олу «кавказан тIом» боху кхетам левзаш волчу М. Багирове юкъабалийна дубьхьара, В. Виноградовин дас Б. Виноградовс а юкъабалабо иза 1959 иарьхь Грозинехь шен араньчлачу книги тIехь «Кавказ и творчество Л. В. Толстого», 27 а.

цхъана Соьлжан гIонах доцуш. Шайца машаре бу боху цIе йолчу ламапхойх а зуламхой олу Ермоловс, ткъа «машаре боцурш-м» мух-хале талорхой бу. И дерриг къайладоккху вай вуьйцуш волчу шийа историко. Ира сенаш горгбо, Инта ца балнйта. Паччахьан админист-рации ламапхошка хилла цабезам хIунда лечкъабо? Уьш шайш а ма бу церан позицешкахь, лугIат¹ кхин делахь а. Бакъйолу «демо-крати дIадаханчун къеллех, тираних, классови Iазапах, доьгIначух тешарх долчу дерриге жопаллех яла еза», — аьлла Энгельса (Т. 4, 386 а.). Кхузахь гIуллакх демократех хилла ца Iаш, сии сакхтал-лех, политически простигуцех ду.

Ермоловс яздора кхин дIа а (В. Потто, Т. 2, 88 а.) и Соьлжа дIалаца йолу ойла дагазанарг и кхочуш хилаза кхелхина эла Ци-циановс хилар. Цо лечкъа ца дора и гIуллакх кхераме хилар а, шайн лавтта тIехь и гIап йилла нохчаша вуьтург цахилар а, цун-дела аьттонан кхачо ян кху тIеман зиле цхъа егерийн полк хилла а «Кавказан мехкаьелашца (климатца) цхъабосса йолчу» Пир-мера эскар даладар доьху цо.

«Амма Петербургехь оцу гIуллакхе кхечу кепара хьожура. Ци-гахь ца кхетара Кавказехь хуьлчух, кхузахь гуттар акхаралла («хишничество») стенна хуьлу а, керлачу тIелетарша хIун дохьур ду а ца хаьара. Керлачу командуюшин кIоршамечу ардамаллийа реза а бацара цигахь, совхе дулахошца эсала хила бохучу пачча-хьан шен ойланца цхъаьнадогIуш а дацара и. Столицехь ах акхачу ламапхойниг, шена пайдехъа машар а балур болуш, тIом бен цхъа гачхьалкх хетара. Амма ша оцу гIуллакхан хьостанем лавттаи волчу Ермоловна хаьара, нохчий — «пачхьалкх» йонуш — талорхойн арданг хилар; юх-юха Iздеш, гIуллакхан маьIнех кхетош, юха ца волуш, бакъо яьккхира цо тIелата» (циггахь).

1909-чу шеран 25 августехь мохк карабалоран, Шемал лацаран 50 шо кхачарна йоккха юбилей билгалъяьккхира Грознехь. Ермо-лов волуш дуьйна кхузахь латтош яра цуьнан лапIа. Оцу дийпахь цунна уллохь лекхачу буха тIехь инарла-йовсарна бюст хIоттийра. 1921-чу шарахь, Соьлжа-ГIала Нохчийн областана юкьайогIуш йоц-цушехь, гIалин советан сацамца исбаьхьаллин мехала йоцу пачча-хьийн, церан вельможийн памятникаш дIаяха аьлла долчу Ленинан декретаца дIаяьккхира и бюст. 1951-чу шарахь нохчий, гIалгIай спецпереселенцаш болуш, цхъа вайна невзаш волчу историкан дас а дакьалтоцуш, юха а дIахIоттийра иза. И шераш Сталинан культаи резкийн шераш дара, дагадохкуьтур вай оцу шерашкахь пачхьал-кхан «мостарIашна», жуьгтI-лоьрашна, «космополиташна» дуьхьа-ла хилла гIуллакхан. Ермолов декабристийн (аьлча а Грибоедовн) доттагI хилла боху харц хетар чIагIдина А. Нечкинан «Следствен-ное дело Грибоедова» аьлла йолу книга а арайьлла 1948-чу ша-рахь. Бюст хIоттийча, кхо экъа хIоттийна. Цхъаь ша Ермоловн

¹ Кхузахь лексикон.

дешнаш долуш: «Цкъа а дцц ца ло суна со россиho хилар» (Никог-
да неразлучно со мной чувство, что я россиянин). Шолгланг —
А. С. Грибоедовн Ермоловн «пачхьалкхан дарж долчо хьекхьалх».
Кхоалгланг — «Хлоху халкхал сийдоуш, тешнабехке, зуламе
халкх дац маьлха келлахь» (А. П. Ермоловс похчех). И кхоалг-
ланг длаяьккхира «массо халкхийн да а, баьчча» а волу Сталин
кхелхича. Амма хлора тлехволучу шолглангунна оцу чуйнан экъан
меттана пиллнчу клайчу экъан тлехь лаьржачу элпашца кхетамехь
дуьхьалатуьйсуре и дешнаш. И дешнаш йовсар-инарлин бюстана,
паччахь мохк карабалорна, цул тлаьхьа нах шайн махках бахарна
безамна язйина эпитафи (кошайоза) яра.

Ткъентталгланг шерашкахь историн йилманехь марксан-лени-
нан методологи длахьуттучу хенахь А. Н. Скачкос (Дагестан. От
национального вырождени к социалистическому равенству. М.,
1931.) яздина: «Ткъа боккхалла и «декабристашна герга» волу
ицарла вуно готтачу хьежамашца, цхьа а пачхьалкхан тлеланера
йолайр цахиларца, ша шех боболарца, саьхьарчу кызаллица
къаьсташ вара.

...Цуьнан системин юкьардахарш дича, уьш Кавказан дерриг
халкхаш хлаьлакдаран маьлна долуш хир дара». Ермоловс, пач-
чахьан кхечу сагранаша¹ «шаьш дика кхета а кхеташ хлоттайора
и талашо берриг ламаьхой хлаьлакбар. Иза стенина дара аьлча,
администрацис ламаьхой шайца тлом бо ца бозу мохк санна ца
доруш, оьрсийн пачхьалкхана дуьхьала бунт айина клоршаме нах,
тутмакхаш, «вуно кхераме зуламхой» санна лорура»... (38 а.) —
«Керлачу» концепции историкаша а лору иштта.

Ермолов Грозин глани бухбиллархо воцуш, Грозин глпан бух-
биллархо ву. Цхьацца волчун социале бляьрсинна ца го иза иштта
хилар. Глопан меттехь а, цунна гонаха а дуккха хьалха дуьйна
похчийн ворхI юрт хилла, масала, цхьаь (А. Сулеймановс дийцар-
ехь) хинца микрорайоне боьду некъ длахьавзачохь хилла, ва-
жа — Кирови цларахчу садаларан парк йолчохь, и. дI. кх. а. Уьш а,
кхин ярташ а инарлас ягийна, нах Соьлжал дехьа лаьмнашка
лаьхкина. Вайнахах цуьнан «доттагI» хьолада Мамакхай хилла
(дагайогийн шуна Л. Толстойн «Поездка в Мамакай-юрт» очерк?).
Цен клотарца глопана малхбузехьа таш хилла иза. «ДоттагIалла»
муха кхолладелда аьлча, дуьхьара схьавоглуш инарлин обоз тлаь-
хьайнеча, шен клант ванйтина Мамакхайс Ермоловна жа лаьллина.

Декабристийн «доттагI» Ермолов цлехьханчу Аракчееви (цуь-
нан зудчуна Кавказера деза совглагаш кхоьхьуйтуш, иштта Вок-
хачу Элан зудчуна) синдоттагIа хилла (Записки А. П. Ермоло-
ва. Приложение. М., 1868, ч. II). Вуно кьиза глаьллолахо, эьзеку-
тор; шен цлийца кхиндолу къаьмпаш ца дезан хилла цунна: «Чло-

¹ Сатрап — ширачу Глажарин кьиза паччахь; кхуэахь шен хамталлашца
урхалла дийриг.

гла тамашийна гуллакх ду сан чине кхаьчначу стагана, столицехъ вевзаш воцуш, юкъяраллехъ Трухменашца, Башкирашца, шу долчу погучу кхечу боьхачу хлуманашца (другими тварями) цхьаьна цхьалха фигура хилар» (Письма Ермолова. Махач-Кала, 1926, 45 а.).

Ермоловн халкъаш дагадаран, халлакдаран тактика, ерриг те ца эцнехъ а, французийн колонизаторша Алжирехъ (1832—1847) лелийна. Цуьначух тактика кхаьсттина яьржиина лелийна Сийлахь-Боккхачу Даймехкан тлеман хенахъ немцойн фашистаина Белоруссехъ. 1944-чу шарахъ Кылбаседа Кавказан цхьацца халкъаш дехийна арадахча, Малхбуехъ оцу халкъашина «коммунисташа» диначу зуламах лаьцна фильм яьккхина, терзанан кедаш те дехкинчу дладаханчу бешарахъ Тифлисехъ арадевллачу Кавказан Археографин Комиссин Акташина те и халкъаш арадахар тухуш.

«Со соуру вац цхьа а похчо дийна мел ву...» — бохуш (Грозненский рабочий. 1933, 5 ноябрь. Старый Грозный.), нах кьиза халлакбинначохъ Ермоловна бюст хлоттор цхьана а тайпана гуманизмаца, адамаллин идеяшца аьттехъа доглуш дац. «Адамна хьалха уггаре доккха зулам — бахархойн кхаьсттина тобанаш кьоман, динан билгалонашца халлакъяр, ткъа иштта и тобанаш ерриг я царах цхьа дакъа халлакдарна тлехьажийна церан дахаран хьелаш хийцар — геноцид» (Советск. энциклопедич. словарь. М., 1985, 288 а.) — И Ю Ермолове, цул тлаьхъа кхечу инарлаша лелийна кьовсаман кеп. Ермолов геноцидана бехке ву.

Тамашийна хета оцу инарлас шена гергахъ халкъана даха йолу длаьккхина хилла бакъо тахана а вай юхажккха глертар... Хинца а дукха бу Ермоловн «доттаглий» — лахахъ а, лакхахъ а...

Луларчу халкъашина гергарло лелор (кхузахъ оьрсашца) — муьлххачу халкъан кьинхьегаман нехан дерг ду. Иза тамаша бан хлума а дац. Кавказан, Дегластан тлом кьайла а бохуш, «керлачу историкаша XIX-чу бешерашкахьчул ций клезиг Ленин, хенаца гена хиларна «дохк» лацаделла долу XVI—XVIII-чу бешерашна глебохуьйту коьрга тидам. Иза кхеташ а ду, Росси цу хенашкахъ дуьхьхара дуьнепан арене йолу кьона пачхьалкх яра, амма кхузахъ а «оьрсийн халкъаца долчу доттагладлица йоглу» факташ бен гойтуш яц. Оьрсийн халкъ царизмаца цхьана теглан те хлоттош ду.

М. Бузурганов, В. Виноградов, С. Умаров (Вехи единства) шайна буьллур болчу бехках хьалххе кьовлабовла глерта. 1781-чу шарал тлаьхьа а «иштта ма-аллара Кавказан олу хиламаш длабалабалале дукхазза официнале, дезачу дийнан хьолехъ длакхайкхийна хилла похчийн, глаглайн муьтлахьаллех (Кавказан дукхадолчу халкъаша санна)» (59 а.). Иштта «муьтлахьаллин» терахьаш лечкъа а до авторша — 1783, 1799, 1807, 1810, 1811, 1825, 1829 — шераш, вайгара цхьацца кхин терахьаш а тлетоха мегар ду гая цз довлуш — 1785—1791, 1818—1826 — Ермолове, кхечара ярташ ягош

«Има» диллийтина шераш, цул тлаьхьа даьхкина 30—40—50 шераш а паччахьан эскарша тлеман ницкъаца ярташ я тайпанаш, амалтана (закъалтана) нах длабуьгуш, шайна «муьтлаьхь» дина. Нагахь санна уьш цкъа юха эскаршна дуьхьала гловттаьхь, закъалтана белла нах хлаллакбан йиш йолуш. Имам Шемалан а дезна 1839-чу шарахь Ахлуьлго глан кьийсарехь шен исс шо кхаьчна клант Жамаьлда закъалтана длавала, амма цунах цьхана ханна а ма-шар ца хилира.

«Лоруш болчу дукха а авторийн (А. Л. Нарочницкий, В. И. Бовыкин, Н. С. Княпин, Л. В. Курьянов, кхечеран а) керлачу талламашкахь юхатухуш ду XIX-чу бешеран 60-гла шераш кхаччалц Кавказера кьамийийн пистохь России колонийш ларар, цул тлаьхарчу иттерийн процесийн маьлна а цьханамах-ха дац. Юх-юха а члагидеш толлуш йолчу периодехь «паччахьан гланлолтин ледал а, паччахьан администрации Газан а, массанхьа гелю а латтийначу царизман халкъашна дуьхьала йолу великодержавин политика... цьхание хлуманца цьханаьоглуш яц Кавказан хьалхара есб йолчу аренашна тле охьахитпачу оьрсийн халкъан кьинхьегамца», — доьшу «цлехьхана» дика свзачу «Вместе — к великой цели» брошюри тлехь (10 а.).

1914-чу шарахь Тифлисехь араяьлачу юбилейна леринчу «Пятидесятилетие покорения Западного Кавказа и окончания Кавказской войны. Издание для войск, школ и народа» книги тлехь «лоруш болчу авторел» ца пйзалуш дуьйцу цу хенах лаьцна (В. Виноградове ша Л. Толстойс санна хьехахь а: «Исторехь аьшпаш ботта мегар дац ца олуш кьайладахьарца! — (Грозненский рабочий, 1985, 13 октябрь.): «России Малхбузе Кавказан ламанхошца болу кьийсам вуно юттаелла амал йолуш бара, мохк длабакхар а, цигахь йийна нах цигара арабахар а шен чулацам болуш...

Деккъа цьха тлеман Малхбузе Кавказан цьхаца долу кьамнаш истори кирти тлера дладайаро, царах дисина нэс ца хиларо а гойту оцу Кавказан тлеман тлаьхьарчу декъан доккха маьлна... (5 а.).

«Кубанский сборник» (Екатеринодар, 1904.) — юха а юбилейна лерина ю: «Иштта йолчу мохк длаалацаран системинца тхо, хлора ког мел боккху, духа ца доьрзуш массо ханна тхайна тлаьхьадутуш дара муьтлаьхь ца хуьлчу ламанхойн длаалаьцина хлора ше латта. Массо аьлора тлехьуйлу меттигера нах (туземцы) халла тлехьочучу ломан члаьжжашка хьаьлхира, амма цигахь а дла ца члагидемира. Вайн эскаран отрядаш массанхьа кхочура, длаалаьцина меттигаш цьха а ца виссал адамах длаулаьйора. Тлом юха ца берзалучу шогаллица длаохура. Бенинаш ягайора чергазийн ярташ, наьра дладийна ялташ хлаллакдора я говрашна хьобьшуйтура, шайна муьтлаьхь хилар длахьедо бахархой аренашка кхалхабора вайн куретовийн урхаллин клел, муьтлаьхь боцури Туркойх кхалхо хлор-дайисте длабуьгура» (164 а.).

Паччахъан историко К. Вейденбаума а (Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888.) яздо цъацца болчу советски историк да къайладохург: «Дуккха а хенахъ ций Iенна тIеман театр хиллачу Глобана тIехъара шуьйрачу махках оьрсий латта хилла. 1861-чу шарера 1864-чу шаре кхаччалц цу тIехъ III гIалгIазкхийн станица иллина, 14233 доьзал а болуш. Оцу хеннахъ дIагIуш дара чергазий Турце кхалхор а. Бакъдолчул лахара долчу официале терахъашца 1858-чу шарера 1864-чу шаре кхаччалц дIакхалхийнарг 470753 са (адам) ду. Хууш ду, мухIажарех¹ цигахъ цъа дакъа цъацца болчу иъшамех хIаллакхийла, важа дакъа меттигерчу бахархойх дIаийна, Турцин тайп-тайпанчу провинцешка, Европе, Азе дIасабаьржина хилар. Iаламо вуно дика кхетам белла, майралла, къонахалла йолу ахмиллионан тукхам, барона Уелара ма-аллара, «халкъийн кешнашкахъ» Iуьллу хIинца» (208 а.).

А. С. Пушкин (Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года): «...чергазашна (иштта олуш хилла массо ламанхойх. — И. Э.) вай бIаьргадан ца деза, вай уьш шуьйрачу дежийлашкара дIабаьхна, ярташ игийна, дийина тукхамаш хIаллакIдина».

Асанашка латтанаш доькъуш чIагIдина тIеман зиташ дахкар, — иштта уьш дIалеца атта хуьлу, партизанийн тIамна дуьхьала хьаннаш хьакхар, ялташ эскаршца хьешар я дагор, «муьтIахъ боцуриш» хIаллакбар — иштта тактика хилла Нохчийчохъ а, Дагестанехъ а.

«Аш Чехкар-Глопана, Эвтарна, Теплина², оцу Эвтарна юкъам еса аре яр вайн аьтто хилийтарап коьрта хьал ду...» — яздо Кавказан сардала эла Воронцовс шаре Барятинскийга 1852-чу шеран 21 февралехъ, ткъа юьйцуш йолу хьаннаш дIахьакхар кхочушдо февралан юьххьехъ (А. Зиссерман. Барятинский. М., 1889, Т. I, 146 а.).

Ламанхойн партизанийн тIамна дуьхьала Iуллакх ца хуьлий, Ермолон тактика дагайолий, клез-клезинг хьаннаш хьакха йолайо 1846-чу шарахъ дуьйна, ткъа и белхаш уггаре жигарбоху 1852 — 1858-чу шерашихахъ, оцу хенашкахъ ягочу хьаннийн кIуьро гуттар бохург саина дIалаьцна хилла лаьмнийн панорама.

«Орга хьанних цIенна дIа а иланина, селхана ас тхешан тоьхна тун дIаяькхина», — яздо Барятинскийс Воронцовга 4 февралехъ (169 а.). «Ас тIаьххъара яздинчул тIаьхъа тхо дуккха хьун хIаллакъян кхиьна, цундела хIинца Грозин тIера Жалкх-хи тIе кхаччалц меттиг еса, шуьйра аре ю», — яздо цо 13 февралехъ.

«25 февралехъ отрядо юха а Соьлжан аьтту агIорхула а, Орган тахенца а араьйлла, ягийначу Устар-Пардойн юьртана (Аргун) уллехъ тун туьйхира. Цул тIаьхъа хьун хьакха дуьйлира, бисинчу

¹ Кхалхийнари.

² Текли (Тепла?) — Грозин Глопана масех чаккхарма гена хиллачу юьртан иле.

пахана тле а, Орга Соьлжих кхетачу кхаччалц а. Хьун бешерап яра; везига лаццалург пепнаш долуш...» (194 а.).

1854-чу шерап декабрь. «Шен вуно дукха сурсатца Джалкхана цхьапамаггара туьллучу вуьрхитта юьртах овкъаран баьрзнаш хилдир, юькъачу хьуьнах масех чаккхарма некъ баьккхира, хало иоцущ жима колсина дласаялтал» (А. Зиссерман. 25 лет на Кавказе. СПб., 1879, Т II, 255 а.).

Ламанхойна талзарш даран, ярташ, нах, ялта, бошманш хлал-лакхаран кехаташ далийна а вер вац.

1858-чу шерап ноябрьхь инарла Евдокимови куьйгаллица Шуьй-таний, Несарний (Назрань) юкъара, ласса тлера Миредже (Хинрийчоь) кхаччалц хьун хьаькхна. «1859-чу шарахь мацаллех ницкъ кхачабарх, дуьхьало ян яларх догдиллина хьал хлоттарх, ломан нах дийина тобанашца карабогтура» (наччахьан эскаршина).

«Мостарг воха а вина дладаха ца бира оха Кавказан тлом, тламаша тлера болчу акхачу ламанхойн-бусалбанийн мохк схьабок-кхура оха, оьрсийн ярташца цуьнан колонизацин яр бен дацара оцу махкахь длацлагвала аьтто лург, цунах тлеман туп ца еш, пачхьал-кхана юьззина ассимиляци¹ йина мохк бар дара. Коьрта ярташ — глалглакхийн станицаш яра, амма уьш, глалглакхийн эскар къаьстичу хьолехь хпларна, массанхьа яхка йиш ца хуьтура, шайн цытах бахача, тлеман глудлакх дан а парна аьтто болу дук-кха а латта эшарна» (25 лет на Кавказе. 288 а.). — Царизма лелийна колонизаторийн политика лачкъон глерта виноградовгар.

Хлаь, похчийн, оьрсийн адамаша, Л. Толстойс «Глалглакхий» повеьста тлехь ма яздарра, хьошалла лелош хилла. И цевнийла хлу-ма а дац, халкъана ямартло ца оьшу. Октябран революци хиллалц лелийна паризма колонизацин политика. «Мухлажарийн (переселенческий) фонд меттигерчу нехан лаьттан бакъонаш талхош кхул-луш ю, ткьа Россера цига длакхалхор йистойн «русификаци» на-ционалистическ принципца нисдина длахьон ду», — яздина Лени-на 1912-чу шарахь (Т. 21, 330 а.). Политическ далацар хьалха хилла б, Кавказан экономическ далацар революци хиллалц дла-дахна.

Икьа партия Нохч-Глалглайн обкоман бюрос билгалдаьккхине-ра, «Нохч-Глалглайн топоними» тлехь (Грозный, 1985. Т. 4) хили-лалц, станицин метта хьалха ноглийн юрг хилла аьлла хьахадар «халксийн доттаггаллица доглуш цахилар». Бакъдерг бен ца хуьлу пайдеи харжийц доттаггаллица, аьшпаш, харидерг — цунна дуь-хьала ду. Обкоман барамашца лерича и вай лакхахь далийна Ле-нинан дешинци а дац «халкхийн доттаггаллица доглуш».

Хьинна дагадогхур ду царизмана дуьхьала хилла халкъан-пар-глатан тлом халкхийн доттаггаллица дуьхьала хир бу аьлла? Тлаь хьарчу итшерашкахь вай халкъан глатанийн, парглато-

¹ Шех тардар, длаьбар.

нехъа кыйсаран терахъаш ца даздеш, феодалин бохъан-юьртдайн паччахъан администрациа барташ хилла терахъаш хлуида даздо? И юьртдай дукха хьолахъ паччахъера шеран алапа доглуш хилла я администрацие юк-кара кхаънаш кхуьйлуш хилла царна, къаьсттина дукха масалш ду цуина Дагестанехъ. Ермоловс дладоккху иза.

Ткъолгачу шерашкахъ а, схъахетарехъ, локху кризисан шерашкахъчул хиламашка классови аглора нийса хьобжуш хилла. 1927-чу шарахъ шуййра даздина Похчийчохъ, Дагестанехъ 1877-чу шарахъ хиллачу гIаттаман 50 шо кхачар.

«Исторехъ дуккха хилла, массо тIемашкахъ ма-хиллара, кьн-заллаш, акхараллаш, балапаш, къеллаш (...) хиллехъ а прогрессан тIемаш, аьлча а, адам кхетамца кхиарна пайда бохъуш, къаьсттина зуламе, реакционни а учреждениш (масала, самодержавни гIаплотла), Европера утгаре варварийн деспотиш (туркойн, оьрсийн) йохогIо а динна царна... Кхечу дешнашца аьлча, оцу тIемийн коьрта чулацам, исторически маьIна — абсолютизм, феодализм йохор, цуьнан бух хадор, кхечу къоман Iазал хьегар дожор дара.

Цундела уьш прогрессан тIемаш хилла, цундела массо цIена болу революционни демократаш, иштта массо социалисташ оцу тайпачу тIемашкахъ феодализман, абсолютизман, кхечу халкъашкахъ Iазал латторан утгаре кхераме йолчу чIагIонашна дуьхьала летачу пачьбалкхенгахъа (аьлча а, цуина цу тIелхъ гIо дечу буржуазингахъа) «хилла» (Ленин, Т. 26, 311—312 а.). Ма гена бу-кх иштта цIеначу революционни демократашца, социалисташна вайн «керла» историкаш!

ДIадахачу шерашкахъ коча яийтинчу историн концепцех зорбане йовлу материалаш цуьнан къайлаха а боцчу цензорех чекх-йовлур — В. Виноградовх, С. Умаровх.

Лакхара буьйр динна, темплана юкзахъ йоцу В. Виноградовс, С. Умаровс кхечаьрца цхьаьна язйина брошюра яра кечъеш (Приязин добрые плоды. Грозный, 1987.). Редактора С. Умаровга хьаьтира цуьнан статьяш хьокъехъ Таймин Биболат хьан вийна аьлла шна цо илдинчух цакхетарна: «Иза утгар ямарта вийнера — буса, кIел а хевшина. Билггала къаьсташ ду оцу гIуллакхехъ фацатикий-мурдийн куьг — цара ца битица цуина «гауршка» болу оза-безам».

— Хьан вийна Таймин Биболат? — юха а хьаьтира редактора. — Пушкин а, Лермонтов а хьан вийна хаьа вайна. Ткъа Биболат?..

— Иза тхап къайле ю! — элира С. Умаровс.

— Иза-м гIумкийн эло Салис вийна, цо шен да верна, — массарна хууш дерг лагаданитина цуина редактора.

— Цунах лаьцна иштта яздан мегар дац, — жоп делира С. Умаровс. — Иза гIумкийн халкъаца долчу доттагIаллиа дуьхьала мурд.

С. Умаровс цхьаьнаэво гIумкийн эла, гIумкийн халкъ. Иштта «къайлаха» а, историна шайн монополи а ю-кх...

1987-чу шарахь 90 шо кхаьчна С. М. Кирови, Г. К. Орджоникидзе цхьанабӀаьхочун, граждански тӀеман халкъан турпалхочун, революционеран Шерипов Асланбекан. Оцу ханна лерина статьяш, къамелаш чулаьчна книга ара ца ялийтира, обкоман «къаьсттина буьйр кхаччалц».

Мансура (Ушурмас) ша шайх кхайкхийна. Шемал имам хьаржина, амма хьан лур ю царна, царан хьан хьелашка хьаьжжина кхин альтернатива?! Хорунжийс Е. Пугачева ша император Петр III-гӀаниг кхайкхийна, ткъа вай ма ца боху иза «паччахьан» болам бу, цхьацца болчу историкаша Кавказан тӀом «динан» реакци ма-ларрара!

Ишттачу хьоло и «Илманан кортеш» диннахойн шатайпана хьелаш хиллачу Нохчийчоьн, Дагестанан юкьараллин кхиарх кхеташ пахилар гойту. Динахой хьалдолчаьргий, могларерачаьргий бекъалуш хилла боху Дагестанан Илманчас М. А. Абдуллаевс (Классовая борьба в дореволюционном Дагестане. Даг. фил. АН СССР. Махачкала, 1983.): «Могларерчу диннахойн хьелаш кӀезиг къаьсташ хилла ахархойн хьелех. Цу тӀе а царан социале а, гергарлонан а уьйраш ю... Цхьана агӀора, динан декхарш дӀакхоьхьуш, цара дин латтадо, цуьнан социале реакционни хьашташца цара феодализмнан низам латтадо, ткъа кхечу агӀора феодалин эксплуатацина, ахархошна ечу гӀелонна дуьхьала хилла уьш» (115 а.). Цо яздо дин консервативни хиларх а, амма, шен хене хьаьжжина, цуьнан векалшна юкьахь прогрессивни идейш йолу пах а хуьлу (К. М., Ф. Э. Т. 7, 352 а.). «Динадай социальни цхьатерра пахилар гайтар цхьацца болчара динан, динадайн идеализаци яр санна лору... хууш ду, Дагестанехь ламаьхойн антифеодалин, антиколониалин кьийсамехь политически куьйгалхой а, ахархойн идеологаш а билгала цхьа динадайн чкъор хилар. И бахьанаш чӀоьтс ца эцча феодалин Дагестанан истори дуккха а социале-политически хиламех кхета а, уьш ма-барра гайта а аьтто хир бац.

Бакьдолчуна кхин а гена ду М. М. Блиевна Дагестанан XVIII—XIX-чу бӀешерашкахь хиллачу юкьараллин дӀахӀоттамах а, цуьнан юкьараллин социале структурех а хетарг. Проблема билгала талла ца толлуш, М. М. Блиевс еккъа коьрта чохь кхоьллина ширчу дӀахӀоттаман схема, кхузахь тайпа-тукхамийн юкьаметтигаш коьрта хилар чӀагӀдо цо, ткъа юкьаралла оцу тӀегӀан тӀехь хилча, царна (оцу тайпанчу ломан халкъашна а) чохь шайх ца йозуш (имманентан кепехь) экспансионизм ю. Дагестанехь тайпа-тукхамийн юкьаметтигаш коьрта хиларна, уьш имманентан «тӀелатаран импульсаш хьалакхуь хьелаш хилла» бохучу В. Н. Гамреклина тӀетийжа иза шен тезис чӀагӀьан (История СССР, 1983, № 2, 58 а.).

И хьежамаш бакьйолчу историка, Илманца богӀуш бац, — яздо М. А. Абдуллаевс, — Ломан халкъашна экспансионизм (тӀелатарш,

акхаралла) царах д'адаккхалур доцу, бешшехь церан долу дерт ларар — дууш я ларамаза дворянски-буржуазни концепции г'алате идейш т'ехь хилар ду. Тк'а ламапхойн берриг социале боламаш експансии г'алашонна лара г'ертар-м ц'хьанне критике ца диллал шеко йолуш ду; тхуна хетарехь, билггала цо дойту ламапхойн юк'баралла социале классашка д'асаск'аелла ца хилла боху г'алат, ламапхойн болам антифеодални, антиколониални ма'йна ца хилла бохучуина т'е а воккху» (117—118 а.).

Сийлахь-воккха революционни демократ Н. А. Добролюбов вуно дика кхетта мурдалли бухах, шен статья т'ехь («О значении наших последних подвигов на Кавказе») цо яздо: «Дагадоу'йтур вай мурдалло уггаре х'алха кхайкхийнарг г'азот хилар, аьлча а, К'юр'ано парзбина болу гауршца т'ом. Шайн т'едалш х'иттинчу Малхбален пачх'алкхашкахь г'азот лелаш а дац: тк'а Кавказехь дин-исламан х'ехарал дика т'еэина кхин х'ума дац, цундела эина мурдалло к'хечанх'а ца хиллачу кепара боккха барам, цундела ду цуьнан доккха политически ма'йна а. Оьрсий д'алелхийча-х'ана аьлла, ламапхоша исламан берриг цатемаш т'енйцира — ча-г'ар цамалар, зударийн дег'и-меже д'ах'ульяр, кегийрчийн мий-ларш, сикк'ерамаш д'асовцабар... Ламапхойн ма'ршачу тукхамийн оьрсийн олалле болу ца хедачу цабезаман бах'анаш гучуда-ха доккха х'ума ца оьшу. Дерриг кхета атта ду: ик'а делахь, шайна т'ехь долчу к'хечеран олалле массо хенахь а боккха цабезам хилла лаьмнийн тукхамашкахь; шолг'а делахь, Кавказера вайн урхалла аьттехьа дог'луш дацара меттигерчу х'ашташца, юк'аметтигашца». Н. А. Добролюбовс критика йо Шемална, Гирмахь т'ом болуш болам лаг'барна ламапхойн ц'хьа дак'а цунах д'ахерделла, бохуш.

А. М. Хадлов //Научный коммунизм. 1984, № 2/: «Вайн литературе ц'к'ацк'а царизман х'елашкахь хиллачу к'аьмнийн боламийн бах'анашна харц трактовкаш еш меттиг а хуьлу. Цо х'инца-лерчу т'апехь аьттехьа г'о ца до интернационализман кхетамна, халк'ийн доттаг'аллиа. Иштта Кавказехь XVIII—XIX-чу б'ешерашкахь хиллачу маршонех'ачу боламийн бах'анаш ц'хьанца болчу авторш царизман халк'ашна дуьх'ала хилла г'азале политика ца лоруш, Кавказан ламапхойн «экспансионизм», церан «т'есман х'онс якк'ха лар» лору. Царна хетарехь, ламапхойн болам оьрсашна, гуьржашна дуьх'ала хилла. Амма иштта мах хадор истори факташца а, марксизм-ленинизман классикаша паччах'ан Россехь хиллачу к'аьмнийн боламийн хадийначу мехашца а б'останехьа дог'луш ду. В. И. Лениа «к'аьмнийн болам ца хила йиш цахилар, великорусашкара цара шайн лаамехь хиларан бак'о йохург хилар» царизман пачх'алкхан д'ах'лоттам реакционни хиларх кхета-дора (Т. 24, 389 а.).

Маркса, Энгельса ч'аг'идина ду 30—50-чуй шерашкахь хилла к'оман-парг'атонан болам халк'ан амал йолуш хилар а, паччах'ан

голоннале политикана дуьхьала хьажийна хилар а (К. М., Ф. Э. Т. 9, 425 а Т.; 16, 20 а; Т. 17, 200 а.).

Илманийн Академиин член-корреспондента Г. Г. Гамзатове яз-дина: «...тамашийна хетало тIаьхьарчу хенахь шех иштта ма-ал-лара Кавказан тIемах (Илманча шена а на хууш воьлла «иштта ма-аллара» бохучу дешнех. — И. Э.) шайна хетарг массарна а кьаьсттина нийса хетийта гIертар. М. Бленив гIовгIаяккхинчу статья тIехь (Кавказская война: социальные истоки и сущность) Кьилбседа Кавказан ламаихойн халкъан-маршонан боламах «кер-ла ешаран» шексне йолучу методологиин тIедехкаршца схьаьохьуш долу, и мел тамашийна делахь а, помещикийн-дворянийн историо-графица ихьанайогIу ойланаш, хетарш. Халкъаш аренгарчарний, ломанчарний, «машаречарний», «экспансичарний» декъаран геопропологиин концепци, цул сов экпансионизм ламаихойн системе, корматалле ерзор, схьахетарезь, чIогIа тайна шайн рекомандаиш тIехь «В помощь лектору» (Вместе — к великой цели) Бленив «бIов» дукха «гена гуш» ю а, «новаторан» ю а бохуш гIоддаха ре-клама йинчу В. Виноградовний, С. Умаровний. Цаьрца ихьанаш-шаре дийкира, бехк ма билла тхуна, цIарматчу бульваршинин при-емашкахь великодержавийн цавашаран гIайгIане безамца кIочуш-дина В. Никулан «В гостях у имама Шамиля» боху дийцар а (Ми-ниатюры. М., Дет. лит., 1983). «Шемалан лаамца (царизман лаам-ца а доцуш. — Г. Г.) ткъе итт шарахь оьрсийн, оьрсий боцчийн а тIехь ций Iенна...» хилла хилла-кх. Пасквилан авторо, стениа де-лахь а, хьалххе дIахоуьйту ешархочуина Шемале шен боцу безам. В. Никула на лечкъош дуьйцу шена хетарг, амма дерриг на дуьйцу цо схьа: шен историин а, синан изсан а и цIе йолу халкъашка а бац цуьнан безам. Амма цаьрца (халкъашца. — И. Э.) массо ханна а йисна Толстойн «Хьажа-Мурда» тIехь бохь баьккхина йолу хьал-хелелочу оьрсийн демократии оцу эпохин гуманистически дог-ойла» (Г. Г. Гамзатов. Преодоление. Становление. Обновление. Махачка-ла, 1986, 37 — 38 а.).

Юх-юха Кавказан тIамна тIе воьрзуш, массо «кег-мерсаннг» лара гIортинна В. Виноградов, С. Умаров (Навеки с Россией. В помощь лектору. Грозный, 1982): «Дика хууш ду «Иохчийчоь 1859-чу шарахь караялорна» (За покорение Чечни в 1859 году) аьлла паччахьан мидал хилар. Цьхаццанна моьттур ду, иштта ми-дал хиларо (цунах терра кхечу меттигашна а хилла) вайнах 200 шо хьалха шайн лаамехь Россиян юкьабахарна йолчу идеяна тIе Iин-дагIа а дожор ду аьлла. Мидала тIехь йолчу формулировкехь дош а дац и «tIом биша схьаяккхарх», ша на йозу territori я пачхьалкх ларалуш хилча санна. ДIадаханчу бIешеран шолгIачу эхенгарчу словараш тIе хьаьжча, термин «карадалор» (покорение) иштта хIара маьIна долуш а хилла — «буьйра кIел далон» (заставить по-виноватся), «аьллачунга далон» (приводить в послушание), «дIа-сацадан» (умиротворять) (10 а.).

Дадаханчу бешеран шолгачу эхенгарчу словар тле хьовсур вай: «В. Даль. Толковый словарь. СПб., 1882. Т. 3, «Покорять, покорение — подчинять, овладевать; заставить повиноваться, делать подвластным, зависимым; брать верх, побеждать, приводить в послушание, поработать вещественно и нравственно». — Нохчийн матта ца даьккхича а дерриг кхетах ду аьлла хета. Хаттар dogly — мила Iехон глерта В. Виноградов, С. Умаров?!

Кыйсамех ах сов халлакхиллачу халкъашка ма йоккха цинизм юза, паризмана хьалха ма лоха долла а ду!

Ламакхой кыйсамна вуно доккха маьна лучу Маркса, Энгельса критика йина оцу кыйсамна дуьхьала болчарна, ламакхой кел совцо глертачу паччахьан Россина глардар эхь дерица революционерна (Маркса 1864-чу шеран 7 июнехь яздинна кехат). Массо историкаш а на хуьлу революционераш, марксизм йицъеш а хуьчу...

Иштта харц пропаганда томмагIа диллина Нохч-ГIалгIайчоьх оцу агIора дIакхобхьуш болчу балха тIе а. И идейш дахаре ялочу пехан 1986-чу шарахь тидам ца хуьлуш ца бисира сан «литинститутан» хьежамаш КГБ-н белхахочо С. Шульгина, 1904—1905-чу шерийн хилламаш гойтуьчу цхьана романах сан шенца кьамел хилча, гIалгIазьхийн энсаран цIармата муцIар гайта мегар дац элира. Со реза ца хилира, хIунда мегар дац, мегар ду, цуьнца цхьаьна гайта еза нохчочун — паччахьан энсаран цIармата муцIар а. «ХIан-хIа, — элира цо, — гIалгIазьхийн энсаран муцIар гайтинча — дерриг оьрсийн халкъана тIе проекци хир ю». Иштта дуьйц-дуьйцуш, цо дийцира, стенах яздан мегар ду, стенах яздан мегар дац. Сталинан культах яздан мегар дац, нохчий, гIалгIай арабахарх мегар дац... Принципе диллинча массо хIуманах яздан мегар ду элира ас, цуьнна масалина уьтталгIачу классан программера Ленинан «Талантливая книжка» статья ялош (Т. 44, 249—250 а.). Цу тIехь Ленина Аркадий Аверченко 1921-чу шарахь дозанаI арахь араьялла книга юьйцу («Дюжинна ножей в спину революции»). Ленина оцу киниги тIера антисоветски доцу а, уггаре корматалла йолу а дийцарш вай юха зорботоха мегар ду аьлла. С. Шульгина элира: «Ленинан и статья методологии маьна долуш яц»...

ТIаккха цуьнийш, цуьнан коллегача А. Хатаевийш (ший а — майораш) хиллачу кьамелехь «гучуделира» Кавказан тIом баше а тIом цахилар, иза цхьаь хилла дIахIобттинчу пачхьалкхехь, общинно-тайпана дIахIоттам хиллачу, оцу хене а халкъан хуьлу кхетам а боцчу ах акхачу тукхамийн чобхьара жима «бунт» лоруш хилар.

Юха а стенах яздан мегар ду дийцира суна (хьалха С. Шульгина ма-дийцира). ХIунда аьлла хьаттинча, — халкъана дерриг хаа ца оьшу. Культах яздан а мегар дац, XX-чу съезде йийцар йина, дIакъевлина и тема — паха хоттур ду: вай хьан кхалхийна аьлла. Жоп хир ду: оьреша, оьрсийн халкъо. «Халкъ стенина бехке до?

эрна кхето глертара со. — Вайн Йедал халкъаннг ма ду, халкъан пачхалкх, — халкъана дерриг хаа деза».

Шина сохьтехь гергга хиллачу къамелехь цкъа а ца хезира суна цаьршингара советски халкъ аьлла, къамел оьрсийн халкъах дара, цуина цхьаь ца хилийта... Цхьанне халкъана ца оьшу иштта глдохурш, оьрсийн халкъ емалдо-кх цара. Боккъал теша а мегар дар-кха хьалха хиллачу нехан синош тӀаьхьа богӀчу нахана чу дулу бохучух, иштта йолчу метаморфозех... Церан белшаш тӀехь дашо хьесий долу эполеташ ю-кх аьллачух вала хала дара...

Цхьа маьӀне билгало а ю: М. Блиевс, В. Виноградовс, С. Умаровс, кхечара мурдаллина, Шемална ен критика революционни демократа Н. А. Добролюбовс санна «аьрру» агӀора ца еш (тӀом кхин а дика бан безара ца боху), «аьтту» агӀора йо (тӀом хӀунда биша боху).

Ткъа «керлачийн» орамаш-м дукха кӀорга а дан... 1947-чу ша-рахь СССР-и АН-и историн Институтехь хиллачу дискуссехь Х. Г. Агджемяна «критика йина Марксан, Энгельсан Кавказан тӀа-мах, цуьнан баьччех Шемалх болчу хьежамашна, церан 1850—1860-чу шерийн белхашкахь паччаьнан Россин реакци роль еста-ярна а, шайн хенан нигалсан прессин тӀелаткъам бахьана долуж, Шемалан идеализаци ярна а» //Вопросы истории, 1947, № 11, 135 а.).

«Керла критикаш-м» ца баьхьна марксизм-ленинизмман классни-кашна йиллина критика ян, амма оцу боламах болчу церан хьежа-мех уьдуш, къайлаха ревизи йо царна. М. Д. Багиров, П. А. Смирнов, Х. Г. Агджемян, А. Даниялов, кхиберш а хилла шайн хенахь «керланаш». Цара а йина Шемална, Кавказан тӀемашна «аьтту» агӀора критика. 40—50-чуй, 70—80-чуй шерийн «керланаш» шайн великоподданически эмгараллица тамашийна цхьаьнабогӀу и «бо-лам Россин араьварчу мостагӀаша инспираци йина» хиларх, «Ше-малан Малхбален тӀаьхьайсеничу пачхалкхашка йолучу ориента-ци» ярах бохуш «бехкаш» дахарна тӀехь.

1953-чу шарахь Тбилисехь араяьлла «Шамилъ -- ставленник султанской Турции и английских колонизаторов. Сборник докумен-тальных материалов» книга. Иза-м яц-те 70—80-чу шерийн «керла-чара» шайн «материалаш» ялош ерг? — Ю. М. Блиевс кхузахь вай цуьнан ялийначу статья тӀехь «боккъалла» ялош ю и книга. Амма и книга а шена юкьарчу материалашна исса бӀостанехьа ю му-жалта тӀе лзийичу царна. ШолгӀа «кхерамен» статья а ю Стали-нан хенашкарчу ламастийн: Фадеев А. В. Мюридизм как орудие агрессивной политики Турции и Англии на Северо-Западном Кав-казе в XIX столетии //Вопросы истории, 1951, № 9.

Цхьаммо а ма ца олу, Россин самодержавина дуьхьала хиллачу Польшин гӀаттам Англера, Францера, Турцера инспираци биша аьлла, цигахь церан гӀаттам повшахтоьхна эмигранташ Гийинашехь,

церап пачыалькашкара, мелла а делах а, гю хиллех а. Оцу хенарчу глаттамех болу Итаlexь Мадзинин, Гарибальдин глаттам арахьара «инспираци» бина бу аьлла хIунда ца буьйцу? Я Венгредь хиллачу глаттаман «дозанал арахьарчу уьйрех»? — Шайш а дика ца кхета великодержавин хьежамаш кIоргга чу бижиначу историкаша ламапхошна кхечерап йолу «бакъо» ца ло...

Шен чохьхара бахьанаш доцуш хуьлий-те цхьа а нштта глаттам, халкъан маршонап болам?

Турцига кьайлахчу я кьайлаха йоччу уьйрашка волург шена мел герга хиларх а, Шемала хIаллаквеш хилла я лоний Кавказан «Сибрех» — Акпаду гIопе вохуьйтуш хилла (хIордан зилал йнъ эзар метр лекха).

Къаьсттина боккха пазебам бу «керлачу» историкийн мурдале — 1785—1864 шерийн паргIатонехьа хиллачу кьийсаман классически хормане — и «реакции, фанатизман» эргIада кеп а лоруш. ТкIа хьап кхьаьлиша-те и «динан фанатизм» а, гIазот а, — муьлхачу хьелаша? (Хууш ду, Нохчийчохь дин Глебтархьчул, Дагестанехьчул тIаьхьа чIагIделла хилар). Шайн дин толон деза бохуш летта-те Кавказан ламапхой? Я паччахьан Россига бусалба дин тIезийта гIерташ летта-те?

Тенденциозе пах массо хенахь кIилло хуьлу, уьш ца кхета пах шайн паргIатонехьа летта бала кийча хиларх. Латта дIалаца баьхкиннарш а боху оцу «фанатизмо» цец, кхана шайн махка тIе мостагI летча шайш а гойту майралла, бала кийча хилар а, тIаккха уьш шайш ца кхета мостагIчо шайн «фанатизм» я «синая кьайле» йийцарх...

Муьлхачу агIора ю фанатизм: Дадн-юьртара цхьа а дийна ма внта аьлла буьйр а долуш деанчу эскаран ю я хьала а, охьа а леш хилча, летта лийр ма ду вай аьллачу бахархойнинг ю?

«Кхин шайн гIуллакх хир доцн хнъча, цхьацца болчу нохчаша, салташна гуш, шайн зударий, бераш дойура; дуккха зударий, шаьлтанах карахь, шаьш а чуььдура салташна, ткъа кхиберш, салтех дIахьовдий, догучу цIенош чу лелхаш, дийнна хIаллакххуьлура цIергахь. Эххар дукхахболу гIалгIазкхий говрашкара охьабиссон дийзира Глебартойн¹ роташна гIовнна, амма и дича а масех Iожаллин сахьтех дIабахара и прча кьовсам, шен берриге ларбархой байичий бен ца сара юрт кара, Дадн-юртан дуккхачу нахах 14 стаг висча, ткъа уьш а яккхий чевнеш хилларш бара. Пийсаре балийнарш 140 зуда, бер дара, уьш а, шаьш лардан цхьа а стаг ца висча, хIаллак цадар дехча салташа кьахетта битинера. Дуккха зударшна, ур-атталла берашна а чевнаш хиллера, амма бисинчул шозза сов байинера уьш, юьртах тесначу цIергахь баьгнера... Юрт цIеначу повкка буххец хIаллакйиннера» (В. Потто. Т. 2, 114 а.).

¹ Глебартой бан уьш, тIом дIаболлийначу меттиге хьаьжжина толкуш хьалла бIаьн декъашна цIераш: ширванхой, куринхой, нохчийн отряд, Глебартой, и. дI. кх. а.

Историко дерриг ца аьлла: цул тлаьхьа хаз-хаза зуда, йол салташый, энсаршый ловзон, бурама тлехь Теркал дехьа бохуш хилла, амма уьш лалхыйна Терка чу лилхина, машаш тесна гонахара ха а эцна...

Вайн хенаи цхьана авторо дийцар яздинера и бурама тлехь «сехьа» бохурш оьрсийн зударий бара, уьш Терка чу а лилхина бохуш. Шег хариц дерг хлуида яздина аьлла хаьттича, ша халкыйн доттагалла члагдан яздинера аьллера...

(Ткъа вай Хатыш, Сонгми юьйцу я хинцали кьайлаха 1944-чу шархь паз багыйна Хьайбаха юьйцура...)

Хьенан ю фанатизм: Шемалх итт эзар сом лур ду аларю хьерабаьхначу салтийниг ю я циггахь Пуниб глап ларьеш чевнаш хилла охьаэгча ца буьтуш, оцу салташа цхьамзанаш тле уьйуш хлаллакбинчу ламапхойниг ю? Хьенан ю фанатизм: аьхка ялташ кхиаде а, тай а ярташ ягочу пачахьан эскаринг ю я юьжаклех, цлерах бевда, хьуьнаш оьрнаш чохь хенаш йохуш, эскарех леттачу ламапхойн-партизанийниг ю? — Иза лечкьон ма глерта виноградов-глар, умаров-глар, Олуш ма ду, хьайн дена аладе, хьалха ала бохуш...

Буржуазин националишташа, бусалба диназеша ламапхойн кыйсам беккъа динан дьухьа длабаьхнарг санна лору, цуьнца царо оцу сийлахьчу кыйсамаи классийн элементаш длахьуйю. Кхечу аглора берлуш белалх а, иза хьежамаш бу М. Бляевн, В. Виноградовн, С. Умаровн, кхечеран.

Динан дозунгаш йолуш хилла Китаехь хиллачу вай бийцинчу тайинийн Плом (1851—1864), Индекс хилла антиколониалин глаттам (1857—1859), амма цунах уьш маршонехьа хиллачул ца бовлу. Плом длахьочу шина аглони динан тайн-тайпана хилар цхьана билгалчу хьола тле кхаччалц бен дла ца доьду. «Керланаш» ца кхета: мохк длацархошка цабезам кхоьаллиналг дин доуш, пачахьан колониалин политикан кызалла, Газал хиларх.

70—80-чу шерийн «керла» историкаш, ламапхойна «экспансионизм» тлехьулуш, шех Ф. Энгельса «Исламехь карчам (переворот) бина» бохуш беладе ваьккхинчу мелкобуржуазин идеологан Евгений Дюринган хьежамашна тлебевлла. Господина Дюринга а ма баьзна политически инкьбаран хорма (талор, чланадаккхар) коьрта ю, ткъа экономикан, бахаман, кийнхьегаман инкьбаш (Гирсаш), юькаметтигаш коьрта яц аьлла (Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, гл. «Пасиш»). — Тлаьхьарчу хенахь Илманчаша кхочуш гучудаккхина («Новый мир», № 11, 1988, Г. Лисичкин. Мифы и реальность, 160—187 а., кхечара а) сталинизм хлоттийна «социализм» Е. Дюринга йийцинчуьнца цхьабосса хилар...

«Шен лаамехь» юькбахийтаран концепции историкийн ма-яра йолчу позицех кхетта Илманчаш а бара, амма уьш цхьанца бахьанаш хиттош, Илманан-талламан институтера длабехира. Я. Вагаповна, цо оцу хьокъехь РСФСР-и «Знание» юькаралле я...

динчу кехата тлера дешнаш дласа а даьхна, «индейц глалат», «национализм» тлеовлдир. «Вместе — к великой цели» брошюрина критика йинчу М. Музаевий, I. Вацуевий а «национализм» тлеовлла хьавьспира, амма царах цхьаинни зуда обьрсн хилар а хьина, и тле а на уллуш, длабехира балхара. Ала деза, «националист» аьлла уллу ярлык, массарна а «блоба» хилла, велла длаваллалц стагана тлехь юьсура хилициалц. Мел йоккха вуьлгаризаци ю иза: зуда я майра муьлххачу кьомах хилча а хуьлу националист, я шовинист, ткъа бюрократаша кьесториг кьаьмнаш дара. М. Музаев, I. Вацуев Илманан-талламан институте балха деа шарна хаьржинера, ткъа уьш оьшуш ма ца хилли, керла профком а хаьржина, Илманан Совете шолгачу шарахь балхара длабахийтира. М. Музаев, I. Вацуев дика лоруш говзанчаш бу. М. Музаев ВЛКСМ-и ЦК-и а, СССР-и Илманийн Академии а премии ваин республикери дуьх-хьарлера лауреат а ву.

Закон талхийна хиларна, суьдо атта тлейицира и ши Илманча балха юха длаэциитаран гьуллакх, амма гьуллакх партия обкомах тасаделла дуь хитча, длатесира... Иза-м ваин пачхьалкх хилица а бакъонан пачхьалкх цахплар дара. Оцу хенах-м — 1984-чу шарах — дуьйицила а яц...

Имам Шемал реакционер, «деспот» хиларх тешон, В. Виноградове Л. Толстойе шен «Хьажж-Мурд» повеста тлехь Николай I а, имам Шемал а феталан ши абсолютизм — европин, азини — гайтар фалашо хилла хилар даладо.

1903 шарахь Л. Толстойе баха а баьхна В. Шульгинце, Николай I а, имам Шемал а «оцу эпохин коьрта ши мостагI» хиларх. Амма Л. Толстой, марксистан хьежамаш боцуш, патриархалин ахархойн идеалиман хьежамаш болуш хилла. Хьенан тлом бу бакъенанин: Николайнинг я Шемалнинг? Мила хьенан затта дйалаца весана хилла?!

Цундела абсурд ю цу шиннан «деспотизм» цхьана могларе хлотор. «Декабристийн доттагI», Пушкинан, Лермонтовн, Шевченкон, Герценан маьриша ойла хьаьина чавлтача, Польшин, Венгрии Дажал, Европин жанларм, Парижерчу белхалошна тоьпаш тохарна Кавеняьк декъалина Николай «Палкин» я «деспот» велзехь, ткъе исе шарахь маршонехьа тлом латтийна Шемал.

Муьлххачу пачхьалкхан феталан зулам гайте гьертачу Л. Толстойга шен философин гура чу ца воллавелла, мел лиьнехь а, имам Шемал, I. Эшбас яздина ма-хиллара. Философел иьобьхьаллин гений кхуьсахь а хьалхаяьлла: «Хьажж-Мурд» повеста тлехь Шемал дуккха а дика а, овзда а ву Николайла. Повестан цхьана варианта тлехь Л. Толстойе иштта яздина: «Иштта багара деш дала йиш йоцчу муштровкашкахь, ламорашкахь, хьажаршкахь, маневрашкахь, ткъа-шарал сов Кавказехь, Венгрехь, Польшехь шайн маршо лартечу нахана дуьхьала болчу цхьа а мыьна доцчу кьизачу тлемашкахь фаллакхуььтура бле эзарнаш салтий. И дерриг а-оцу сте-

ган омрица» (Толстой Л. Н. Гуляина сочиненеш. ГИЗ. М., 1930, т. 14, 218 а.). Кхин а М. Музаевна мотт тухуш яздайтинчу кехата тӀехь цо лекисехь Орджоникидзе Ленине яздина бохучу кехата тӀехь... антисоветски хӀумнаш далийна ақлла. Ша кехат а ца гойту я иза яздиннар а ца вуьйцу. Кехат дан а дацара, магнитофонан лента ду олу, амма иза а ца гойту.

Обкоман Илманан, дешаран заведенийн Ӏаведующие П. Громове лакхахь далийначу «баъбанех» гӀудлакх ва милча, «бӀакъал» долу бехкаш доху М. Музаев: 1) АстарӀа Тетарна (1336—1405) дубхӀала летта пачхӀалкх — Симеи пачхӀалкх йоккха пачхӀалкх ю хӀунда боху ахь? 2) Нохч-ПалгӀайчоь, Симеинна юкъялорал совнаха, и цуьнна юккӀера меттиг хӀунда лору ахь? 3) Ахь хьӀийн лекцешкахь, вуьшта а оццул дубра реакционераш хилла шайх Мансур, имам Шемал хӀунда хеставо? — Халкъ шен исторех даккхаран, и талла ца витаран программа ян иза?!

Дерриг дицинна а вер вац и Илманчин дӀабахаран ямартчу механизмах. Цкъа С. Умарове XIX партконференци хиллачул тӀавхьа шен «пӀанвала» дог хиллацохь яздира (дерриг ца яздинехь а) шайн Илманан Совет вуно «говза» хаьржинна хиларх, муьлахачу хенахь а «цаоьшург» цуьнна дӀаваккха аьтто хиларх а.

Цигахь институтехь болх беш хилла филологин Илманан доктор Хь. Туркаев пединституте балха вахча, иза институтан куьйгалло сихха дӀаваккхара оцу Советера. Хь. Туркаев Дуьненан литературан институтан, Гуьржийн Илманан Академин, Казахстанан Илманан Академин докторски диссертацин защита ечу деррина йолчу Советан член ву, иза цигахь балхахь вацахь а, стенина ца эшна-те? Ткъа цигахь балхахь В. Виноградов, К. Ефанов, райкомера цхьацца белхачой а ма бац. — Хь. Туркаев «бехк» цо цкъа В. Виноградов реза воцчу Я. Ахмадовн статьягхьа гӀодаккхар бара...

Юха а политически prostituteцех.

Муха кхета веза цхьана етага тайп-тайпанчу хенашкахь вовшашка бӀостанехьа догӀу дешинаш яздарх? — «Куьлтан хенахь советски историкашна, цаьрца цхьаьна кавказоведашна а декхаре деш тӀедиллинера Кавказан ламаихоша паччахьан колониале режимца, паччахьан самодержавин тедалца латинийн кыйсам харцбеш, Кылбаседа Кавказан халкьийн истори нийса ца йийцар.

Кылбаседа Кавказан исторера уггаре талхийнарш XIX-чу бӀешеран хьалхара ах яра...» (М. Блиев, О некоторых вопросах истории взаимоотношений народов Кавказа с Россией в XVI—XIX вв. Ученые записки, т. XXVII, вып. I. Орджоникидзе, 1967. 123 а.).

«Цундела XIX-чу бӀешеран хьалхарчу эхан ламаихойн ахархойн боламашка хьовсуш вай тидаме эца деза уьш коьртачу декъана паччахьан колониале политико кхоллабалийтина хилар, уьш ламаихой карабалоран планашна, Кавказехь колониале система хӀотторна дубхӀала хилла...» (инггахь, 134 а.).

Оцу авторан хьалхарчу декъехь вай легийначу «цӀеяхханчу» статья тӀера дешнаш хӀорш ду: «Ала нийса догӀуш хета, коьрта хилла сха лавттинчу экспансии системо Къилбаседа Кавказан ломан юкьараллашкахь маӀие хийцамаш била хилар. Царах коьртаниг феодалаш а, царца цхьаьна перан долахь долу хьал а кхолладалар ду. Хенаца иза а, важа а идеологиин лард, бух оьшуш дьесура. Къилбаседа-Малхбале, Къилбаседа-Малхбузе Кавказехь дӀасадаьржинчу бусалба диио цкъа дубхьара ша экспансии кьобалйира коьртачу декъана, цуьнан жамI — долалла массо хенахь юьззина кьобал ца яхь а. Мурдалло, экспансии язйинна ца Iаш, цуьнан совдолу доллалла а даздо, агрессии доктрина хуьлий, XIX-чу бӀешеран 20 шерашкахь бусалба догматаш кхоччуш чӀагӀло. И керла мур бу Дагестанан «маьршачу» юкьараллийн, нохчийн тайпанийн, Къилбаседа-Малхбузен Кавказан «демократин тукхамийн» эволюцехь. Оцу хийцамца, тхуна хетарехь, боза оьшу Кавказан тӀеман болабалар (кхета деза бальанаш. — Н. Э.) (Кавказская война: социальные истоки, сущность, 61, 62 а.). Кхин дӀа а М. БӀиевс яздо, «дворянийн-буржуазин историкаш кхета а ца хьаьвенна иштта ма-аллара йолчу «акхараллийн» социале бухах» аьлла, шайн декхар цара ламаьнхойн тӀелетаршина кхийлина **этно-психикан башхаллаш** (халкъан психикан башхаллаш-билгалдаьккхина ас. — Н. Э.) гайтар лерина. Ломан Дагестан а, Нохчийчоь а — империенте¹ тӀелетарш хьалакхийна меттамотт хилар билгалдаккхарца шаьш В. Гамрекелица дворянийн-буржуазин историкел генадевлла боху М. БӀиевс. — Кхин хӀун эр ду цунах — проституци ца аьлла? Цхьаннахь а ца яздо Маркс Максимовича БӀиевс хьалха 1967 шарахь яздиначуна ша докховалла я гӀалатвалла аьлла, Илманан гӀиллакца и дан догӀушехь. — Е. Дюринган «тӀаьхье» яйна яи!..

Хинца Йорадаьлла? М. БӀиевс цу шен программан статья тӀехь ша тӀетийжинчу дуккха а историкийн белхийн интерпретаци шена ма-луьу яр, перан белхаш тӀера яхкийна цитата талхийна хилар. Уьш хӀара Илманчаш бу: В. Н. Гамрекели, Г. А. Меликашвили, Н. П. Петрушевский, М. В. Покровский, Н. Покровский, А. Н. Робакидзе, Х.-М. О. Хашаев. М. БӀиевс оцу харц маӀна динначарна юкьахь нохчийн тайпанах лаьнна болу поэтан Мохьмад Мамакаев болх а бу...

«Революционийн марксистийн критика кьоман боламна дубьхала ерзийна йоцуш, иза жимбарний, пайда боьчу баккхарний, кег-мерса летаршка бахарший билггала дубьхала ерзийна хила еза», — аьлла Ленинна.

Кхин цхьа хӀума а ду тӀаьхьарчу «керлачийн»: ламаьнхойн мар-

¹ Шаьш дозуш доцуш, чоьхьарниг.

² Б. Х. Ортобаев, Ф. В. Тотоев. Еще раз о Кавказской войне: о ее социальных истоках и сущности. (История СССР, 1988, № 4. 78–96 а.)

шонан берриш боламаш маршонан, антиколоннале хилла ца бохуш, пачхьалкхана, оьрсашна дуьхьала хилларш бу олу (антиправительственные, антирусские), оцу дешнашна хиницалера маьлна душ. Цара ишта кхера а бора шайн оппоненташ.

Революци хиллачул тIаьхьа ткъенттолгIа шераш кхаччалц Кавказан тIом прогрессан лоруш хилла; Еуьлтан шерашкахь — султанан Турцин, «малхбузен агентуран» инспираци дерица, партия XX съезд хиллачул тIаьхьа кхала марксист-ленински ман :ьжамаш тоьлла. 1956 шеран 4—5 октябрехь Махачкалаь хиллачу историкийн Илманан сессехь, цул тIаьхьа оцу шараьхь 15—18 ноябрьь СССР-и историн Институте вовшахтоьхначу Еригсоюзан кхеташоно а чIагIдина: «Кхеташонан декъахоша тIезица Кавказан ломан халктейн боламан амал агентуран ю боху Илманна дуьхьала йолу верси яине ийица цахилар, ткъа оцу болакийн баьхнаш ломан юкьараллин чьурчу классийн кьийсам чIагIбалар а, меттигерчу феодалашна тIе а тийжаш, царизман мохк дIалацаран политика а хилар».

Цхьана меттехь даьттина олучу шерашкахь — 60-чу шерийн юьхь — 80-чу шерийн юкь — вай ма-дийцара, Кавказан тIом дIахьулбан гIерта я ца бевла хьахош хилла емалбо, меттигерчу феодалийн, паччахьан колоннале администрацин кхеташи тIехь хиллачу бартан терахьаш «оьрсийн халкьана» доттагIалла дIатасаран терахьаш лору, уьш Октябран революцин терахьашца цхьаьна даздо.

С. Умаровс, В. Виноградовс статья язйина «Из плены нести-баемых» — юкьараллин дахарехь жигара дакьалаьцначу А. А. Саламовх. Статьям вуно тIехула язйина, А. А. Саламови дахаран галморзахаллех цхьа хIума а ца хьахош. Амча жима хилла оцу историкийн нзе, царна А. А. Саламовс ша Илманан-таламан институтан директор волуш Нохч-ГIалгIайн историн Илманан сессехь 1963 шараьхь цо аьлларг динделлехь: «Нохч-ГIалгIайн халкьаш Октябран революцига патриархалын-тайпанийн стройца даьккина, царан классийн галморзахаллаш, классийн кьийсамаш ца хилла, массо хIуманна тIехь доллург — тайпанийн, динан юкьа-меттигаш, ишта дIа кхидерш а хилла баьхначу бала-историкийн белхаш девлла 1925—1930-чу шерашкахь зорбане. Уьш паччахьан чинаш долчу историкийн мукьамаш бара... Масала, вайна бевза Шемалан имаматан муьран идеализаци ен пал, царна оцу боламан чохьбара галморзахаллаш ца го я ган ца лаьа. Кхечу агIора шуьй-ра евзаш йолчу Багирови айпечу концепцигахьа кьайлаха берш а бу. Кавказан тIеман хенахь хилла ламахойн болам реакци а, кхечу пачхьалкхийн агентийн инспираци а лоруш. Иза а ю «цхьа-на потокан теори», кхечу агIора ялахь а». — Иза хIун ду — кхел-минчу А. А. Саламовх дисципрг инзаречу кепара сийсаздакхар и дацахь?!

Схьахетарехь, дикка анализ ян дезар ду «керла талламаш» бичу «лоруш болчу авторийн» А. Л. Нарочницкийн (Л. И. Брежнев, М. А. Суслов, Сийлахь-Боккхачу Даймехкан тIамехь «вуно доккха» дакъалаьнна хиларх лаьнна яздинчу академикан!), В. И. Бовыкин, Н. С. Княпин, Л. В. Куприянов, оцу концепции бух билларехь шайн «дакъа» долчу кхечу Илманчийн а белхаш.

Ма-барра мах хадийна «керлачу» историкийн талламашна Ма-хачкалаьхь 1987 шеран 26—27 ноябрехь хиллачу Илманан конференцехь а: «...Амма тIаьххьарчу шерашкахь оцу проблемах (Къилбаседа кавказан ламаьхьонийн халкъан — маршонан боламах. — Н. Э.) йолу харцахьадаьхна хIуманаш, концепции ган тарло дозанал араьхарчу малхбузен буржуазин историкийн, кавказоведийн, ориенталистийн¹ хилла ца Iаш, халахеташ делэхь а, цхьацца болчу советски авторийн талламашкахь а. Цу хьокъехь вуно оьшуш хета Къилбаседа-Малхбале Кавказехь XIX-чу бIешеран хьалхарчу эхехь хиллачу Кавказан тIеман хенахь ламаьхьонийн хиллачу халкъан — маршонан тIеман — политически хиламийн билггала хилла чулацам цхьалхабаккха, хIунда аьлча цхьацуьрриг а ларам боьуш Дагестанан, Нохчийчоьнан халкъийн хилла ца Iаш, ерриг Къилбаседа Кавказан историн нэс нуьцкъашха хIаллакдинчу цхьацца болчу советски историкийн инициативаца и харцахьаьккхина проблема Илманчашна-говзанчашна коча тесна ца Iаш, амма дуккха шуьйрачу ешархойн аудиторина а, цаьрца цхьаьна студентийн, кегийройн йоккхачу отрядана, Къилбаседа-Кавказан лекторийн-пропагандистийн активана, республикийн, областийн «Знание» юкьараллашна а коча тоьуш ю.

Массарна евзаш а, массо кхеташ а дара халкъаш геоантропологин «ареначарнийн», «ломанчарнийн», «машаречарнийн», «экспансивчарнийн» декъаран концепци Илманца аьттехьа ца йогIуш, зуламе хилар, историн Илманехь шен сийхьостанашца иза Сталинан култан муьрера схьайогIуш хилар а. Ткъа цхьа а тайпана бух боьуш — искусственин, волюнтаристки XVII—XIX бI. бI. ламаьхьонийн говзалла а, система а экспансионизме ерзаяр (М. М. Блинв, В. Б. Виноградов, С. П. Умаров) — и «концепци», цуьнан квалификация йича, цхьанне хIуманца къаьсташ яц революци хилале хиллачу дворянийн — буржуазин, либералин историкийн сочиненешкахь долчу великодержавин — цавашарчу монархическу мехаш хедадарх. Цунах массо историк а кхетара, амма зорбанехь диллина цунах ала ийзалора, ийза ца белча а тIе ца оьцура издательствошкахь, «Вопросы истории», «История СССР», «Вестник северо-кавказского научного центра», «Военно-исторический журнал», и. дI. бх а журналиний редакцешкахь, — аьлла Х. М. Ибрагим-бейлис. И «концепци» иштта ю аьлла билгалдаьккхира Г. Гамзатове, Р. Магомедовс, Я. Ахмадовс, дуккха а кхечара а.

¹ Малхбалехь долу Илма.

Истори халкъера дIаяккхина хенаш а (иза хIинца а дукках-долчуна иштта делахь а) яьхкина, тIаккха и халкъана дуьхьала ерзайо. — Цхьа халкъ хилла ца Iаш, Къилбаседа Кавказан, цуьнца цхьаьна Малхбузен Кавказан а халкъаш «акха» хилла, цераи цIийца цхьаьна талораш дар, експансионизм ю бахар оцу халкъашна дуьхьала хилар дац, дворянийн-буржуазин шовиннистически концепци юяхкхоллар?

1934 шарахь Сталина шен С. Кировца, А. Ждановца СССР-и историн учебникан хьокъехь хиллачу къамелехь дийцина — хIокху учебника тIехь Болотникови, Разинан, Пугачевн куьйгаллица хилла ахархойн тIемаш революционерин хилла аьлла ду. Иза иштта дац, и тIемаш вочу помещикашна дуьхьала — дикачу паччахьгахьа хилла. Иштта дац иза? — Шена дуьхьала жоп ца хезча. — ХIаь, оьрсийн халкъехь паччахьс болу озабезамаш чIогIа ма бай.

Сталин бакъ цахилар шеконе дац. Субъективно Болотников, Разин, Пугачев революционераш ца хилла, ткъа объективно цераи гIаттамаш революционерин хилла.

Шен кIорин яа дагадеача, чано иза ченала хьакхайо олуш ду, иштта М. Блиевс, В. Виноградовс, С. Умаровс, кхечара а ламаи-хойн цIийца долчу «бехкел» сов, цераи антиколониале болам реакционерин а, «динан» а лара гIерта шайн ма-хуьллу. «Керлачу» историкийн «бехкаш» а шайн коьртачу маьIинца Сталиначаьрца цхьаьнадогIу.

Классови хьежамаш тIера тилла, импернца «цхьалла» кхайкхор керла хIума дац. Масала, Китаехь, цуьнан компарти марксизм-ленинизм тIера дIа а яьлла, Маон тоба гоминьданан идейшна кIелъяхча, 1930—1940-чу шерашкахь гучуяьлла «вайчунах» гена-яьлла йсцу «цхьаллин теори» денъелла 1960-чу шерашкахь: «Китаехь 2000 шо хьалха кхоллаелла дуккха а къаьмнийн цхьа пачхьалкх. Цул тIаьхьа, феодалийн муьлхха династиш хийцаеллехь а, муьлххачу къомо урхалла дарх а, дуккха къаьмнийн цхьа йолу пачхьалкх хилла схьасана и дуьненчохь». Оцу идеологин историкаша Китаехь пачхьалла диначу династиша Монголин, Амур-хин биет кхаччалц кхечу мехкийн латтанаш дIаловчуш бина тIемаш Китайн пачхьалкхан шен чохьара гIуллакх лору (лорд Пальмерстона, Виноградовс, Умаровс Кавказ дIалацар Россин шен чохьара гуллакх ларар санна), ткъа шаьш китайхой долчу халкьийн маршонан боламаш «даймехкан цхьалла йохаяр» санна лору. ХIинцалерчу Китайн къилбаседа-малхбузен областан Джунгарех иштта яздо цара: «1677-чу шарахь Джунгарерчу монголийн-ойратийн баьччас Галдана ша хан (эла) кхайкхийна, олалла дан хIобттина. Цул тIаьхьа Джунгарин баьччанаш я цинийн (Китайн. — И. Э.) пачхьалкхана муьтIахь хилла, я гуттар даймехкан цхьалла йохон гIиртина. 1755-чу шарахь цинийн династие Джунгарехь хилла гIат-

там хьаьшна. Иза, цхьана пачхьалкхо кхин пачхьалкх яккхар до-
цуш, Китайн чохьхара гуллакх дара»¹.

Вайн бешарап Англин колонизаторийн Индица йолчу «цхьал-
лин» проблемех ойла йина Джавахарлал Нерус: «Ша вуьшта
цхьалла дика хьума ю, амма маршо яцарехь ваккхийвен хьума и
хилар-м шеконе ду. Ша деспотин пачхьалкхан нуькьбалалла йок-
кха гьело хила тарло кьелдаханчу халкъана, цуьнан полицин инцкь
халкъана дуьхьала берзийна хила а тарло».

«1851 шарахь шех иштта олуш болу «Кавказан тлом» марса-
баьлла длабодучу хенахь Ф. Энгельса кхачамболлуш динна юкьар-
даккхар хлара ду: «Ас исторех ойла дуккха мел йо а билгалдолу:
...Росси боккьалла а Малхбалена прогрессан роль йолуш хилар...
Россин одалло Габржачуй, Каспин хордакхийн, Кюкьерчу Азиний
цивилизаци яхьар...» («Чем больше я размышляю над историей,
тем яснее мне становится, что... Россия действительно играет про-
грессивную роль для Черного и Каспийского морей и Центральной
Азии...») — яздо виноградовлар шайна ма-луьу сиха арахеца аьт-
ту хуьлчу брошюрех цхьанна тлехь (В. Виноградов, Б. Абдулвах-
бов, Т. Магомадова, С. Голованова. Библиография основных работ
по добровольному вхождению Чечено-Ингушетии в состав России.
Грозный, 1987, 6 а.). — Энгельсан ма-ярра йолу цитата иштта ю:
«Чем больше я размышляю над историей, тем яснее мне становится,
что поляки — пропащая, обреченная нация, которая нужна, как
средство, лишь до того момента, пока сама Россия не будет вовлече-
на в аграрную революцию. С этого момента существование Польши
тернет всякий смысл». — Цул тлаьха а Польшех лаьнна ши
предложени ю, тлаккха бен дац Россех. — «Наоборот, Россия,
действительно, играет прогрессивную роль по отношению к Восто-
ку. Несмотря на всю свою подлость и славянскую грязь, господство
России играет цивилизаторскую роль для Черного и Каспийского
морей и Центральной Азии, для башкир и татар...» (Г. 27. 240 —
241 а.).

Виноградовлара Энгельсан цитатан а юкьара дожийначун,
вуьшта ерриг цитатан а коьрта маьна Энгельсе историна тлехь ду-
кха ойланаш йойтург Польша хилар ду, Россех йолу йоланаш Эн-
гельсан, Марксан хьалхехь кьаьстийна евлла хилла. Иштта цитатин
маьна «цхьалхадаккхаро» иза талхадю.

Марксан, Энгельсан дуккха а белхаш ду Кавказан тлеман, кхе-
чу халкхийн маршюнан боламийн а мехаш хедош, амма царах цлва
цитата а ца ялайо, — уьш сталинизман сих хьалакхьначу Суьслови
пропагандица на йоглу.

Кавказан тламал дуккха а «кьела» хиллачу Алжирерчу хал-
кхан-маршюнан тламах Ленина яздина: «Гарбий 14800 стаге ца

¹ Территориальные притязания Пекина: современность, история. М., 1979, 238—240 а.

кхоччуш хIаллакбина. «Машар» хита боллушехь, тIом кхин а дIагIур болуш бу, хIунда аьлча, Африка материка чуьра хийиста-на гена долу тукхамаш кIел совкур доцу дела. Царна цундела ехха «цивилизаци» иййр ю цхьамзанца, шокъалица, муьшца, царца...» (Т. 22. 114 а.).

Ленинан белхаш тIера цара ялон цитаташ кхачамболлуш йогIуш ца хета вай юййцучу темица я цхьацца йолу цитата ерриг ца ялайе, масала, ялориг хIара ю: «Капитализм есть благо по отношению к средневековью, по отношению к мелкому производству...» «Муьлха-мIун «производство» юййцу ца кхета кхузахь, хIунда аьлча, тIеман хьелашкахь Кавказ дуккха а питтаинаш шераинкахь производствон хьелех яьккхина хиларна. Хууш ду, XVIII-чу бIешарахь Кавказехь (цуьнан малхбузе а схьаоьну вай) бошмаш делор, латта делор, даьххийелор, накхаршделор, и. дI. кх. а цу хенан Россехьчул эвар лакхара хилла хилар. Иза хир ю виноградовIара юййцу «средневековье»... и цитата «О продовольственном налоге» балха тIера ю... «Шайн белхаш» тIехь масална снх-снх вайн хенаш яляяхь а оцу цитатин юьхьиг лечкьайо: «Капитализм есть зло по отношению к социализму». И юьхьиг ма-дIаллийнехь кхеташ хир дара, вай царизмана юкьа «вешан лаамехь» юкьадахарна ца хиллий берриг дика болх, ткьа иза царизм йожорна бахьанехь иллий, дика белх — царизман (кхна юлучу капитализман) бахьанах доцуш — ССР и Союзан (вай хIоттийначу социализман кепан) «бехк» хилар...

«Развитие капитализма в России» Ленинан балхах аьлча, юха а цхьа хIума «дицделла» — Ленинан билгIалдаккхар: «Указанное в тексте «бстоительство (капитализм кхиар. — И. Э.) имеет также другую сторону. Развитие капитализма вглубь старой, издавно заселенной, территории задерживается вследствие колонизации окраин» и. дI. кх. а. (Т. 3. 596 а.).

«Бесстыдное одобрение, притворное сочувствие или идиотское равнодушие, с которым высшие классы Европы смотрели на то, как Россия завладевает горными крепостями Кавказа и умершвляет героническую Польшу, огромные и не встречающие никакого сопротивления захваты этой варварской державы, голова которой сидит в Санкт-Петербурге, а руки во всех кабинетах Европы, указали рабочему классу на его обязанность — самому овладеть тайнами международной политики, следить за дипломатической деятельностью своих правительств и в случае необходимости противодействовать ей всеми средствами, имеющимися в его распоряжении; в случае невозможности предотвратить эту деятельность — объединяться для одновременного разоблачения ее и добиваться того, чтобы простые законы нравственности и справедливости, которым должны руководствоваться в своих взаимоотношениях частные лица, стали высшими законами и в отношении между народами.

Борьба за такую иностранную политику составляет часть общей борьбы за освобождение рабочего класса.

«Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» (Т. 16. 11 а.) Марксан и дешизиз таханлержу дувьенаюкярчу хьолан доглуш хилла ца лаш, дладаханчун истори цхьацца болчу советски историкаша марксистеки цагайтарна а дувьхала доглуш ду.

ВиноградовгIара шех иштта олуш болчу «Кавказан тIамехь» 270—300 эзар стагах долчу паччахьан эскаро дакъалаьцна (1857 шарахь хьаштан списка тIехь 294 337 стаг хилла), ткъа 1812 шеран Даймехкан тIамехь Россин Наполеонна дувьхала дакъалаьцна дерриг эскаро 240 эзар гергга бен ца хилла.

Алжирехь колониалин тIамехь (1830—1849) французийн эскаро 120 эзар хилла, цигахь халкъах хIаллакьхилларг пхьовалгIа дакъа ду, Кавказан халкъех — ах сов.

Иштта хилла-кх сусловгIар 1979 шарахь буйир даийтина, виноградовгIар а, умаровгIар а дIалечкийина и тIом...

Паччахьан Россин «пхьалла» ххайкхар — монархин, великодержавин а, цундела шовинистически а лозунг ю. Ленин-м Советски Союзан, цхьаллин, екъа цаяларан а лозунгана а дувьхала хилла, и лозунг Союзан юкъара дIадовлар бист кхаччали къаьминийн шайн тIамехь хилла йолчу бакъонна дувьхала ю бохуш.

Яхьаш йолу «цивилизаци» колонизаторша цкъа уггар хьалха шайна йохуш ю. «Аьчкан некъаш, телеграф... иштта дIа кхин а тамаша бу-кх ингалеан пачхьалхан дикалла хиларна я дика хьегийта лаарна дохьуш далахь-м... уьш империи Iедал чIагIдарна, ингалеан товараш дохка рынкан дIалеца а хьажийна ду... Пул-лакх муха ду аьлча, — яздо Дж. Нерус, — шайн аьчкан некъаш, промышленностан хьелаи, кхин хIумнаш а шайна яхьарца, цаьрга саца ца елла прогрессан чкъург, шайн хьашташкахь гуш лаьтта-шехь уьш иза лагIьян гIертахь а»... Къоман буржуази а кхайо колонизаторша мехкашкахь шайн хьелаи чIагIдан, цундела эрна дацара Кавказан тIом чекх ма-баьлла, паччахьан администрацис диндохин хьелаи ма-хуьлду малдеш, ханийн, бекийн, элийн хьелаи тодар: даккхий латтанаш далар, шайн кувйга кIелахь болуш, Iедалан дакъа царан кара далар.

Империи истюшкахь йолу «цивилизаци» а хуьлу шатайпа, ца девлла еларг, цо лучу поза-дешаран барам илейхханчу «серлон-час» Н. Н. Ильинскийс Езачу Синодан обер-прокуроре К. П. Победоносцевга хIарра бен ца сьшу аьлли барам бара: «Вайна иза мухачиг оьшу аьлча (буййцург муфтин — диндохун дешна хиларан барам бу. — Н. Э.), — къамелехь ций а луш, оьрсийн йозанехь динка гIалаташ а дохуш, губернаторх кхийрина ца лаш, муьлххачу столпачальниках а кховруш хир верг оьшу».

Вайна тIаьххьарчу ткъа шарахь динделла хIиницалц гуттар кIордадаллац дийцинар: паччахьан Iедало леррина латтош хилла халкъ оцу хьолехь, иштта долу иза карахь латтон атта хилла. Наль-

чиксехъ глебартшна, Несарехъ (Назранехъ) — глалглашна, Грознехъ — похчашна екхина хилла кегий школаш империн образованин системаца йоглуш ца хилла, цундела цигара лакхарчу разрядаш школе ваха а луш ца хилла. Цу хенахъ а боккха лаам хилла пехан йоза-дешар Тамон. XIX-чу бешеран 70 шерашкахъ дуьйна шайн лаамца Хасун-Юьртаи округан похчаша, глумкаша, аьккхаша, Похчмахкарчу паха а хлора цешна тлера 30 кепек а луш, ткъе итт шарахъ сов 140000 сом ахча гулделлера Теркан областан урхаллехъ, амма глалглазкхийн бюрократис оцу ахчанах цхьа школа а схьа ца йиллира я культуран кхечу цхьанне хьаштана а ца хьажийра и ахча.

Масала, оцу кхин дла а деша аьтто ца лучу, 1870 шарахъ Несарехъ йиллинчу школо 37 шарахъ 343 стаг бен ара ца хийцира.

Уггар тлаьхьа лерича, Похч-Глалглайчохъ йоза-дешар (Гарбийн графика тлехъ) даьржина XVIII-чу бешарахъ. Революци яле хиллачу хьуьжаршкахъ дешначарна Гьарбийн мотт наггахъ бен болчарна бен ца Тамохъ а, Гьарбийн элпашна вайнехан маттахъ яздан хуш хилла.

Империн кхечу йистошкахъ а: 1) Тлехьакавказан меджлис; 2) Таврин бусалбийн урхалла (Гирма, цуьнан малхбузе а); 3) Туркестанан инарла-губернаторалла, Каспин дехьарчу областан урхалла; 4) Акмоллинскан, Семипалатин, Ураган, Тургайн гражданийн урхаллаш — «1870 шеран 26 мартан Низамна» тлейойгна, коьрта Талашо «бусалба тукхамашца, цивилизацияца кыйсам латторум» хилла. Полиции ницкъашна тле а тийжаш, цхьамогла делочу хлумнашца, цул тлаьхьа арадаьллачу Низамца («1890 шеран 16 мартан Низам»), «Оьрсий боцчу (ирусские) училищехъ долчу Низамца» (1903 шеран 31 март), кхечу инструкциица Россин малхбалехьа, кылба-малхбалехьа, кылбехьа дехаш долчу къаьмнийн меттанаш хьехар малдеш, русификации (оьрсех тардар) политика делниина.

Гиргизойн школашкахъ «халкъан серлонан министерствос» ненан мотт 2—3 сахьтехъ бен хьуьхуйтуш ца хилла. (Хинчалерчу школашкахъ а, халахетахъ а, цул сов ца хьуьху.) Оцу хенахъ хиллачу оьрсий боцчу школашкахъ оьрсийн мотт, килсан-славянийн (церковно-славянский) меттанийн 8 урок хуьлуш хилла, ненан меттан — 4 урок; Деашеран училищешкахъ оьрсийн маттана 12 сахьт лерина хилла, ненан маттана — 2 сахьт. (Хьехархойн заведенешкахъ доцург, Хинца цхьанне завенехъ а ца хьуьху ненан меттанаш.).

Халкъаш дубхьаладевлла хилла оцу хьолана, амма 1907 шеран 15—17 октябрехъ тлезначу Бакъенаша а и хьал, члаглар бен, то ца дини.

Паччахьан Тедало «шен» халкъана а кхойнна «серло» кхечу халкъашна елла бохург бакъ дац. Кхечу халкъийн тафар-тазан а шалха хилла.

«Тлаъхь-тлаъхьа члаглуш йолчу дукхакъаьмнийн Россин пачхьалкхо шен урхалла дечу бохьан (куьйгаллин) хьашташ кхочуш-дина ца лаш, кхечу аглора тайп-тайпана къаьмнаш, сословиш шена чулоцучу дуккха а миллионаш адамийн дахаран коьрта хьашташ а кхочушдора», — кхечухьа и къайлаха леладахь а, кхузахь къайлаха доцуш марксизм когаш тлера нисса лункархлоттайо С. Умаровс, классийн антагонизм маъян глерта иза. Нисса аьлча, мелхо а пачхьалкхо дуккха а къаьмнаш, сословиш (къаьмнаш сословишна декъа-м ца воллу иза?) чулоцучу нехан ницкъ, хьацар, хьашташ а хьажийна хилла урхалла дечу куьйгаллин хьашташна тлехьовсийна!

Кхин дла а «Грозненский рабочий» газета тлехь С. Умаровс яздо: «Нагахь санна жоьпалла доцуш вайн пачхьалкхо Октябре кхаччалц бина некъ берриг лаьржачу басахь гайтича, вайн Даймехкан дукхабешерийн ладакхарг деккха «хлуй бахна» ладаьларг санна хир ду. Ткъа цу тлера тайп-тайпанчу хенашкахь цунна (пачхьалкхана) юкъадахачу оьрсий долучу халкъийн къелле эгаран, аьтто бохаран коьрта бахьанаш дукхакъаьмнийн Россин пачхьалкх кхоллайлар, кхар лараре цхьа глулч бен ца юьсу» (1988, 29 март).

Иштта классови боцу хьежамаш кхолла шен «ницкъ кхочург» до «Грозненский рабочий» газето ша а. 1988 шарахь Грозин глалли 170 шо кхачар даздеш цо глалли исполкоман председателера В. Шамардинера эцпачу интервью тлехь ду: «...цхьана тладаме доьрзу кхо терахь цхьанауьй хлокху дашехь: нэс. Духьхьара глала йоьггначарах и ларийнчарах (билгалдаьккхина ас. — Н. Э.), бичераховхошкара ложаллин къовсамехь толам баьккхинчу тлемалойх, нефтан Грозин тле фашисташ ца битинчу Советски Эскаран салтахь безам» /«...три даты, сфокусированные в одной точке, соединяются в одно слово: память. Память о первых защитниках и строителях города, о бойцах и простых жителях, выигравших смертный бой у бичераховцев, о воинах Советской Армии, не подпустивших фашистов к нефтяному Грозному» (28 май, 1988 ш.). — Хьанах «ларийна» Грозин-глар? — Шайн маршонехь летачу ламанхой! Иштта кхо терахь цхьаьна даздир, царех хьалхаринг паччахь ледалан «дезачу» дийнан терахь ду...

Вайн авторитаран системехь вуно доккха маъйна хуьлу хлора идеологийн органан куьйгалхочун а. Беламе делахь а, оцу органан цхьаьна куьйгалхочун «юьхь» хуьлу, массо хлуманна тлеобьллина этикетка санна, масала, А. Жданови, М. Суслови. «Грозненский рабочий» газетан юьхь — Д. Безуглийн «юьхь» — ерриг ца яьлелхь а, тоьал гучаьлла СССР-и журналистийн Союзехь цо диначу къамелехь: «...репрессийн оьрсийн халкъ олучу кхетамца бузуш болунах а карош бу. Цул сов, дерриг оьрсийн доцург (все нерусское) дика хиларх кхетон а, ткъа оьрсех мел дерг — дерриг вон хиларх а кхетон глерта уьш. Иштта кхерам тийсарца националистически

идейш чекхъяха глерта, уыш къоман хъежамаш, ламасташ, и. дт. кхидерш а ду бохуш. Тахана, масала, Грозини базарахъ хезаш ю ламанхой ыргейин полкашна майра дуыхъала летта боху блонан эшарш. Базарш-м хлуида юбийцура, меттигерчу телевиденехула а хеза ыргейина уггаре дуыхъала йолу тайп-тайпанчу шайхийн, молданийн реанимаци е боху, Грозини-Глап йиллннчу ыргейин инарлан Ермоловн бюст даяккхх боху кхайкхамаш. Цуина масийттаза тле басар а доьттинна. Оха иштта йолчу цыхана передачнн обзор йира, нуьнан цле «Гласность? ХIан-хIа, суррогат» а тиллннна» (Журналистские новости. 1989, № 1).

Хишццалц и саниа долу къамел пахана моральнн «репрессиш» ян бахъана хир дара административнн апаратана, хишццалц «национализман» мунданах леташ, «шен» газети тлехъ, и хъал латта а днна цо. Эшарш локхху «националисташ» а локхур бара хъакъ доллучара.

Репрессиш ыргейин халкъана юзу бохург бакъ дац. Базарахъ звукозаписашкахъ эшарш дIаязъяр — историин ону муьрана эла В. Виноградове («эла аларна бюрократаш «бехк» билла баьхъар бац: М. Горбачеве а аьлла вайн массанхъа элий баьржинна хиларх) тле куьг диллина хиларна йолу социале дуыхъала ю, цул сов хIора халкъан а бакъо ю шен хиллачух иллеш даха.

Д. Безуглыйе юбийцург телевиденехула 1988 шеран 26 февралехъ хилла «Импульс» передача ю. И передача йилманчаша цкъа дуьхъара Махачкалахъ 1987 шеран ноябрехъ хиллачу историкийн йилманан совещаниина тлейогIнера. Бюрократаша беа баттахъ, цыханца баьхъанаш кхуллуш, дIа ца яхийтира и передача; цу совещанехъ эла Виноградовх долу бакъдерг аьллера дуккха а йилманчаша — и дара передача на хуьлуйтуш латторна коьрта баьхана. ЮхадIа-хIотторан коьалгIачу шарахъ хилла массо хаттаршна жопаш дала хъавсина дуьхъхарлера передача яра иза. Цигахъ буьйцуруш шайхаш, молданаш бацара, Шемалца, БойсагIарца цыхъаьна хъахавелларг вайнахах хилла вогу тарбийн махкахъ дешна веана Шемалан гIовнча, йилманча-инженер Юсуп-Хъаьжа вара. Д. Безуглыйга а, кхечаьрга а ла ца ло халкъан турналхойн цIераш хезча, уш инарла-колонизаторна дуьхъала хIиттош хилча муххале а, — цуьрриг эхъ допуш, цо «шен» газета тле эладита туху: историкаша кхайкхош верг 1929 шерашкахъ советски йедалана дуьхъала хилла... Байбатыров Юсуп-Хъаьжа хилла бохуш... Историкаша и гIуллакх суьде дIа-тарх хIумма а ца хилла: дуьхъара дац безуглыйгIар суьдаина тIелеткхъа... Ткъа передачехъ боккъалла а Байбатыров Юсуп-Хъажа хестош уиллехъ ма сиха «оргвыводаш» йина хир яра. — Передачин пленка, ихъа хIума даккха лууш, дуккха а иштта а, нуьшта а хъизийна... Дуккха а ду суьдан механизмах дийца, ткъа вайн коьрта тема иза яц. Йилманчех цыхъанга Д. Безуглыйе шен «оьгIаз-вахар» уш инарлан Ермоловн бюст дIаяккхарехъа хиларна ду

аьлла: инарлин бюст дIаьхкIича «оьрсийн халкъе» лалур ма-дац бохуш...

«Ши бIешаран концепци» халкъана шен турпалаллин истори йицъялийтарна тIехъажийна хиллачу «моххачу кардиналан» М. Су-словни идсологех ю, орамаш, вай хьалха ма-гайттара, 1946 шарера далахь а. Трагедех комеди ян хьажарехь иза В. Молотовс ООНехь аьллачу дешиний маьIнех тера а ю: «Эххар а кхочушхили Кылба-седа Кавказан бусалбанийн сатийсам — уьш Юкьерачу Азини бу-салба вежарех дIакхийти». — В. Молотовс «шайн лаамехь» ца аьл-лехь а...

«Истори ца хуу адамаш массо ханна бераш хуьлий дуьсу», — аьлла румоша. «Берашна» тIехь урхалла дан а атта ду.

Ленина оьрсийн Ирланди, оьрсийн Алжир лоруш хилла Турке-стан, Армени, Украина, Финлянди и дI. кх. а. Керенскийс, Черновс Англин, Францин, Бельгин колонийн хьахийча (1917 ш. июнь. — И. Э.), Ленина уьш дуьхьалтоьхна царна (Т. 32, 251 а.). «Шина бIешаран концепци» и акценташ дIаьха гIерта.

Кхин цхьа «доккха маьIна» ду М. Блиевс, В. Виноградовс, С. Умаровс, кхечара дIаьханчу идеологии куьйгаллера ондда гIо хилла, хIинца а чекхъяккха гIертачу «концепции»: Октябран Со-циалистически революцни маьIна лахдарал совнаха, цо кхечу къаьмнашна и революцн хьалхарчу декъана шайн къоман-маршо-нан революцн хилла боху Ленинан дуьненна а еьза тезис «йожор» ду...

Цхьанне агIора ца ийзош, халкъан истори нийса гайтар клас-сови гIуллакх хилла ца Iаш, интернациональни гIуллакх а ду. Юкьараллин гIуллакхашкахь интернационализман дефицит хилча, юкьараллин Илманашка а довлу и сакхташ¹.

Республикехь дуккха а шерашкахь дуьйна, хьалхехь Нохч-ГIал-гIайн Лаккхарчу Советан Президиуман Председатель Х. Боков по-луш, дIахьош ду халкъаш «доккхачунна» — («воккха ваша») — оьрсий, кегийчарна — («кегий вежарий») — нохчий, гIалгIай — доькьуш хилар. Ленина цу хьокьехь яздина: «Демократин пач-хьалкхо дубтур дац юкьараллин Илманийн цхьана а областехь, цхьана а отраслехь а майоризаци яр (воккханг ларар. — И. Э.), цхьана къомо кхин къам охьатаIадар» («Демократическое государ-ство не допустит подавления, майоризирования, ни единой нацио-нальности другою ни в одной области, ни в одной отрасли общест-венных наук»). (Т. 25, 71—72 а.).

Партии Нохч-ГIалгIайн обкоман 1987 шеран февралан пленум интернациональни кхетош-кхорна лерина яра («Растить патри-отов-интернационалистов»). Обкоман хьалхарчу секретаран В. Фо-тееви цу хьокьехь йолчу доклада тIехь даложу долу дерриг масални цхьана национализмах дара, дерриг, шовинизман цхьа а масал до-

¹ Кхузахь дерташ.

пуш. Марксизм-ленинизм дилектикесхь хууш ду царах цхьаь — я национализм, я шовинизм, — вовших длакьастина хуьлуш йоний, национализм а — шовинизм йоцуш ца хуьлу, шовинизм а национализм йоцуш ца хуьлу.

1988 шеран августехь яздархойн Союзан В. Фотсева хиллачу цхьаьнакхетарехь цо оцу пленумехь йиначу докладехь диалектика ца тоарх хьаттича, В. Фотеве элира, ша реза ву диалектика тоьаш яц бохучуна, амма марксизм-ленинизм классикаш дац шэьн гIалат ца довла...

Вай классикаш цахилар-м хууш ду, ткьа маца меттайогIур ю-те и диалектика, аьлча а, 1957 шарахь дуйна (цул хьалхара хенаш юьйчура а яц вай) талхош йолу ленински интернационализман принципахь?..

Цу цхьаьнакхетарехь хIора кьамел диначу яздархочо а хIоттийра инарлин Ермолвин бюстан хьокьехь хаттар. В. Фотеве шена иза дIаяккха ца оьшу аьлла хета элира. Юккьешха аьлча, цхьан-хьа собранехь шен Ермолвин хьокьехь йолу позици йийца аьлча, обкоман идеологин секретара С. Бековс шен цкьачуна позици... ян а яц элира...

Обкоман пленум хиллачул тIаьхьа Ермолвин бюст дIаяккхина, амма меттигерчу куйгIалло шег хьаттича иза цкьа а дIаюккхуьй-тур яцара аьлла хета. Бюрократис юха «говза» дIаякккхина пачча-хьан инарлин бюст... орамаш — лаппагIа-мемориал юьтуш, юха хенаш хийнаселча бюст а, чуйнан кхо экьа а меттахIоттийчахьана йовлу...

Льаттан физически дахарехь, Илманан маттахь аьлча, дуккха а дозуш ду дийначу, дийна йолучу (косное вещество) материх. ХIума-бахьанан Iе а ю царшинна юкьахь. Ткьа штта Льаттан беран-адаман синан дахарехь а дуккха дозу «дийна йолчу» (гуш дIагIуш дерг), «дийна йоцчу» материх — нэсах. ДIадаханчух дисина нэс — халкьан синхьоста — коьртачу хьолехь ненан матто делаш ду.

Мотт — дуккха мел делабо а, шорлуш, шарлуш, андлуш йолу халкьан хазна ю. Халкьана шен ненан мотт хаа эшарх тахана дуккха шеконаш яц цхьаннен.

КхуэткалIачу шерийн юьхьехь кьаьминий меттанаш оьшуш хиларх — пахиларх дискусси хилла Москвахь. Шен дагахь ма-хуьл-лу сиха кьаьмнаш, церан меттанаш, культураш цхьанаьзрехьа волчу М. Суелове и дискусси кегийчу кьаьминий меттанаш юкьара дIадаха тIехьажийнера. Меттанаш юкьара дIадахарх гIудлакх ца хиллехь а, дискуссехь меттанаш ца оьшу аьлла кьамелаш диначара цIа бирзича сихха карьераш йира, заврайоно волчуьра — райкоман секретарь, министр — зам волчуьра — министр, и. дI. кх. а..

Матто, цуьнан дешиний маIно а, церан схьадаларо а чуолу дIаьзьяза йисина йолу генарчу генара истори. Гьаршашкарчу селарчийн саина, хIора халкьан меттан, цуьнан истори цхьаьна-

побзна йолу космос ю. Дуккха а халкъаш, къамнаш дладамна историн космосехула. Стаг дуьнен чу воллушехь билгалболу цуьнан ненан мотт а, да-нана санна, шена «товрринг» ца харжало. Оцу маттал хьалхабаьккхина, хьалхатеттина цханнен бакъо юй-те цуьнга нуьцкъашха кхин мотт Iамабайта, иза ворхIазза «пачхьалкхан мотт» хиларх а?! Яц! ООНехь халкъийн бакъонаш цхьатерра хилар церап меттанийн бакъонаш цхьатерра хиларца лардо. Кхузахь, кхин хIумма а ца хилча а, XVIII-чу блешеран серлончел Вольтерал («Iаламан бакъо» — «естественное право») синкхетамца лахахь ду вай. Хинца а школахь «хала болу» ненан мотт ма хьехийта бохуш заявлениш яздо, немцойн мотт я французийннг ма хьеха аьлла хIунда ца яздо?..

Оьрсийн мотт бусалбанаша шайн лаамца Iамор хиларх шеко яц аьлла III-чу Госдуман члена Еникееве, — амма «цуьнца цхьаьна хьехархочун мотт (урокаш хьоху мотт. — И. Э.) ненан мотт хила безарх а яц шеко» аьлла чо.

Кхечу къамнийн юььхьанарчу школахь ненан мотт хьехарехьа хилла Москвахь 1911 шеран аьхка хиллачу хьехархойн пачхьалкхан юкъара (общеземский) съезда а. К. Д. Ушинскийе а шен хьенахь аьлла школахь ненан маттах даьккхинчу берап кхнар масех шарна тIаьхьадуьсу аьлла.

Кхетамца, ойлаярца вуно побзна бу мотт, цундела цунах йозучу ойлаяран а шен башхалаш ю. Дуьненчуьра цхьа мотт я цхьа халкъ дIадалар Лаьттан метакод, геюфонд кыййлар ду. Оцу маттах бен шутта васт ца хIотталун мотт дIаболу — Лаьтта тIера шен юьхь-амат-амал йолу халкъ дIадов. Адамна гуттар а ша долучул хьекъале ду моьтту, шен болучул ницкъ сов бу моьтту, — акхарошна, чIерашина, тIамарошна, беашина «ЦIен книга» дIайойлиьна, ткъа шен лардан дезарш дIаязда ца долиьна оцу тIе...

Юкъараллин дахарехь, Илма кхипорехь ца лелон кегийчу къамнийн меттанаш цIаьх-чохь лелон меттанаш хилла дуьсуш ду. «Демократин пачхьалкхо, — аьлла Ленина, — меттанех цхьаннен а цхьана тайнана правилегеш ца юьтуш, шеко йоццуш даре дан деза ненан меттанийн юьззина маршо хиларан» (Т. 25, 71—72 а.).

Брежневн, Сусловн идеологи кьиза тIелаьткъийна литературана тIе а. Иттехь шарахь кыййсам лаьттина конъюнктура на кIел ца валанчу халкъан яздархочун Айдамиров Абузаран «Лаьмнашкхь ткьес» романин гонаха а. Цуьнан коьрта «бехк» — «шина блешеран концепция» цаяр бара, цундела идеологически «нийса пахилар», «идеологически зуламе» хилар. В. Чалмаеве, вай виьциьнчу С. Умарове, Ю. Поваляеве, И. Минтяка, кхечара а ма-яздарра...

Хиттина долу хьелаш гайта чIорIа маьIне хир ду меттигерчу «административн» «куратораллех» яьлла йоцуш, Москвахь А. Приставкинан «вайх хьакхало» «Почевала тучка золотая...» повесть араярлар. Цкъа повесть араярлале «Московские новости» газета тIехь

1987 шеран мартехь оцу яздархочушца хилла интервью араьйлача бюрократини синони кламделира.

(Хинца а демократица долу хьал дика гойту 1989 шеран мартехь А. Приставкинца хиллачу интервью тIера «Комсомольское племя» газето А. Безуглийх долу дешнаш дIадахар...) Оцу хенахь республикан КГБ-н председатель хиллачу П. Архиповца хиллачу къамелехь, ас шегга и интервью «Грозненский рабочий» газета тIе хIунда ца туху аьлча, цо оцу интервьюн цIаьцца йолчу меттигаша меттигерчу нехан ца обышу эмоциш хуьлуьйтур ю элира. Масала, кешинийн тIулгашица некъаш дахкар... Амма цIаьна хIуманна тIехь гIалат ца вала йиш хир яц А. Приставкинца, — элира цо, — 1942 шеран чаккхенца, 1943 шеран юьхьенца хиллачу «бандитизма» тIехь... — И бохург — дерриг кехаташ шайн сеифаш чоьхь ду, и «ГIалат» дича хIума а тухур ю... П. Архипов гIалатваьллера, А. Приставкинца повесть «бандитизма» яцара...

Интернационализмах къамел а хилира, интернационализм П. Архиповца гергахь тайп-тайпанчу къоман нах цIаьна бригадахкахь, коллективашкахь избар дара...

А. Приставкинца повесть тIехь йолу «Знамя» журнал, цуьнна редакцехь ма-баххара, обкоман аппарато Союзпечатера дерриг бохург санна шена дерзийра, атта...

Повестана дуьхьала «шуййра мероприятеш» йолон ца баьхьира — Москвахь цуьнна хьокхехь йолу язйина рецензиш дика яра... Кхузахь повестана дуьхьала хIума язъян стаг лехира, масех яздархойн Союзан член реза ца хилира, нах кхерахь а, хIинца тохура санна дацара, хьалха-м хIуьа а язйойтур яра, язйийр а яра. ЦIаьна Хь. Магоматов хилира реза, язъян аьлча а, кIел куьг яздан, шена йоза-дешар дика цахаарна, масална далочу «Огонька» тIера пийса ца далийна дешнаш ца гуш («Грозненский рабочий», 1987, 31 май).

ДогIучуьра аьлча, А. Приставкинца повесть ша Москвахь араьйлачу шарахь кхузахь араер яцара, и яздархо вай долчуьра хилча-м муьххале а. ТIаккха, Ч. Айтматове ма-боххура, яздархочушца хьалха Москвахь «аравалар» Iалашо хIутту, тIьа цуьнна оьрсийн матта тIе вала а деза. Ишттачу хьолехь цIаьна декъана меттигерчу идеологиин тайзаро а воккху оьрсийн матта тIе. Изаа арIо ю Ч. Айтматови, В. Быкови, И. Друцен билингвизман (шина маттахь яздар).

ТIаьххьарчу хенахь Пожин-Юьртац, Веданца, Шуййтац, Маьлхабекан районашкахь хиллачу токхамаша массарна а юха карлайьккхира шира «намгар» — бюрократин халкъах дIахаьдда хилар, бала цахилар, социале бендацар. И хиламаш ИГIАССР-н Министрийн Советан Председателйи М. Керимови цIаьна цIарца боза а мегар дара, амма иза дуьззина сурт хIоттор хир дацара, оцу хиламца йозаелларг ерриг система хиларна.

ЦIаьнацанна дагада а тарло: токхамаш муьа бозало-те исторех аьлла. ТIьа бIешерашкахь кIьа хилла токхамаш, цара гучадаьхна

дєрташ шаьш а истори яц? Хинца Галам адаман ѳздангаллєх дуккха а дозуш хилар билгалдаьтла.

Кхузткє птт шарахь вай схьабинчу новкьахь, социализмал совнаха, дуккха а кхечу муьрийн аматаш хила а хилла, долуш а ду: юкьарчу блєшерийн (инквизици, абсолютизм) — сталинизм; феодализман («Глєхьачу» бараман культ) — брєжнєвизм; «Юхакхолларан Эпоха» — Хрущєви хєнаш. И аматаш цу гєнарчу блєшєрашкхь ма-хиллара ду бѳхург дац, шєн производствѳн, социалє, политическѳ кхиарє хьаьжжина, керлачу, лакхарчу тлєтлєпара ду. Кѳртачу декьана таханлєрчу экономикан кризисѳ гайтна вайна галъяхьна глѳлчаш.

Вайн «боккхачу» Даймакхакхь, зарратан (атоман) герз тавьначу дерриг «жнмачу» дуьнєн тлєхь саниа, халкьийн юкьаметтиган ий-сонна, бакъѳлчу интернационализмана тлєхь бєн члєгъяла йиш яц.

Р. С. Тлєхьхарчу хєнахь Илманан-талламан институтєра цуьнан куьйгаллин тлєлаткьамца балхара длаваьтла историк Х. Акиєв, хинца иза суьрташ дахкар (рисовани)... хьѳхуш ву...

«Дагєстанан, Нѳхчийѳьнан XIX блєшеран 20–50 шерийн халкьан-маршѳнан болам» аьтла йѳлу Ерригєѳѳан Илманан конференци чєкхъьтла хлѳкху шєран шѳнєхь. Цѳ билгалдаьккхина М. Блєєвє, В. Виноградовє, С. Умаровє, кхєчара чєкхъяккха хьийзийна цъанамєттєхь лавттинчу шерийн ѳфициѳѳан «концепци» дворянийн-буржуазин историѳграфина, сталинизман идеѳлогина гергахиларца айпє а, зуламе а хилар. Конференциє магийна ѳцу боламан турпалхойн вєташ тлєхъайѳглѳчу тлєхъєнашна а дисийта, царна памятникаш хинтор, цєран цлєраш урамийн, меттигийн, и. д. кх. а цлєрашкхь дєнъар.

Вай долчѳхь историн бакъдєрг юхакхѳтторан глѳллакх муха дладѳьдуш ду аьлча, — прєсєа шєна хлѳмма цахуьчух таш ю. цъа Безуглийн «юьхь» йѳлчу «Грознєнєкий рабочийє» Илманчаша, юкьаралло А. Чєхѳви цлєрах йѳлчу рєспубликан библиѳтекєхь виноградовлєран «концепцєхь» дєрг къаєторах, политєрѳѳѳан Цийнєхь Х. Ибрагимбєйлица хиллачу цъанакхєтарх а йиначу ѳбѳѳраш тлєхь цєран кѳрѳта маьлна лачкьийра, ѳбѳѳр язйинарш В. Виноградовн гєрга пѳх бара... ѳцу хьѳѳѳѳѳ кхин цъа «кѳрматалла» а гучуькккхина ѳцу тобанан — иза истѳрица дукха йѳглѳш яцахь а, ша циркан жапрєра єлахь а — єквилибристика. Ткъа ша ѳцу єрриг истѳриє вуѳѳѳ дика гѳйту, хлєєтаковщина ѳлѳчу XIX блєшєран цамгарал XX блєшарахь гучуьтла цамгар — лъєєнєковщина, багирѳвщина, блєєвщина, виноградовщина, умарѳвщина, кхнєрш а — дуккє дукха кхєраме а, ѳрамаш клѳрга тѳєуш а хилар.

ДИЙЦАРШ

ХИЛЛА Я ЦА ХИЛЛА

Бераллера суна уггар генара дагайоглург сан диг-пхи ¹ долуш тхавш Георгиевскехь Ийна хан ю. Ас хала доьллучу тхан кевнах аравьлча гург Кавказач кайчу лаьмнийн сурт дара, тлехула ай-белла башлам болуш. Тхо хьалха хиллачу Соборан майдан тлехь лаш дара (ону хенахь Кооперативни аьлла цле хийциннера цуьнан), хьалха суна а дагадоглуш, дукхе йоккха киле лаьттинера кхузахь. Киле лаьмнашна дубхьала йпрзина яра, паьрга хьобжуш лакхаяьлча санна, ткъа и длаяьккхича, лаьмнаш доцу анайнет яссаелира, майданна тлехьара беркъа цленош гучудевлча, дагахь сепначу суьртех цхьаь эшийна, деса хийтира суна, лазош санна. Оцу майданыхь, гонахарчу ярташкара а тлехь нах а оьхуш, йоккха базар хлуттура, къаьсттина покровна¹. Тхоьга Косово юьртара сарахь тхан хьеший Безгинглар боглур а говра-ворданахь кхана хинийолчу базара. Хорбазан мазала хьакхийна мерза локъамаш йохура цара базара йокха.

1929-чу я 30-чу шарахь коллективизаци еш дукха бераш долу Безгинглеран доьзал а бинера «кулакаш», уьш берриш тхан цленна тлехьара длаьхьажча гучу пабахте балийнера. Тхо массо кевнах

¹ Покров — (килсан) октябрь беттан юкъ.

арадовлур кулакаш биначарах урам баьккхина этапаш гучуевлча: берийн, зударийн белхарш... Со а, тхан нана йовлакхца блаьрхнш дладаха йовлча, гуттар вольхура...

Хаьдда йолуш гуьйре яра. Оцу шарахь базар ца хьуттуш, яьсса яра майда, шийлачу махо паггахь хьийзон дитташ тлера хьалххь охьаэгна глaш ца лерича. Пабахтехь сих-сиха вовшахьетта этанаш хьалха хиллачу гимназния улторчу бохь бохийначу килса чохь буьй-санаш йохуш, луьйранна длаохура.

Совьжа-галахь нохчий, глалглай а, дукхахьолахь базарахь гора, гурахь ворданаш йовттина мерза кхораш, хьаьмнaш дахьаш, тхан юккьехь лаш бацара уьш. Георгиевске базара мел воьлчу ламанхочух а, хьалха Дегластанан тлом хиллачу хенахь саниа, «татарин» олура.

Воккхаволу ваша ишколера Орджоникидзеа герга Камбилеевка олучу хнца йолчу пионерийн лагере вахийтича, со ненаца цунна тлаьхьа вахча, глалглайн ценош, церап бераш гира суна: уьш кхечу берех кхин хьумма а кьаьсташ а дацара.

Нохчех цьаьнца хаамаш газеташа лора, тлаккха, ткьентталгла шераш юккье дахча, радиос а. Тлаьхьо Совьжа-глалин радиостанци бен ца лоцу детекторан приемник йиннера ас, цундела дика дага-йоглу суна цьхатерра хетало клордон нохчийн эшарш, кьаьсттина лумар Димаевн пондар.

Глалахь, хьинца оцу хенашка вухавсача, тайн-тайпанчу учрежденска боглу «выдвиженцаш» а гора, сирачу холхазан куйнаш техкина, галпеш йолу хечеш, френчийн тайна кучамаш йолуш. Цьаьнца болчийн доьхкарш тлехь кхозуш шаьлтанах а яра.

Нохчий дуьхьхьара 1940 шарахь Веданахь пионерийн лагерехь бевзийла хилла сан. Цигарчу лаламах, тлеман шпрчу глонах а бисина билггала дагалцамаш. Оцу глонахь Шемалан хенашкахь Куринхойн полкан штаб-квартира хиллий суна тлаьхьа бен ца хьйна. Сих-сиха кхочура меттигера партин а, милицин а белхахой байнна боху хабарш. Цьа а хьума шен бахьанаш доцуш ца хуьлу. Со Инлманан стаг велаж а, деккьа хабарш бен, цкьа а ца хезна суна оцу хенарчу гьуллакхийн бахьанаш. Оцу бахьанийн бух леринна ларьечу сейфашкахь лацабелла... Ца хаьа, оцу шерийн ойла йича, 1937 шо дагадаглу суна, бокх-боккхуш халкьан корта баьккхина шераш...

Тлом болабелча халкьийн доттаглаллин тема охьа ца юьллуш лелош яра. Нурадилов Ханпаша, кхиболу тлеман турпалхой массанхьа кхайкхабора. Ткьа фронт Совьжа-глалинна улло мел кхочу а, цьаьнца хабарш теттла совдийла дуьйлира: Крымрчу глезалойн ямартлонах, глалмакхойн улусашкахь байничу цезскархойн тобанех, кхарачойша Гитлерна кечийнчу говрах, Нохч-Глалглайн лаьржачу лаьмнашка немцоша авнадесанташ кхийсарх...

1942 шеран гурахь — 10—11 октябрехь — фашисташа бомбанаш йиттира глалинна: Сталински (хьалха, хьинца — Заводской) район ерриг бохург саниа прхьяхнера шен крекингащца, нефтагьул-

лакхан заводашца, бензин латточу цистернашца, мазут долчу оър-
нашца. Нефть догучу Гаържачу кӀуьрах масех дийнахь гӀалахь буй-
сання сання Гаържа яра.

Со Субботниккийн урамехь божарийн юкъярчу ишколехь доьшуш
волуш. 1943 шарахь гурахь тхо зудаберийн школе делара хелхарш-
ка. Цигахь хьалха тхьоца цхьаьнна ишколехь дешна йоларий, цу хе-
нахь Соьлжа-ГӀала баьхкинчу НКВД-н хьаькминий йоларий бара
цигахь доьшуш. Мичара Іемниера ца хаьара, амма кӀенташка
хьаьжча, берриге мехкаршна хелхабовла хууш хиллера. Масех са-
рахь фокстрот, танго, вальс Іамнира цахуучо цаьрца. Телехов Вик-
тор вара кӀаьсттина дика хелхаволуш. И-м оцу хенахь зударий а
дика бевзаш вара, классехь цхьаьннах иза лечкӀа а ца деш. Дешарна
тӀехь мелла веллахь а, кхеташ вара и, цуьнан да гӀаллин ОБХСС-н
хьаьким вара. Классера кӀентий хьега а хьобгура цуьнан гуттар
хуьлчу паргӀаталлах: арахь, урокашкахь, собранехь, — букӀа
тӀехь цхьа чӀагӀло йолуш сання.

Оцу хенахь итталгӀачу классехь тхо иттех кӀант бен ца висине-
ра: цхьаберш эскаре кхайкхинера, нуьйш тӀемах бронь лучу Неф-
тан институтан кечаман отделени деша баханера.

Нохчо Шайхиев Мамакхи дӀаязвина 1927 шерара вара, ши-кхо
шо воккха воллушехь. Да цхьаьна районан сундхо волуш, оьшу ке-
хаташ «нисдинера» цунна; итталгӀачу классехь веанера и тхан ши-
коле. Лекха, онда чергази Нагожев Іайса шен девешинца (трампар-
кан директорца) веанера Соьлжа-ГӀала. Оьрсийн мотт дика хаьара
цунна. Иза, Телехов а, вара тӀеххьа «кӀоивелла», Мамакхи сання.

Остров, Василевский, Травкин 1944 шо долалуш дӀавигира эс-
каре, Остров, Василевский — январехь, Травкин тӀаьхьо. Айсор¹
Багров Осип, Селехов тхьоца чекх ца бевлира. Осип «тардинчу»
тӀех дикачу аттестатца медицински институте вахара, цул тӀаьхьа
цӀеяхана хирург хуьлуш. ТкӀа Телехов Виктор, цкӀа хӀумма ца деш
Іийна, тӀаккха эскаре вахарх, «могаш цахиларна», хьалха а ваьл-
ла (да бехкен воуш дацара и гӀуллакх), театре балха вахара.

Хелхаршкахь Вихрева Леназ зударийн танго кхайкхира Теле-
хов, шен массарна гуш болу озабезам палечкӀош. Амма Виктор
Минькова Алла кхойкхура, Ленина халахета сання. Викторан Ал-
лица йолу уьйраш кеста гега а евлира, суна халахийтира и, сайн
а, массеран а цӀена ойланаш цо бехӀинча сання.

БархӀалгӀачу классехь дуьйна Маринех ойланаш дукха хилла,
кхузахь хелха волуш хуьуш когашкара гӀора дайнера сан...

1944 шо дола ма-делла, юх-юха нохчий, гӀалгӀай арабахарх, бо-
хабарх хабарш хеза дуьйлира. Кхарачой, гӀалмакхой хӀеталӀ ара-
баьхкнера шайн мехкашкара. Гирмалой-гӀезалой, Волгнца хилла
немцой бохийний хаьара массарна а. ТкӀа желтой (грекаш) бийца
а ца оьшура...

¹ Айсор — ассирийхо.

Хабарш члаглора. Схьаовзна эскарш а ломан районачка таттадала дуйлира... тлеман мапеврашка!

22-чу февралехь тхьога, бархлаглачу-иттаглачу классийн дешархошка, кхана дештал тлаьхьа яахума, хуйцуш духа чухулара духар даьхаш, тле йовха хлуманаш а юьйхина, ишколе даьха деза элира.

Кхана тхо, массо бохург санна, гатанан галех йнна белшаш тле-хьа тосу ларчанаш йолуш, ишколе даьхкира. Районерчу зудчо Мамакхи цаваха мегар ду элира... И похчо ма вара. Цуьнан кхьолтина юьхь гича, классехь мел верг а шайн-шайн когаш клел хьаьжира. Тхан коьрта волчу кьеначу льехархоcho-математика Василий Васильевича корта тесира Мамакхигахьа, районерчу зудчо аьлларг тлеглагдеш.

Тхо малхбузалиц лаьттира, тхьаьш доьлахчу глудлакхах вовшашка кхин бур-бур а ца деш. Таьмиркан керла «Студебеккер» схьаял-лалц. Уьш, Иранера схьаовхуш, дуккха яра глалахь, кхин таьмиркан «Виллисаш», «Шевролеш» санна. Ян а яра «Студебеккер» вуно дика, товш а машен: кабинин сеш цхьа тамашийна горгдина, брезентан тенташ товшна йоккха кузов йолуш. Борташкара охьалелалуш дуьхь-дуьхьала деха ши глант. Цул сов, тхан машена тлехь клел тесна йол карийча, дерриг дицделла, тхайн тобанний цу тле охьан-ийгира тхо, дала дезачул сов самукьа а долуш.

Оха дан дезачу глудлакхах, барт бича санна, цхьаммо лхаха ца дора: хабарш дукха дийцар — шпионашина аьтто бар ду. Машенан кабинн чохь шоферна-салтина уллохь НКВД-н кьона эпсар нара, керла духар дуйхина, лейтенант я лакхара лейтенант. Погонаш кестта юкъяйлийна, суна, кхечарна цкьачуина ца евзара.

1940 шарахь дуйна тхан хлусамехь Анна Васильевний, цуьнан бераш: сол пхи шо йоккха йол Клавий, ши шо жима Славий лаш дара. Жьора йолу Анна Васильевна газировка духкуш яра, Клавья — НКВД-н ОИТКахь¹ — машинистка. ОИТКа хлун ю хьабара суна — чохь бахкоп хьакь хета похчий, глалглай чохь бахкочу лагерийн урхалла яра и. Лагерш цхьанхьа глалел араьх яра. Ткьа тхан цленина юххехь йолчу «Аргун» совхозан клубах тутмакхаш дласа-хьоржу набахти йишера. Клубана гонаха бичу лекхачу пенаца йоглчу тхан бешихь вышки тлехь куьйга пулеметаца салти лаьттара цуьнан и мавинг ларъеш. И набахти длаьаьккхина дукха хан а ячара.

Тхьогахь Анна Васильевнин йолаца Клавия шуйра муцлар-дуьхьало йолуш, вуьзна полковник лаш волу ши-кхо бутт бара. Цуьна морбоьттина яахлумнаш кхьохьура, — тлам хьовзийчахьана ястало таьмиркан жижиган консерван, юктьина шура, кхин дерг суна билггала хлун даар-малар ду ца хьабара. «Виллисаш» тлехь сик-сикх и волчу цул лахарчу даржеранаш а боглур, уьш цунах

¹ ОИТК — кьиньхьегаман кхеторан колонийн отдел.

озалой хаалора. Бат шуьйра и полковник Лаврентий Павловича Берияс вайитина бохуш дуьйцура.

Анна Васильевнас йолах Клавдия Петровна ала аьллера шена беззачаьрга массаьрга а.

Тхьонна ишколера зудабераш а дара, Марина а... «Студебеккер» тйерачу ала тйехь дла а тарделла. Мацделла, ларчанаш схьаьстича, кабини чурьа кьегина лампа йолу шпур кховдийра шоферо тхьонга. Паккха-м чохь санна парглатдевлйра тхо. Хлума кхаьллича забарш, эшарш а длайолаелйра.

Машен Суьйр-Ковртан аглора йовьдура, кхузахь тхайнинг санначу машенийн дийина колонна гульбеллера. Тхан тидам тйебобду «Виллисаш» яра моьлкьарчий санна колонни юккьехула дласалелаш.

Бода болуш глалел ара а девлла, Чечанехьа дирзича, тхо кхийтира цхьа цла а, клотар а аддам доцуш еса хиларх: цхьана а кертахь леташ жлаьла я корехь богуш чиркх а бацара. Тйаьхьа хипра тхуна, жлаьлеш хьалххе дайина хилар. Бода, тийналла. Бодано тийналла кларгйора.

Йоккхачу Атагла кхачале, шозза-кхузза сацийра тхан машен. Сацийначохь дикка хьелуш. Леттачу нйерашкахь некъаца тоьхна фанеран турсаш гора: «Похчийн бахархой! Шайн ма-хуьллу гю де Цйечу Эскарпа маневраш ярехь!» — цо члоргла цен а дехйра тхо...

Набарш яьхкина тхо, машено гловгла дла мел йо, наб еш доглыра, кест-кеста машен сейча хлъттинчу тийналлехь сама а довлуш.

Сахуьлуш чекхдовлчу ярташкахь а цхьа а адам на гуш, инзаре тийналла лаьттара. Лаьмнашка хьала мел гю а, салтий, эсарш совбуьйлора. Орган чложехь некъ ломаца хьалабаха буьйлйра, хьийза мел хьийза а тлеттла гатлуш. Орга цхьанхьа лахахь гйергларе, некъан уллохь ломаца хьаладовлхура чланадевлла дитташ, ерзина кондарш.

Ирхенах глортйича, хьалха-тйаьхьа йорглчу «Студебеккерийн» гловгланаш цхьаьнаэшшара хир хедачу цлоргане йовьзура. Бух клоргачу басене хьаьжча, гленах тломаволуш санна, кийра саовзна, цлоргехь цхьа башха хийтира суна, кхералуш санна. Цкьа цхьанхьа колонна сейча, тхан шоферо капот схьайпллича тйегулделлачу тхуна хестайора машен: «Гой шуна, ерриг винташ а шплинташ тйехь ю! Гйире муха хета шуна?» — гойтура боккьалла а дика догланаш, сетилш¹, морзахаши, жлов, кевнаш, кхин цхьацца кег-мерса хумнаш а, брезентан бохчи чурьа схьайохуш.

Шуьйта йоккха юрт яра, гонаха — даккхий, лекха лаьмнаш. Гена йоцуш лекха, шира блов. Граждански тлом болуш, Соьлжа-гала клайчара длаьккхича, хинца «халкьан мостарийн» ехачу спискашна юкьаязвинчу Н. Гикалос партизаныйн боламна куьйгалла дина кхузара. Юьртаг арахь йоккха иийса меттиг, моглара

¹ Сетил — шуруп хьовзориг (отвертка).

«Студебеккерш» да а хІнттийна. Некъахъ тхан схаь ца дохкуьйтуш хьедалар селхана сарахъ дайолтийна операци массанхъа дика чекхъяьлла цахилар дара... ХІинца а автоматашца болчу салтийн канюшца ларчанаш, чамданаш, галеш, тускарш долуш бахархой оьхура машенаш тле.

Таьхъа ма дийцара, юьртана салташа го лаьцначу хІора цлен тле, коьртехъ эпсар я сержант волуш, ши-кхо салти вогуш хилла, уггар ца торруш ерг схаьэина арадовла итт минот луш... ХІумалаш, сурсат а, дукха хьолехъ, хьалххехъ кечдина хиллера. Арадахарх хабар хьалхо кхаьчнера, цунна резабонурш лаьмнашка а баханера...

Инизаре сагатдо тийналла лаьттара. Делахъ а иза йоха езаш яра. Новкъадовлуш тхаьш йинна забарш, лекхна эшарш йицъелира тхуна цхъа доккха Іаламате сурт гича: дуккха а баккхийчу нехан тоба яра, тахкочу аганех йогучу цІарна гонаха хийзаш, дІасакъастаран парза санна долчу хелхарца цхъаьнаэшшара цхъа мукъам беш... Адамаш техкийначу декъачу дечигах летта цле, гонаха хийзачийн охьадуьйшу дахделла ІиндагІаш, го тосуш, царех суна дуьхъала-боьрзучийн тІехъ серло ловзу къена яххъаш...

Хетарехъ, цхъа а дуьхъала а вацара уьш иштта махках дІасакъастарна: салтий, эпсарш лаьттара цаьрга а хьуьйсуш, хІумма а ца олуш.

Арабаьлначу нехан хІусамашкахъ йисина хІумнаш, даьхний схаьгулдеш, уьш дІадала деза тхо саннарш ярташка дІасабоькьу меттиг яра Шуьйтахъ. Кхузара тхо тайп-тайнанчу меттигашка хьовсийра: Іхьаьмта, Лакха Варанда, Лаха Варанда... Со, соьна Нагожев Іайса, Травкин Петя, йоларех Вихрева Лена, Марина, Минькова Алла — тхо лаьмнашца кхин а хъала дигира Органца. Тхан меттамотт Хьалкела яра.

Ломан басешкахъ дай-схъай кхийсина цленош, цхъа гІат ах гІат лара мегар долуш. Нурхеш долуш, Лахарчу човнийн кораш лаьттаца цхъатерра дара.

Оха туптоьхначу цІа чохъ юкь а яра шетъялаза. Капитан Фалееви штаб а яра юххехъ, цул дехъа йоларий болу цІа а долуш. Тхо йоларех дІахердан санна, шен штабах тхуна юкъахъ доза дира цо.

Наб яьза, бегахчу некъо гІелдинчу оха жижиг тесна, кхоьшцийн кхехкийра. Ма мерза дара и! Ону хьалхарчу сарахъ дохделла, яа а йиьна, мазаца чай мелла, ма дезза эскархойн беппг дигна (тхох дерриш, Телехов, Минькова йоцург, гІалахъ ахмеца Іаш дара, коьрта даар — пагагахъ шура, даьтта доцу аьхаран худар а дара), самукъадала доладелира тхан. Дукха кьона дара...

Дукха ца Іаш дош дашера делира сан цхъана кьоначу эпсарцаца. Иза сол ши-кхо шо бен воккха хир вацара, сийна го болу НКВД-и хурашка йолуш, суна кьегина хета эпсаран керла духар, ногонаш тІехъ ши дашо седа болуш — лейтенант. Погонаш кьасто

хӀинца Ӏеминера тхуна. Ша зеделла Ӏемало ву моттийта Ӏерташ, гуттар ша хилла «кӀайлахчу» операцийх хӀумнаш кӀедадора цо тхуна. Доккха дозалла деш лелаш трофейни «парабеллум» а яра цуьнан.

Со чу а веана, охӀахӀьча, иза бухахӀ карийра суна.

— ХӀа-а, мехкаршна юкӀа дӀавазвелларг, сӀхакхӀьчний хьо? — велавелира и Ӏуттуш.

— Хьо а ма хуьлу цигахӀ сол дукха, — элира ас, со Марина йолчу вогӀуш и ца лалуш хилар дагадеана.

— ХӀалагӀатта, НКВД-и эпсарца кӀамел деш! — мохӀ туьйхн-ра цо суна ӀӀе, ша хиьна Ӏаччуьра.

ЧохӀ тийналла хӀобтира. Со дукха дог ца догӀуш хӀалагӀаьт-тира, куьйгаш охӀа а дохуьйтуш.

— СӀхагайтал хӀайн кехаташ! — хӀиницали кехаташка хӀажа йиш ца хилча санна. Тхобга кхуза догӀуш а аьллера — хӀорангахӀ кехаташ хила деза аьлла. Ас приписной тоьшалла дӀакховдийра цуьнга. Тоьшалле хьежнз, со эскарехӀ хилча, ша хоуьйтур дара суна аьлла, сӀхакховдийра цо и.

Эпсар араваьлча, оха массара цунна нанна элира. ЧохӀ пеш ягош йовха йолуш, чай муьйлуш, цӀханхӀара беана мехкадаьттанаи боккха чиркх тховх оьллина, кехатех ловзура. «Очкох» ловза Ӏем-ина, шовкӀ хилла, сайгахӀ мел долу ахча дӀадаккхийтнера ас, цул тӀаьхьа кхин ца ловза дош а луш.

ЦкӀа «парабеллум» йолу эпсарг веанера тхо долчу. ХӀалха хил-ларг оцу хене диндинера оха. Цо шен гуттар дуьйцу Ӏеман хуь-парш дуьйцура. ЦӀаьнца дерг кхечу эпсаршкарий, кӀаьсттина сер-жанташкарий а хезнера тхуна, кхеран дивизи дукха хьолахӀ Ӏом бечу эскаршна тӀехьа «заградотрядехӀ» лаьттина, бохуш.

ЦӀехьана кор дохийна, корах чухьаькхначу махо чиркх байн-на, Ӏададо тхо тхӀаьш долчохӀ. Нагожев Ӏайса — лекха, зобртал-ла — чуйьналоцург оьций, араоьккху... Кестта арахӀ цуьнан велар хеза даьлла лелачу эсано серло йолу тхан лоха кор бат Ӏобттина дохийна...

Тхан «тӀемаш» гина эпсарг ца каравора тхуна. И шен «пара-беллумца» маьнги кӀел воьлла хиллера. Оцу кӀелара гуттар воьх-на хӀалавелира и...

ХӀалкелахӀ оха йисина баккхал, сурсат, докӀар, бежанаш, — ерриг дӀаязъеш, цӀаьнаметта гуьйора. НаггахӀ генарчу кӀотаршка кхочура, цига герз долчу салташца доьлхура тхо. ЧохӀ наг-наггахӀ дика йийбар а хуьлура. Даккхий куьзганаш, пена тӀеухку шира сахьташ, грамофонаш, патепонаш. ЦӀхана цӀийнаи йоккхачу чохӀ рояль гира тхуна, когах Ӏоьху эса дӀа дихкина... ДукхӀаьйолу хӀара хӀумнаш Ӏом баьлчаьхана дуьйна кхузара Грозне дӀакхьӀьчу суреатех хийцина яра. Рояль оха цӀхана лекхачу берда йисте та-кийна чутеттира. Чушершаш хедачу мерзийн массо а оцу тӀехь лекхалучу хӀуманийн музыка лелаш санна... Наг-наггахӀ, ӀӀе мехк-

лаыта доыттына ахьаран даккхий тlorказаш, боьхачу дlакхийсина даыттанан гуьмалкаш¹ а карайора тхуна.

Хьалхарчу дийнахь дуьйна тхан, тхан зудаберийн а бежанаш теладан цахаар гучуделира. Колхозан ферме далыйна дуккха бежанаш дара юьхуш лаьтташ, оза стаг воцуш, шимаш баьгна, пол я хи диллича а батт ца луттуш. Цхьана кlotарыхь lандой карийна. цигара веанчу стага мехкарий lамо болыйра хьелий оза. Делахь а бежанаш дуккахьолахь дойуш дара, жижиг массацхьа лаьттачу гарнизонашка дlаса а доьктуш.

Тхуна цхьансина муха йоглу ца хууш, кестта бlаьсте сара лаьмнашка. Иштта цlеххьана хеташ дуьххьарлера буц-хелиг, хьалхара шела-зезагаш а хьаладевлера. Де деккха гонахарчу лаьмнийн — гена мел хуьлу а, уьш доьхку хlаваь сенлуш, бецан, хьаннийн соь болучу патарийн а беснаш бlаьргаш лазадалла кьегара. Оцу депошкахь со сарралц, сайн чоа, буденовхойн буьхьнг ира куй а ца делаш делара. Чоа, парадан духар вашас Николайс фронтара дийитнера. Сийна галпе-хеча, «хаки» кладенан гимнастерка маццах мац ца дала дlадоьхккнера. Пальто йоцчу суна дисинера чоа, иза динбухкарш тlедевллачу сан белшаш тlе, букъан декъачу пханарш тlе а дика дуьжуш дара. Года-юккьехь гатдина, суна сайна а товш хетара тlехь. Дуьххьарлера lа дацара ас и делон, тlаьхьашха гича фронтара цlавецначух тарлора со нахана...

Наггахь малхбузехь Мариница боккхачу тlулга тlехь хьйна lара со. И йолуш хила везачул гlеххьа сапарlат а вара со. Буц тlеялар санна, иза, шеко йоцуш, сайца хила езаш а хетара суна. Говраш тlехь пхи-ялх салтичуьнца цхьанхьара боглу капитан Фалеев лорий хьожура тховга.

Буса бодаш букълора, гонаха дерриг тапъаьлла тийна хуьлура, ткъа лаккха лаьмнашкахь кlotарш йогуш гора, уьш, цхьаь ца юьтуш, ерриш ягош яра: бохабарх кlоьлабевллачу нахана ловчкъа меттиг ца хилийта... Бакъду, шозза-кхуьза, кхин сов доцуш, генинахь герз дуьйлущ а хезира. Тхан меттигашкахь-м снitem хиллал тийна дара, цундела со Мариница, хlонан цlеналла чуьйзуш, уллорчу басешка, лаьмнашка а делара, тlейоглущу бlаьстенах самукъадолуш. Пханар оьций, дохк таьlначу буса араваьлча, уллохь дуькьачу дахкарх уьттаза доккха сан Иннагlа хlуттура... Тата доцуш, ас диннарг дора цо а... Кхерахь а, и хlун ду хаа а лаьара...

Токхечу напlанах, тийначу махках, хих — тхо дерриш дикка тlедаьхкина тоделлера, сиха цlа даха ца лууш. Гlалахь дукха дуьзна лелийла а дацара, ишколера урокаш а хетара снигаттаме. Бакъду, сагатделча еша хlума-м яцара кхузахь а, Сталинан, Берин портреташ долчу штабехь ларамаза нисъелла масех книга ца лерича.

Кхузахь оха дечу гlуллакхах, хlокху кепарчу кхечу хlуманийн

¹ Гуьмалк — кхаба.

майнех а дийна ца магадора, иза хьалххе капитана Фалеевс дуьх-хьала схьаэлира тховга. Оха-м ишта а тхайна юкьахь клезиг дуьй-цура и тайпана хабарш.

Тхо гуллакхаша дукха хьийзош а дацара, паггахь хьалххе чот йинна хлумнаш схьакхехьар, юург яр бен. Гуьйраина капитан Фалеев хьаьжира тхан чу:

— Шух суьрташ дакха хьанна хаьа? «Боевой листок»¹ кечдан деза, хьаькамаш баглахь а...

— ХIара Шура ву-кх ишколехь массо хенахь пенагазета ара-хьцург, — соьгахьа хьаьжира Травкин Петя.

— Мила Шура? ХIа-а, хьайга луйш хилча хьалагIаттал! Ас балхах мукьавоккху хьо. Вало штабе, цигахь оьшшург йолуш ю...

Цо штабехь суна хьалха ватманан кехат, кьоламаш, басарш дехкина, и муха кечдан деза элира.

— Дерригенах хьо кхеташ ву-кх?

— Ву, нахьост капитан.

— Делахь кьахьега хьийна. ХIа, кхаьрзinna котам ю хьуна, хIара керла бениг, моз а, — стоьла тIера шаршо дIаяьккхина, даар гучудаьккхира цо. — Спирт молуш вуй хьо?

— ХIан-хIа, нахьост капитан, молуш вац.

— Цуидела хьо дахарх муха кхетар ву? Малахь лур-м дара...

Стоьла тIе ватман даржийна, лакхахь аьтту агIор хIетахь тIеман ханна дитинчу «Массо мехкийн пролетарийш, цхьаьнакхета» меттана «Немцойн оккупанташина — Iожалла!» яздира ас. «Боевой листок» аьлла «куй» биллина, хIунехдинчуи орган ду аьлла яздан деза чохь Фалеевс куйг яздина, кьайладахитири и. ТIаккха цхьана агIора сайна дага ма-йогIгу Кремлан Спасски бIов йиллина, кхечу агIор цIен седа болуш, йоккхачу тоьпо цIе-кIур аратуху танк йил-лира. Кхин дIа а, балхана чувовьла, делкье йоллалц кьахьийгира ас. Шозза-кхузза капитан Фалеев а веара сан балхе хьажа:

— Хьо-м хила а хилла боккьалла художник... Хьажахьа...

Делкье дикка тIаьхьа яхча, ватман пенах дIа а тоьхна, капитан Фалеев веана, цуьнга хаставайта дагахь йири со, юх-юха а балхе хьовжуш.

И чувовьла, сан «листоке» а, соьга а хьаьжира, иза сох душтуш санна. Цуьнан юьхь цIеххьаана хийцаелира, вулалуш, гуш лаьтташ оьглаз а гIуш... Со ца кхеташ цуьнгий, айса биначу балхе а хьаьжира. Ванах, цхьа элп юкьадитиний-те ас, аьлла виспра со, цкьа ГIум-Азехь меттигерчу газетехь «Приказ Верховного Главнокомандующего» бохучу тIехь, типографехь зорбатухуш «л» элп «охьадоьжна», редакторах, типограферацех а «халкьан мостагIий» бина бохуш дерг дага а деана.

Капитана Фалеевс, бIаьргаш гатдина, талIийна элира:

— Мича етташ ю хьан танко и йоккха топ?!

¹ «Боевой листок» — тIеман жимчу декьан пеназорбанан кеп

Со дукха хъежначу сайн балхе юха а хъаьжира со. Боккълла ма доккха хлума динна хиллера ас хаа а ца хууш: цлен седа болу Спасски блов аьрру аглор яра, ткъа седа болу танк а цунна дубъа-ла, — йоккха топ нийсса цунна а етташ! Сан деге шело хъаьдира. Капитан Фалеев сема, зуййш хъоьжура соьга. Аз лахдеш:

— Ахь динарг хлуи ду хаьий хьуна? Хлоххунна-м хьуна 58 статья йогийн, параграф... Исбаьхъллин гирсашца антисоветски луьра пропаганда...

Со, букъе хорша сана, члениг члагъелла лара, багах дош ца дак-кхалуш, легаш дакъаделла...

— Хъаькамашка ханийта деза, — чухула волалуш, ша-шега санна элира цо. — Хъаькамашка ца — особый отдел... — Тлаккха дласахъаьжна, чохь тхойшнъ бен воццухехь, тле а вахна, «Боевой листок» датла а динна, соьга элира:

— Капитан Фалеев хьо валлалц виц ма велахь! Оьахаа, юха а кхиниг де, хила ма деззара а деш!

Хиллачу далатохарх метта ванза, со юха а керлачу кехата тле охъахира, ткъа капитана къовламе элира: «Варийлахь, хиллачух цхъаьнгге дош а ма алалахь! Тапартин!»

...Буййса юккъе яххалц бохург санна болх бира ас. Дерринг метта а хоттош — танкан йоккха топ кхечахъа ерзош... Тлаьхъа хан йоллушехь, капитан Фалеев а вогура ас дечуьнга хъажа. Киопкашна ас и пена тле длаовьллича: «Хинна мегар ду... Дларго. Варийлахь, цхъаьнгге хлумма а ма алалахь! Капитан Фалеев виц а ма ве-кха ахь!»

Араваялла, кийра буюьззина лаьржачу буййсанап хлаваь чуоьзна, тхешан цийнхъа длаволавелира со. Массо длабийшинера. Тлера хлумнаш длаяьхна. Травкинца юкъахь йолчу лохачу метте длатарлуш, цо ахнабарха хаьттира: «Хьо ма дукха иий? Хлокхул хенахь-м Репинан «Запорожкой» а бахкалур бара!..» Со белхан халонах дийца вуьйлира, амма иза, набкхетта, хезаш вацара.

Члогла гелвелла воллушехь, тлаьхъалц наб ца кхийтира суна, хилларг юх-юха карладуйлуш. Хлаь, капитан Фалеев суна цкъа а вицлур вац.

Оцу деношкахь Травкин Петяс Марина капитан Фалеевца говрахь клотара яхана элира. Петяс иза салтий боцуш ваха майраваларх цецваьлла дуййцу моьттира суна...

Сарахь со блаьргаш цийибичу Маринас чуьра аракхайкхира. Иза Фалееве хьийзийна хиллера. Тлаккха дагадаера суна Петяс аьлларг... Суна коча а тасаелла, йилхира иза.

— Цъаьхъара герз лачкъийна, ас вуьйр ву и, — элира ас. И аьлча, цара сан къеначу дех-пенах, фронтерчу вешех «моста-гийн» бан магар даганккхира. — Ас и вуьйр ву, вуьйр ву! — блаьргаш чу хъажа ца луш, цуьнан нийсачу юьхь-амате, хинна а къегиничу балдашка хъаьжира со. — Ас вуьйр ву, делахь...

Цул тлаьхъа длавоьжна, кхин цхъанне дийнахь балха ца ваха-

ра со. Цкъа кѣнтій балха бахча санчу Маринас, Фалесв вен ца оьшу, ша цуьнга маре йовдуш ю элира. Паккха уьш говраш тѣхь цхьаьна кхерсташ хилла, ткъа суна бен дацара...

Цхьа кѣзиг хан яьлча, хинца дага а ца доглу хунда, со, сайн накъосташна воцун, хьаьжкѣаш тѣ брезент тесначу машенахь ца всара. Тхайга хлумаьх, цхьа а хлума пѣаяхь мегар дац аьлла доллушехь, белшах тосучу сайн тѣормига чу масех кийла кьорза кховш йовхкира ас. Пѣала чу кхоччучохь тергаман нунктѣхь тхан машин букъа тѣхьа автомат оьлличчу старшинас сацийра. Шофере воцна вистхилла, кузов чу а хьаьжна, соьга хьаттира цо: «Цхьа хлума-м яц хьовгахь?» Ас сайгахь хлумаьш яц аьлла — хѣокху хьаьжкѣашна юкъаьх мел йоккха а пулемет дѣлалчкѣалур йоллушехь — сайн тѣормиг чурьа кховш дѣгайттира. Цо, хьаьжа а хьаьжна: «Яхьа мегаш дац, делахь хлун дер хьуна — хьо... Шахь юург хир яц...» Цунах оцу мецачу ханна дика напѣла хилла, напас дукхазза чоме кховш кхехкийра тхуна, дог дика старшина дага а лобцунш...

Ишколера сан урокаш дѣйолаелира. Уьтталгѣла класс чекхѣоккхун тхан классехь ши дешархо бен вацара: Нагожев ѣйса, со а. Хаза хуьлур ширчу гимназии хьехархо хилла, истори хьовху тхан классан куьйгалхо Иосиф Николаевич Баринов урок яла вѣача. Човхьа волий, маршалла лой, ширачух пенсене дуллий, журнал дѣадоьллий, тхойшиь «вагарвора» цо: «Нагожев?» — «Кхузахь ву!» — хьалаглоттура шен парти тѣра лекха ѣйса. Хьехархоцо меллаша бѣаьрг тухура цунах, цуьнап хилар шена бакъдан саина, журнала тѣхь а билгалдоккхун. «Авдеев?» — «Со ву!» — олура ас. Иштта итт класс а яьккхира, экзаменаьш дѣалуш: ас цуьна сочинени язъан гѣо дѣра, цо суна — сан массо хенахь шеца хала хьад хилла математика ян.

Марина капитана Фалеевс маре ца йигира...

Нохчех, гѣалгѣайх спецпереселенцаьш бича, «вайнахалла» долчу меттигийн, гѣалин урамийн цѣраш а хийцѣра. Ломан районашка оккупацина кѣлахь хиллачу Смоленский, Курский областашкара нах ховшийра. Пѣлахь нохчийн, гѣалгѣайн хилла пѣлош тѣбаьхкиччу керлачу пахана дѣалора. Нагожев тѣран доьзална а кхъачнѣра гѣалин банина уллохь дуккха чоьнаш йолу еттиччу кибарчийн цхьа доккха пѣа, со кест-кѣста хуьлур цаьргаьхь. Урамийн бордюраьшна арабаьхначу пѣхан кешнашкара, тѣра тарбийн йозаьнаш дѣа а ца дохунш, кошан тѣуьлгаш дохкура...

«Грозненский рабочий» газета тѣхь араюьйлучу материалаьх кѣз-кѣззиг Ермоловн, Кавказан тѣман паччахьан кхечу хьадалчийн а цѣраш яха йолнийра. 1944 шарахь аьхка Грибоедовийна тѣрахь дэзѣира... Оцу хенаьшкаьх долийнера вадар-вер дэздарш... Дукха ца ѣаш Нечкина «Грибоедовн талламан гѣуьлакх» аьлла йолу Ермоловн реабилитацина гѣо дѣна книга араелѣра. Имам Шемалан пѣ-м йоккхунш а, я яккха ваьхьанш а вацара цхьа

а. Истори, дуьххъара а, тIаьххъара а доцуш, сиха а, кIоршаме а юхаязъеш яра.

Оцу хенахь дуьйна хавара суна цу теми тIехь со сих-сиха хий-цалучу хенаша нийсса дIавохуьйтур воций. Цу тIехь билггала доза тоха ца хаьал доккхачуьнца ас кыйисча, цо хьашарна кхерам буй а... Кавказан темиша цкъа а хийра ца хилла со, диссертацинна цунна а, кхечу хIуманашина а гена Австри хаьржинехь а...

Грозинехь хилча, ширачу накъостех кхеташ, цхьанца хIуманаш новнеш доцуш, духха ойланаш йо ас. Амма бакъ дац ткъа, Гегела ма аллара, историн уггаре тешош долу хьехар — цо цкъа а, цхьанна а хIуманна Iамош ца хилар ду бохург?..

Нохч-ГIалгIайн автономн юха дIахIоттийнехь а, мел хала хилла иза; и ца хилийта 1957 шарахь августехь Грозинехь забастовкаш а йира...

Цул тIаьхьа шовзткъа шо даьлlexь а, хиллачуьнан декъашхо ларамаз со хилlexь а, хIора шерап февралехь сагатло сан. Стенна делахь а, сайгара дIаяьккхина безаман бакъо, ону шарахь хилларг цхьаьнауьй сан ойланехь...

ЦИРПОШТ

Я. Скаримбасия

Тезет тIедан кечлуш дара доьзална, ши бутт хьалха йоккха стаг кхелхина, хIинццалц тап-таза лаьттина воккха стаг, хIокху денош-кахь шех дог дуьллуьйтуш, дIавоьрзуш вара. Лъараша схьавеллера иза, цкъа дуккха цамгарш гучуйовлуш, тIаккха хIара ду ала билггала цамгар-бахьана ца карош.

Гергара нах халачу хенахь кхачабелла, бовбаьлла доьзал ца лерича, ша цхьалха виснера и. Воккхачу стага меттахь хан йоккхуш иэсах ваьлча, гуттар а хьехориг кхелхина зуда хуьлура.

Воккхачу стеган бераш (шашь а дай-напой) — кхузахь дара, лахьте верза кечвеллачун тIаьххъарчу меттаматтана хьалха.

Кхеташ вац со тIаьххъарчу хенахь хуьлчу хIуманех. Селхана соьга кхелхинчу сан дегара кехат деана, шена тIаьхьа вола аьлла. Воккхачу кIантана ас и ханийтина дац. — дада, хьо тиларшка вахна, эр долу дела, — деанчу кехатах тешар вац!

Поккха стаг кхелхинчул тIаьхьа, массо хенахь со волчохь ву и, шайга Iен дIавода бохуш, амма цкъачуьнна со ларош ву. Сан воккхачун кIант Мансур майхь эскаре ваха везаш ву, иза цIа веача, дала мукъалахь, цунна зуда а ялийна — сан бIаьра хьалха кхиьна и — кIентан кIантаца Iийр ву со.

Кхачина кехат ду хIинца массо хIуманал хьалха даьлларг. Сан

да, сан къена дада гучаваьлла, и кехат деачахъана, хазахетаро баьккхина Ювжам гучабаккха ца лаьа суна.

Къайллаха кечвелла, тӀоьрмига чу цхьа чкъор чухула духу духар диллина, цлахь долу ахча а эцна, язйина кехатан коржам а йитина (дехьачуьра воккханиг сама ма валахъара), араволу со. ЭхI, велла ма вала со делаI, малх чубузуш бацахь! Со вара хьуна, туйре ю моьттуш: малхбузехь вижа мегаш ма даший, цуидела ву-кх со дегI жимма метта данза. МаьркIажехь йовдучу церпоштаца гӀор со.

Вокзалехь хьаьккхина кассе вахара со. Кхечу церпоштаца боьлхучара, хан кӀеззинг йисарна, со рогаI хьалха валийтира. Кассир ТIаус ма яй шен меттиг лахара ца хетийта хуур долуш, хӀокху бертигехь лаьттахех ах бохург санна нах, цо кӀеззинг тIаь-мьо хуур ду билетех долчунах аьлла, юха а садууш, ладегIа дIа-хиттийна.

— ТIаус, сихха билет лолахь, церпошт схьакхачале, да волчу вовдуш ву со.

— ДаI болчу-м массо дIадаха дезаш ду вай. Хьовса вай, цкъа билет хуьлий. — Доккха гIуллакх дан дезаш санна, деза са а даьк-кхина, телефонехула. — Диспетчер! — Диспетчер, Тамуса, кестал-гIачу рейсана цхьа билет дуй? — ЛадьогIуш биргIа лерехь а лат-тийна: — Дац боху, воккха стаг. КӀеззинг собардехьа, доцчуна дан хIума дац, юха а хуьлий хьожур ю со, — олу цо.

— Доцург собар деш йийча хир ду? ЭхIе, цо тешар вац цунах! Шайн хьаьким схьавалел суна! Чехка!

— Хьаькимо луш дац уьш, гIаларчу диспетчеро луш ду. Со, зуда, стениа хьийзайо ахь, воккха стаг воллушехь. Жиманиг шитта хилча-м хIума дацара. Ас ма аьлла хьобга, юха а доьхур ду.

— ТIе хIума ялалц билетах дац бохуш, нах хьийзабо аш. Ас а лур ю хьуна...

Телефонна ТIекхевда иза: — Тамуса, цхьа билет лохьа ас схьа-чу рейсана, ца хилча йиш-м яц... ХIан-хIа, ахь хIун дуййцу. бар-калла бохур долуш вац, мелхо аьрзнаш дийр долуш ву... — Хьалта а хьожий, — хили хьуна билет, воккха стаг.

Перроне ваьлча, церпошт схьаян мел хан йисна хаа лиьча, сахьт цлахь дицдина карийра суна. Вокзалан духьа тIе оьллийчу электросахьто хан аьттехьа иийса ца гойтура. Хьежа ваьлча, бок-кха цхьамза, тIалкъ деш, сегал санна, хIора минотехь юханехьа белхара. Электрико клемаш иийса дIатийсина хир яц аьлла, юх-хехь лаьттаху цIен фурашка йолчу аьчканекъахочуьнга хаьтти-ра ас.

— Ах шо а ца дисна и схьаян, — элира цо шен сахьта тIе а хьожуш. — Меггарг шина баттахь а ца лаьтта и вайн станцехь. Расписанина тIаьхьа йисар бахъанехь, тахана кӀеззинго лаьттар ю. «Хьажахь, хӀокхо хIун юьйцу?! Хьераваьлларг мила ву, со я хIара?

Балхахь волю хIара, хари лойла а ма дац...» Церноштан дуткъа аз хезира.

Хьалха электровоз боцуш йоглу пассажирийн вагонаш гучуевлира. Уллохь лавтачу аькканекъахоша дуьйцуш хезира суна:

— Гуллакхаш дика дац вайн некъа тIехь. Станцин хьаькмина жижигкомбинатера йохь доуьйту шайн вагонаш сихо дIахьийсо-ринг. ХIара пассажирийн поезд а ю цIога хьалха тоьхна йоглуш. Цхьаинна эшна хир ду-кх...

— Вовшахтухучохь маневр еш тIавьла тесначохь, электровоз кхин дIаса ца яккхаелла, йисна бохуш, схьадоглуш ду хабар.

Ас дIаохьначу билете хьажа а ца хьаьжира перрона тIе охьа-йовссина юьхь цIен-стомма кондуктор. Сан плацкартан меттиг (купе ца кхачнера билет, амма меттиг йоцуш-м хир яцара) дIа лавцна яцара. Лулахой — тIехьаьжча бергийла цIена йоккха стаг, шовзткъе иттех шо хир долу кьовжа стаг а дара. Уьш, шайн меттигех боьлла, хIумма хийра боцуш боглура. Церношт, схьахета-рехь, сиха гIуш яра, арахь мел дерг дIауьдуш, ца къасталучу сурте дирзина. Некъо юкь-уьйр а гергайо. ДIайсхьай дийца девлира тхо. Йоккха стаг Кхо Бутт Ши Де а олучу йовдуш яра. Со сайн дагахь цевцелира оцу тамашийначу хIарах, ца тешаш юх-юха хетта эьх а хетта, Iаддалийра. Бераш долчу яхана йоглуш яра иза, дерриг дика карийна, йоккхаеш.

Берех суна кху чохь гинарг ялх-ворхI шо долу клант бен воцуш-сехь, мичара даьлла ца хууш, жима бер текла дуьйладелира ваго-на юккъехула; бер хьенан ду, и дIа хIунда хецна бохуш, маьхварий девлира.

Кьовжа стаг командировке вовдуш вара.

Некъ дIахьаьвзаш сеттачохь хьалаболу малх гучубелира... малх-бузера хьалаболу малх... «Тахана корта хьаьвзина хир бу сан, къанбелла корта...»

Ма-дарра дийцича ца тешарна кхоьруш, сайн тIепаза вайна да карийна, и волчу вовдуш ву элира ас.

— Маса шо ду хьан карийначу ден? — хьаттира кьовжа ву аьлла со гIалатваьлачу стага, — тиша шалхачу корах гомха чукхетачу серлоно хоьтуьйтуш хиллера иштта.

Шераш дукха хиларна, дика ца тешаш, ала муьттуш вацара со ден хан.

— Кхузткъал дукха тIех хир дуй? — юха а хьаттира цо.

— Ахь хIун дуьйцу, кхузткъе шнъ сан а ма ду! — кыйлавалар динцелира суна.

Ший а искъахо вовшашка хьаьжира.

— Хьан-х ткъе пхийтта-вуьрхIитта шо бен хир дац.

— Сан маре гIурриг хилла клентан йол а ю генахь доьшуш, клентан клант а ву майхь эскаре ваха везаш! — боккьал уьш тешийта, чу ма воллура лакхарчу ун тIе тесначу тIовьрмига чуйра царна паспорт гайта хьалагIатта воьлча (билггала ас паспорт дахьаш

ду-даң ца хаьара суна), меллаша оьяхнира со: юкь ястасла хетта, ца гойтуш куьг тле даьхьча, доьхка малделла хиллера, шиня луьргана тлеуьйзира ас иза, лиджакан тлома к'ел куьг дахийтина.

Церпошт, юьххьера дуьйна егoш, цийзаш цьхана станицехь сецча, йоьалг'ла пассажир а т'екхийтира тхуна. Со цевелера, бухаь йолу йоккха стаг а (йоккха стаг ала мегарг ца хилла цунах), чусана зуда а цьхана хенара хетара, ткьа чусанарг жимо зуда яра.

Цьханхьа гина хийтира суна иза, цуьнан юьль-аматаш дукха тера дара суна дагахь лаьттахех. Цьхьаь хьахавелча цуьнан ц'ле йиц'елча саниа, коьрто схьа ца лоцура...

Воккха стаг малхбузехь кхелхира. Шолг'лачу дийнахь д'лавоьл-лира и кешнашка, ши бутг хьалха кхелхинчу шен зудчунна улло.

Сонтачу стеган зуда дагайохаран суй ца эккхийта долу йедал дицделла, везаш волчу деден барам д'лаайинчул т'лаьхьа, гена г'ла-лара доьшучуьра ц'ла сана йо!, коше к'хача йоьлча, кешнийн керта аьттехьа а ца йитира.

Тамашийна ду вагона чохь бераш т'лаьхь-т'лаьхьа совдийлар. Де-хьа-сехьа сих-сиха берийн делхарш доьлтура. Чухула текха девлира и бераш, баккхийчеран духаршина юкьахь тийсалаш.

— Мицхьа ю х'окху беран нана? — толамца д'ласахьоьжуш, лелаш яра дера зуда, т'лехь дуккха а яккхийчу х'уманашна юкьахь доьлху бер каралаьцина, охьаоллаелла марш цуьнан дехачу пхуьй-шана жергонца д'лайоккхуш. — Хинцалера наной бу, дала битахь, шайн берийн дола дан ца луш!

Сан некьахочун ткьех шо сов хир ду. Поккха стаг суна свзар яцара, т'лера духар тохарлераниг ца хилча. «Шовзткье иттех шо хир долу» дулахо-м т'лаьхьара т'ле хь'начу йоле хьоьжура, суна чохь эмгаралла хьесш.

Ревизораш буьйлабелира чухула: хьийкь'нина ши стаг а, к'айн месаш йолу зуда а. Билеташка ца хьуьйсун пассажирашка хьуьйсура уьш, чохь мел верг шайна юьхьанца певзаш волуш саниа. Уьш арабелча, меллаша т'лархьа вахана, цьхьанга билеташна луьргаш дохучу компостерна доьхканна кхин а цьхьа-нин луьрг дак-кхийтира ас, араваьлча хеча охьа ца эхийта...

Юха стапцехь сецна ц'ерпошт д'лайолаелча, ц'ерпошт юьгуш дерг жима бер ду бохуш, хабарш лелха дуьйлира. Бакь хила а мегара и: ян а яра ц'ерпошт дукха сов т'лех д'ласаетташ. Ц'ерпоштап ц'лога галла, некь хьаьвзачу баьлча, тхуна ган а гира и «машинист» — пионерийн галетук а кочахь, цьхьана куьйга малхехь лиэна ц'лестан зурма а локкхуш. К'хечу аг'лор, схьахетарехь, коча оьдлина нота етташ «машинистан г'ловича» хир вара. Вагонаш д'ласаетташ, стиглан мархашка к'хочучу г'лов'ланах наггахь чекхдаьлла ц'ерпошт-тан дуткьа ц'лор'ла хезара.

— Оцу мериуьрго хлун дер ца хаа вайх, хъан елла цуьнга электровоз?! Низам телхина некъа тӀехь... — махьарий дуьйлур мох кхетийта оха дахийтинчу корашкахула кортош сеттош, вагонийн къепалан цӀогане хьуьйсучийн.

Арахь, меттиг ца къаьсташ, дерриг сик-сикх кхечу сизашка-басаршка долу, пен сання лаьттаху стелаӀоде даьллера: корта хий-зара сан. Корта арабаьккхина, хьалха хьаьжира со, бӀаьргех чиш долуш, — вай везачуина ма гойла и саннарг: тӀалашоне лаьцна йоккха топ сання, генна хьалхахь тӀаьхь-тӀаьхьа буйкъа гатлуш лаьттаху лаьржачу боданна нийсса тӀехьажаселла цӀерпошт! И гинарг со бен вацара: массо тӀехьа хьоьжуш нара...

ЦӀерпошт лагӀьяла йоьлча, къастадала доладелира арахь дерг. Гучаьлла станци цкъа тӀенах гича сання яра. Поезд соцуш диегар хьаьдча, араяла йолвелира цхьаннах тера хета йол.

— И мила ю ца хаа шуна? — хаьттира ас царна хуур доцу-шехь, тен а ца велла.

— Дечкапхьерап Аьстамиран йол ю-кх, — соьга хьаьжира хӀинна кьона кьоньелла хьалхалера лулахо.

Эццехь мохо айнича сання, цуина тӀаьхьа дӀахьаьдира со, тӀоьрмиг, стоьла тӀера шляпа йитина. Цхьаьнаметта берийн делхарш лилхира суна тӀаьхьа...

ХӀинна дагасара суна меттиг... Оцул веддашехь, тӀаьхьа па-кхиар бара тамаша. Вокзалан жимчу майданех ваьлла, некъан а, охьанехьа шолгӀачу ураме вирзира со. Аьчкан кертан кевнах чу йолуш и гира. Урамехь некъ лаьцна го бина, вовшашна хьалха вачӀар-вичӀар деш, тӀассарчех ловзучу берашна юккьехула оьккхуш, кевнах чохьа тилира со.

— Хьо цӀа кхечи, сан диканиг? — эсала хаьттира цо. Акъваьлда тара со. — Чай тӀехӀоттадай ас? Хьо мена вац? — хӀумма ца хиллачух яра и.

Юххе вахана, хьалха тхойша цхьаьна дехаш гена некъара цӀа веача сання, бӀарахьоьжуш, хьаьстира ас и. Иза еласелира.

— Дийцахь... — дийхира ас.

— Хъан ткье ялх шо ду, со хьоьга тоххара маре йогӀуш сання, дӀадоладели вайшиннан керла дахар. Кхо сахьт ду ахь некъахь даьккхиннарг, хӀора пхса минотехь цхьа шо чохтера дужуш...

— Муха?..

— Оцу цӀерпошта тӀехь лаьржачу абаде боьлху нах; хьалаваьлларг чу ца воссало... Гирий хьуна, и кьонлуш, беран хьессапе боьрзуш цига боьлху нах?

— Ткъа вайшинь...

— Вайша повшах даьлча мегаш ма дац, бакъ дац и? Иштта, хан моьссаз кхочу, оцу тӀера чудобессина, юха а дехар ду керла...

Уыш автобуса чохь боґлурә йоккӑачу ґлалара шайн жимчу ґлала, шайн ґлала аҗла а, Сайпинн яра и, ткӑа хлара, кхуыґа маре сана ихӑа бутт болуш, юлуш яра керлачу меттигах. Сайпинна хӑинна тамашийна а хета и тохарлера йол йоцуш, шен зуда хларна. Автобус чохь болчарна бен а дац и — хӑалха ма-барра бу уыш, хуына чохь и сачахьана дуыйна ихӑа хийцаделла хила деззашехь. Хӑалха Сайпинн тӑеховза ґлоьртина йол а ю хӑокху автобуса чохь цӑайоглуш, хаза йол: горґа кӑайн юьхь, хьомсара хеттал нийсачу меран хӑалакхетта буьхыґ, даккхий лаьржа бӑаьргаш, цӑокӑа-маш, месаш тӑехӑа хӑаькхна нийсо шера хӑаж. Жимма севенина хета басар доцу цӑен балдаш. Кегийчу дерґашна тӑехӑа хьокхуцу лаьржачу месаша кӑайчу чкьуран цӑена кӑайлла гучуйохура. Атта тӑехӑа хьарчийначу куро лакхадохуш, хӑалауыйуш хетара цунах мел дерґ.

Сайпинс, хӑалха и йолуш автобуса чохь мел vorly а, пахана на гойтуш кӑеззиг бӑаьргаш хабадой, тӑехиндолу сурт даґатасийтича, оцу йоблан дерриг сибат жимма стамделла, горґделла дуьхӑалато-сий, тӑаьхалонна а зуда хетара цунах.

Дукха хьолахь ихӑа духар духий лелара иза ша ґлала доьшучу. Кхуынан хийӑолчу зудчуьнца барт нийґinna хан яра и. Автобуса чохь оцу йоле забар еш дуьххьара виетхилча, цо ца магйира кхуи-на шена тӑаьхӑа ван, мичхӑа доьшуш ю а, группа а йийцинехь а. Иза йоблан хила деза дозалла дуь хаьара Сайпинна. Делахь а кхуыґа ла на делира иза. Хлара, кхиберш санна воцуш, боккӑалла а лелаш ма вара. Беґаш боцуш.

Дуьххьара дуьйна хӑунда оьшура и пурба, иза хлора дийнахь автобуса чохь цӑа йоглур хилча гуттар санна хӑоккху хенахь, — тӑаьхӑа кхийтира Сайпин.

Шолґлачу дийнахь йол кхечуьнца лавташ гича, хира цуина иза иштта кӑентий тӑаьхӑа делон йемнна хлар. Уыш сик-сикӑа хийца-лора, наґгахь автобус дӑаяххали соцуьйдохь латтар на тоьаш, авто-буса чохь и новкӑаяккха а боґлурә уыш. Цкӑа, тови волуш, «блат-нойниг» вара, хетарехь, буй йобттина дӑаьхначийн меттана хӑал-ха ши «фикса»¹ йолуш. (И мотт эскарехь йемниера Сайпинна). Юа ихӑа кхӑхьпа юьхь йолу хенаро «кӑант». Дӑарамаза уыш Сайпинна улло исебелча, цо ша радиотелепхӑар ву бохуш хезира, Сайпинна и, ша венеролог воцушсехь, медициннина цӑа хуучу халкӑан дарбаанш-на хӑун хуьлу хӑажа ша тобечу «пхьерех» ву моьттира.

Сайпинн кьона велӑхь а, яккхийчу больницашкий, поликлини-кашкий дӑавохуш вара, амма хлара на воьдуш лара, ден дерґ ша миччахьа а дийр ду бохуш, медицинне ша юхадалориг эзар шераш-кахь хууш хилла дидцелларґ долу дела.

¹ Фикса — дашон церґ (жаргон).

Цул тлаьхьа а кхечаьрца гора Сайпина и йол. Бакъдерг дийнца, иза ша йоглуш хилча, юха а хьоьжур а цуьнга, цуьна ца хоуьйтуш кьайлаха.

Тахана зудчуьнца воглуш, цуьнга вистхуьлуш а чухула бляьрг кхарстош, оцу йоле а хьоьжур, цуьнца шен зуда юстуш санна. Цхьаь — зуда, важа — йнча хиньберг. Пнча хиньберг бохург бакъ хетара Сайпина. Массо адам а ма ду кхечуьна шена чохь дезал хлума долуш. И хлума уьйр делон вольча ца гуш ма ца ла. И на евза йол цлена хиларх шеко яцара Сайпин. И теша а тешара, муьлххачу а адаман цленалла гучаяккхалур хиларх, и дезаш хилча муьхале а. Ша везаш верг адамна ца веза йнш яц. «Тейоглуьчу ханна медицинехь — терапевхь, урологехь а кхаа принципан дар ба делон йнш хир ю: фармакологин, мехийн тераниян, биоэнергетикан. Кхин кепаш а хир ю кхарна глоьнна...» — Зудчуь аьрру бесни тлехь долу цлаза-пелг билдал минга наггахь цлехьхана цхьа ца товш, ца доглуш хета Сайпина, совхе а цо аьттехьа хуьлуш йоцу квартирий, балхахь цуьна хьаькнмаш дуьхьала хилар, — массо санна веһаш воцу дела, аьлла тлехдетташ яц йуьйранна самаьлча юьхь набарха йнсча. Цо снхха длаэккхадора и цатар я ша-шега ма-аллара «клордадар».

Хлокху шинга хьаьжча, йоле хила безачул боккха озабезам болуш, автобус тлера чувовссира и зудчуьнца. Зудчо маре яле хан йнлличаьхана, глалахь я кхечахьа дласаваьлча бала хила боьллера цуьна боьха урамаш, маршрутийн автобусаш кьаьсттина йуьйранна, сарахь а са ца даккхал йобьтина йолуш хуьлу хьем¹. Дарделачу адамайин клоршамалла гуш, хлокхо хинцале дуьненан хлоттийна иийса сурт зудчуьна гергахь хьарцаш. Кхеран хиндолу дар хар кху адамех, автобусех а ма дозура, — цундела ша яйина цлена ойлапаш урамца — нахаца хаза аьшпаш санна ца йоглуш хетара цуьна. Массо хлуманех иза ларьян лаьара. Кхечу арлора и массе хлуманех ларийнча а иийса ца хетара, и дахарх, массара хьега дезачух а длахерьеш бакъ долчунах йоккхуш тлехош санна. Мацца цкьа, Сайпи тешара, шен керла клиника длайиллича, глалли транспорт, кхечу хлумнех ша возуш хирг пахилар, цундела оцу хене валлалц ишттачу халонех ида йнш йолуш а вацара иза. Зудчо машен маца оьцур ю аьлла забар йнча. Йоккха преми елча оьцур ю, олур Сайпинс. — Ткьа ца лахь? — Ца лахь, оьцур а яц-кх.

Де декхна я кхоьлина а дацара. Мох боцу сирла де кхачабаларехьа бирзинчу гуьйренан басо кхолура хинца а.

Сахьта тле а хьаьжна, хлокхо оцу арлора автобусаш цкьачуьнна хир яц аьлча:

— Машен лацахьа, оццул гена яхалур яц со, клажаш лекха долуш, — элира зудчо. Цлен «жигули» сацийра цо. Хлорш чуховнуш

¹ Хьем — хьало.

— Шух цхъаннен прописка кхузахь ясахь, йойла дац регист-
раци.

— ХIунда, со-м кхузахь хьалакхигна. Квартирана porle хIотта
цигахь прописка хилар бен. Iаш кхузахь ду.

— Пойла дац и ца хилча, кхетийша.

И шиъ араделира, арахь лаьттаху зудчуна-хехочуна улло-
хула а долуш. «Медицинехь, ас иштта баьхпехь а, оьшур ю чолхе
прибораш. Ахча ца делча кхузахь министерствос со аспирантуре
ца хьажавахь, сайн институтерчу профессоран ординатуре гIур ву
со. ХIинцалс а повк'а ма ву кхарна, помгуш верг товарна я чувн-
жорна ас ахча ца даккхарна». Бакъдерг дийичча, больницан заве-
дуюшница хIинциали маслалат доцуш, цуьнан гергара стаг Сайпис
товина, по цкъачуна доцуш ца лехьош, вуьтуш вара хIара, кхин
лоьраш шайн дагахь цецбуьйлуш, хIинца-хIинца хьала-охьа цо
хIара балхах вохон веза бохуш.

Аллепшка аьккан блогIамаш тIерачу милта йолчу кепара
чиркхаш дохинпера. Цан ца бечу асфальтан нек'а тIе дехьа за-
водашка кхаччалц долчу охана тIера йочанехь когаша хатташ кхе-
хьнера. ДогIа ма деьанехь, и бакъабелла хатт аллен тIехь севсар
болуш. Шен белхан гIуллакхаш а хийтира цунна иштта «йочана»
хилча талха мегаш, тIаккха цхьанхьа шена бакьо карор йоций а
хаьара цунна.

Дехьа алленн йистехь хевшина Iачу шина йолана тIекхавьча,
йона месаш йолуш, цIен коч юьххинчу Iаьржачу аматерчуьнга
вистхилтира Сайпи, цуьнан гIуллакхаш хоттуш.

— И мила яра? — хаьттира зудчо, уьш дехьабевлча.

— Дешичли йол ю-кх. Ца свза хьуна? Хьо ялийча сана хила ма
сиза иза.

— Цигахь, баьхкинарш дукха болуш, жимма йохьнера со, хIин-
ца дуьхьалкхетча а на бевзаш, уьш бистхилча юьхьIаьржа хIуттуш.
Вайн гергара французенка а хилла, хьажахь, суна ца хаьара.

ХIинцехь догIа деана, оцу хатташ юк'ахь дешичли йол йисча
санина, цуьнан «французалла» ца догIуш хийтира, шен «йочана» а
дагаеара. Ишттачохь дуьненах безам а болура. Делахь а шена хе-
тарг зудчуьнга дийна дукха чолхе хетта:

— Шен ирс дойчух тера ю, — элира цо. — Чохь дерг, тIехь
дерг а пхьаь доцуш.

— Ма алахьа, массерап хилийла ирс.

— Ас-м ирс хила ца лууш ца бохий...

Сехьадевлча, туькана хьалха хIоан буьйра санина можа хьай-
банаш гича:

— Хочу айву¹, — элира зудчо, гIеххьа качлуш. Сайпис ах сом
делла ши хьайба ийцира.

— Суна цIа яха ца лаьа. Кхузахь цхьанхьа охьахаа меттинг хил-

¹ Хьайба сиза.

ча садаыча дика хир дара, — юыхъ хъалаайира по майрчуыга. Яи а яра и Сайнина па моттал цхъанне хлуманна дог ца доглуш. Цахъ несалла делочу цуынан массо хенахъ юлаелла хиларх бала хуьлурэ Сайнина.

Охъахаа глант белхалойи юкъаралойинна хъалха дара. Хлара белхалойи глала йолу дела, охъахонйлаш клеззиг ю. Кхуыцца меллаша воглуш, паггахъ вицлой, вол-волуш, зудчунна сиха хетачу хьобжуш лавтатчу зудчуыга вухавоьрзура иза. Пхоьазза тлелел-ийичу юкъаралойинна хъалха охъахирэ и шпъ.

Оцу заводе дуьххъара балха ваханера и ишкол чекхъяьккхича. Дика дешнехъ а, оцу хъалхарчу шарахъ цхъанхъа деша ца вахара Сайни, цлэрачара деша боххушехъ. Глойла дацара цуынан оцу шарахъ цхъанхъа а: шегэ цхъа дош аьлла а йистхилла йоцу «кхуынан» йол яра иттоггачу классехъ доьшуш. Цхъанхъа вахана генаваьлча муха мегар вара и иза а йоцуш? Галелай, пхеа шарахъ вовшахдалар ма йоккха хан ю! Цлехъана и цхъаыга маре глахъ? «Иштта» йоцушехъ, и ма яй цкъа шена дагадсанарг, хлуьа дуьхъала хилча а, дийр долуш. Аьрхачу амалца цуынан члархъаьлла цлена сибаташ Сайнин сих чекх кхеттера. Цунна и гича а тоьура. Иза ишколе йобдучу хенахъ олий, цлран цлenna улле кхоччург воьдура и балха, ткъа тлаккха генара гича я дуьхъалкхетча, са лсгашка кхочий, халла садаалора. Иттэх шо даьлча Сайни кхеттера иза цо ша-шена кхоьллина юыхъ-сибат йовланиг а долуш идеал-васт хиларх, цкъа а тлехкачалур воцу хлуьрлала. Тахана и генна даьллехъ а, оцу хенах дисна цхъаь дара маьлне: оцу длаяханчу хенахъ дерриг гуш и йол лавтташ санна хетара цунна шена уллохъ. Массанхъа, массо хенахъ а. Эскаре вахча, цигара цла веана деша вахча а. Эхъ хир долу ойла гойла дацара. Цхъаь деш я ойла еш, цо хлуи эр дара ас иштта дича, и сан ойла хпъча цунна муха хетар дара бохуш. И йол цул цхъа шо бен жима йоцушехъ, тахана а маре яха за яра.

Паггахъ арабуьйлу дукха хьолахъ жима зударий соьцура юкъаралойинна цларал ара глант даьккхина хпъна лачу вахтехъ йолчу зудчуина уллохъ. Зударий дукха хьолахъ берахъ я кегийчу берийи дола деш бара. Хюкху хъалха инебелларш муьлш бу олий, бавцарчу глант тлехъ ул-улле хпъна лачу кхаьрга деррина хьовсура уьш. Сайнин зудчо:

— Хлажахъ, им лишь бы было кого смотреть¹, — олура.

— Хлума дац, хьовсейтахъа.

— Ас эткаш длайоху, когаш глелбелла сан, — длаяхна эткаш охъа йийшийна, цлран бертигаш тле когаш бехкира цо.

Юккье билличу тлоьрмига чуьра ши хъайба схъанийцира Сайинне.

— Хюкху пахана гуш, ма хаза хир ду вайша пох дохуш, —

¹ Кхариа-м хъажа стаг хилчахъана тоьа.

элира зудчо, — делахь а шен жима це туйхира хьайбанах, — Дийцахьа, ас сийсара хьайна со санна сан метта кхиниг хьобгахь марехь хилча а, и со санна эзар ярий хьуна, хьаттича, жоп хIунда ца делира ахь? — корта агIора баьккхина лахара хьала хьожуш.

Буйсанна юккъехь Сайпи самаьваьккхина, цо и хьаттича, хьала айавелла, гIайбех гола гIортош куьйга корта лавина, Сайпис ойла еш элира:

— ХIунда хьотту ахь и?

— Сан метта кхин хилча а, и а хьуна со санна эзар яра аьлла хета дела.

— Милла хилча а?

— ХIаь.

— Суна хьан метта хилча кхиерг а иштта езча муха хетар дара хьуна?

— Вон хетар дара.

— ХIунда?

— Хьо ткъе бархI шарахь пIена лелла, безамах «хьаьгна», хIип-ца муьлххачуьнца а соьца санна хилча и безам бац. Хьо иштта суна, милла а эзар йолуш... И ша иштта боду безам бу, соьга цьаьнга боцу безам бац...

— Хьан метта кхин хилча, иза хьо санна эзар яцара суна, кхечу тайпана эзар яра... ДIайнжахь, кхана хьалххе хьалагIатта езаш ма ю хьо, — Iуьйранина дуьйна цуьнан делон деза несалла дагахь долуш. — И муха дагадаена хьуна?

— Хьо кхечуьнца а соьца санна хир вара аьлла хеташ.

— Со муха ву хьобца?

— Дика...

— Иштта ца хилла, кхин муха хила везаш вара? Вон хилча а, вон ву бохуш Iийр яра хьо, ахь ма-аллара, дика хилча а — реза яц хьо... ДIайнжахьа, кхана кьастор вайша.

— Сийсара хьаттинчунна жоп хIунда ца делира ахь? — юха а хьаьжира и цуьнга. Уллохь ловзучу жимчу йоле хьаьжна, тохура санна корта агIора баьккхина кхуьнга а хьобжуш. — Суна хаьа: иза бакъ долу дела.

— Хьо соьга йогIуш, сан хьобга йолу уьйр хьан соьгачул дукха йолуш сана...

— ХIаь, хьо мегаш волу дела хаьржина... аьлча а, сана со.

— Ас ала а ма аьлла хьобга, вайн масех бер хилахь а, ахь аьлчахьана, ас мукъа юьтур ю хьо.

— Дог детIара дацара хьан, со кхечуьнга маре яхча?

— Дацара... еза дела.

— Еза дела дIайохуьйтур яра ахь со?

— ХIаь, хьуна лиьча. Хьо ца кхета. Езаш хилча, хьуна диканг хила луур дуй суна? Хьо соьгахь со ца везаш Iаш хилча, хьуна вониг хуьлу, пундела маьрша юьтур яра.

— Хьо тамашийна ву, дагара доцуш, деккха коьрта чуьра ду аьх дуйьцург.

— ХIан-хIа, цкха дубххьара хета и. Ас дуккха а лехна цуна жон, сайх кхета лууш, иштта хеттачул тIаьхьа бен ца деана сан коьрта чу цунах кхетар.

— Делахь а хьуна сан меттана хьайца йолчу муьлххачуьнца а иштта хир вара аьлла хета суна.

— И иштта хилча, муха хетар дара хьуна?

— Ахь сийсара а хаьттира и. Суна халахетар дара. Хьо цхьа а амал йоцуш, айхьа дукха «нийсо» еш хеташ. Безама тIехь ялур яц массаьрца нийсо. Хьо ва а ма ву, нийсо, нийсо, бохуш, хьо ца Iаш, нах а ца буьтуш, — еластира и цуна, ша тIаьххьара аьлларг де-стийна аьллий хоуьйтуш. Хьалхалерчу хабар тIе йолуш: — Дика хетар дацара хьо иштта массаьрца цхьатерра хилча? Иштта хир вара хьо?

— Вацара, — ша бакълуьй, ца луьй ца хууш элира Сайинс.

— Хьажалхьа, уьш ма хьобжуш бу вайга? — Бан а бара юкъя-ралойлин чуволлучохь гIанта тIехь Iачу вахтерна уллохь даьтта жима зударий кхаьрга хьобжуш.

— Тергал ца деш дита. Хьежча а, тIе ма эца церан хьажар, аьнгалина тIе Iена хи санна «дIаланийта».

— Еачахьана дубийна, цейцоху ахь со иштта хIумнаш дубий-нуш.

— Ойла, хIара яа йолийна хьайба санна, схьаэцна карахь лат-талуш хIума санна лара, тIаккха кхетар ю хьо, хьайна тIелайткьн-парш, хьан сагатдийраш церан хьобх хIума хаа луу ойланаш юй, — зударшка бIаьргаш хьажош, корта тесира цо.

Юкъяралойлин неларх араваьлла, оцу зударша кортош дестош. пластмассан кIайн миндар болу кхаачкьурган баьццара вилсет теттина, хIора тIегIан тIехь саца а соцуш, горгий беснеш йина бумпIаз-кIант велира уьйтIа. Вилсет хахккал и хир вацара, цун-дела и тоьттуш делайора. ТIехь хеча яцахь а, эткаш-м юьйхинера кIанта. Оцу минотехь юкъяралойлин йистехь ловзу кхо-диь шо хир долу ши йол тIехьаьдира цуна, амма и кIант, тIехь хеча ца делаяр эхь хилар ца хаахь а, шен берийн маттахь цаьршинна цхьа яипарш йина, ша кIант волю дела цаьрца ца ловзуш, гонаха диначу аьчкан рижжане волавелира, хьалхарчу чкьурга тIера педалаш хьийза вилсет теттина. Эццехь хьалха фартук йнхкина араьллагчу жимчу нанас, тIаьхьа а йолалуш, мохь туьйхира цуьнга:

— Бувайсар, ма гIолахь, схьавола нанина!

— Кхузахь-м ма буьйцу кьоначу напоша шайн берашка пох-чийн мотт, — Сайинс хьалха аьлларг дагадаара зудчунна.

— Поккха гIала яра ас мехкарша, кьоначу зударша а ненан мотт ца буьйцу бохург. Пекьярш, цхьа а мотт боцуш бисна. Кху-лахь Iаш берш дукха хьолахь ярташкара бу, царна хаьа шайн мотт.

Жимчу кланта улло ца йитина ши йол хлокхарна улло сара. Кхара шайн тидам бан бовлча, цхьаь эхь хетта длаяхана, важа йисира. Юххе йоглуш, дехьа йолуш лара тлехь дукха диттарна дацдела шен коччий, юбкий, хьалха дихкина клайн йовлакх а долу йол. Цуьнан хьажаро дог тоттуш сання хийтира Сайпина. Карара яз йолийначу хьайбане а хьаьжна.

— Цхьа хлума лохьа оцу йолана, — элира по зудчуьнга. Зудчо кхарна юккхехь болчу тловрмига чурьа схьаэцна, кхо-йиъ пещени кховдийра куйлге хьовьжучу йолега. Эхь хеташ, бага пеллган буьхьнг бовльира йола.

— Схьаяло, длаэца, — тлейийхира и зудчо.

Кхоалгачу этажа тлера корах чухьовьжуш хиллачу зудчо чу мохь туьйхира:

— Цо юр яц хьуна. Хинница яахлума ма яийна ас цунна. — И хезча жимма дехьаелира йол. Сайнис, йоле а хьовьжуш, меллаша элира:

— Къа ду-кх цуьнан, ишколе яхча, бераша хьийзош, маре яхар а на хуьлуш юьсур ю-кх и, глунжаралла то ца яхь. Оцу зудчуьнга алий ас, хлун дича толур ю и йол?

— Ала. Хьуна хаьа?

— Зуда, хьан юй хлара йол? — «Хьеннан хилча хлун башха ду? Жима бер дац хлара?» — Шен хаттар ца доглуш хийтира цунна.

— Яц, сан дулахочун йол ю. Да-нана балдахь ду цуьнан.

— Цхьа хлума ала дезара сан хьовга, хьуна хала ца хеташьара, чуйовсенича...

И чуйовсса корера яйча, шен зудчуьнна хьалха эхь хийтира Сайпина: нза маха тухуш я молханап малаш доцчу ловраллех тешаш яцара. Кертал ара длаводалуш сання, масех ког баьккхира по, шена тлаьхьа шен зуда йолаялийта сання, ткъа и, цхьа ког баьккхина, сецира, чуюьсу зуда араер йолчу пеларе, майрчуьнга а хьовьжуш.

Цен юьхь йолу ерстино зуда тлесеара.

— Хлокху жимчу йовлан нене ала дезаш цхьа хлума дар-кхи. Блаьргаш тодарна ловрашкара гло хир доцу дела боху ас. Со-суо а ву лор... — Зуда глехьа цецьяьллера. — Коьрта юккхехула, — шен коьрта тлехь хьажон пелгаца гойтуш, — лергера лерга тле кхаччалц, хьаж доькьуш, клесар-клоган юккхье кхаччалц а уьреаца длабаьшна ши шу баккхьа беца. Тлаккхьа жлара яьллачу коьрта юккхье члуг хьаькхча, сикхо глоти хир ю. И алахьа ахь цуьнан нене. Къа ду йовлан... — длаводалуш. Зуда тлаьхьа кхитча, шайна тлаьхьа йоглу шен юьхь йолу зуда а гира цунна, и цхьаь ала дуучух тера яра.

— Хьо давлени йолуш ю моьтта сунна...

— Ю..., — акъяьлла сецира и, юьхь кхин тле а цийлуш. И зуда члогла цецьяларна, цунна дика дагахь лаьттар дара хинца Сайнис дийцинарг.

Цхьа дага ца догӀучу хӀумано хыйзавора и. Тохура динделла-чо. ХӀаъ, цо шен зудчуыга бакъдерг ца элира цуынан хаттарна и сийсара, я тахана а. Иза кхетар ярий-те цо кхин жон делча? Дуьнен чохь хӀора стеган хуьлчу уггаре даккхийчу хӀуманех — дуьнен чу яларх, маре яхарх, яларх а шена цхьаъ бен ца дисна — ялар, — цо аьлча, хӀунда ду ца хууш, цӀеххьана (оцу хенахь цара цхьаьна даьккхинарг масех де бен доццухехь) шайшшнӀ лахте дӀадерза кийча долу сурт хӀобьтира цунна. ТӀаккха стенах дохко-велира и? — КӀезгаллех, цкьа хӀинча а духха гучуяла ца кхиничу кӀезгаллех. Керла дахар а цӀена хилнийта, зуда ялийча цуынан чуху-ла духу тиша духар дӀадаьккхина, цӀена кӀайн духар диллинера йижарша цераи шифоньера чу. И духар шайна марчошна хийтира цунна. Дикане ладогӀна санчу цуынца цӀена хилча, марчо а цӀена дуьсур ду...

Хир варий и кхечуыцца а иштта? Хир вара. ЦӀена хилар — дерг бакъдерг дийцар дац? Со бех ца велла, цуыга харц дерг дий-цина?.. ТӀехьавзича цунна дика мехкарий бен ца бевзина. Делахь кхин цхьаъ дара: нахана мел вон хеттарг а цунна дика хетар яра. Цо и дика ийр ма яра. Ца гучу диканша дуьхьало ялур ма яц цхьаьнга а. И паргӀат верг, паргӀат вуьтург и ма ду. Хетарехь, хӀу-ма атта мел ду, цунах хала кхета адам.

— Цаьрга больнице а кхайкхина и аьлча дика хир дацара? — хаьттира зудчо.

— Дан дезачух иштта а кхеташ ма ду. ТӀебехна аьлча, шайна гергахь йоблан дена-нанна шайш суна декхаре хетар бара. ХӀинча, со ца вевзаш, ахь ма-аллара, ша иштта декхаре хир бу, массарна декхаре, массарна баркалле...

БАЬЧЧА

И уьстагӀ-ка, мухха делахь а, схьахетарехь, чуьха болуш дуьйна карамайначух тера бара. Јелас-м баха а бохура, ИбрахӀим-пай-хамаре шен кӀантана Исмаѳална урс ца хьакхийта маликаша стиг-лара боссийичу коьман суьртехь уьстагӀийн синош хьалакхехьийта охьадовесина иблис хир ду аьлла.

Бойне кхаьчча дуьйна, оцу чохь болх беш болчу хӀокхарах цхьаъ гуча ма-велли, хьалхара жа цхьана агӀора лоллий, эсала хьа-сталуш тӀехьодура иза. Дуьхьара и гӀуллакх Сайдина тоса-деллера:

— Хьажахь, суна тӀегӀерта-кх и малаш хыйзнина кома.

— Иза-м суна а тӀехьоду, тӀехволуш, — элира Јелас.

— Хьуна тӀехьадарх, цӀока тилочу Рамзанах-м оцу кертахь кхечу агӀора дӀахьоду хьуна иза.

— Хаац, шен са карахь дерг веза хир ву-кх са мел долчушна а. Са дӀадаьлча, цӀока хьаъа яьккхича а бен ма дац.

— Вахь-хьа-хьа-хьа! — клажьовхуш велавелира Іела. — Ций гича а мегаш воцчу ахь, кхуза вечахьана ма чlogla хийцина хьайн зурма!

— Оцу хенахь хьелаш хало ца хиллехь, сан дегl схьа на глер-тар-кха хьуна кхуза балха, — Іелас бохучунина кьера хилира Сайди.

Жа шуййрачу кевнах човхьа а даьккхина, «сиртан tie tie» — тока клел лаьллича, и тлаьхьара ловхкуш воллчу Іелина улло хлот-тина, ложаллех дегочу уьстагIийн тлаьхьара морlанаш эгча, Іела аравала везачу зlарах, малашца иза дlа а теттина, арабелира и боккха ка.

— Хlара вайшинна дика хир бу — кхуьнга уьстагIий тlекхий-лийта, уьш тlелехка стаг а ца оьшуш. Гой хьуна, иза мел воккха баьчча ву хlокху юкьахь, — делкьал тлаьхьа далийначу жана юкьахь гонахара уьстагIий дlа а лаьхкина, лекхо екьачохь ша кьаьстина лаьттачу коьмана tie tieг хьажийра Іелас.

Жах кьаьсташ боккха а, цlена клайн а бара иза. Горга даккхий бlаьргаш, билгалайолу мерагуьргаш а lаьржа яра. Гобоккхуш ара-хьавзина малаш клужал санна йолуш, цlеххьана адамашха тера хийтира Сайдина и ка.

Іелас ши мала схьалоцуш санна куьйгаш а лаьнна, элира:

— Кху баьччане леладойтур ду вайша хlорш тока а, уьрса а клел. Кlилло а, ловдала а хlуманаш йолуш, тиллачу газано я коь-мано хийлазза дийнна жаш бердах дигна хьуна.

— Говраш а хуьлу моьтта суна иштта? — хаттаре хьаьжира Сайди.

— Ца хуьлу, вайн десара. Уггаре дундаз сана хан — айglарш эре йоглу хан ца лерича, реманехь хlора говран а шеи амал ю. Вай дохийча Средин Азехь дуьйнна ву со бойнехь балхахь. — Сайдина ишта а хьара иза цигахь дуьйнна балхахь хиллий, гуттар дийчича ихьа хlума клорда ма до. — Эццехь гинехьара хьуна говраш муха йовлху — бойне чу ма-кхаьчна. Ткьа эмкалш юьйций ахь? — хьаж дусош, Сайдига хьаьжира иза. — Вай везачунина ма гуо и болх. Яс-сачу аренашкахь ойланаш еш хьекьал а lalийна, чу ма-кхаьччи-нехь, шайх хиндолчух кхеташ, glagglinexh йовлхура уьш, тlедевлла бlаьргегларш тоьхча, кхораш санна даккхий бlаьрхин а оьгуш. Эц-цехь дуьйна вавлла со уьстагIий дойчу.

Хала хенаш яра. Бойнехь волу дела, цlахь болучарна, мацалла хала бохкучарна glo дан глертара со амал ма-дду.

— Хlокху команa Баьчча цlе тиллий вайша? — хьаттира Сай-дис. — Кхуьнан аьтто а бинач-кх хьуна кхуза ялочу уьстагIийн пар-тиша.

— Хьаь-хьа-хьа, Сайди, хьо газетехь болх бан а lемина, парти, парти бохуш ма висина? Хlинца уьстагIийинг а ма ю хьан парти, хьа-хьа-хьа!

— Цхьаннан аьтто бохийча бен ца хуьлу кхечеран аьтто, — шета хаьттиничунна пийсса жоп ца делира Сайдис.

— Бохийначу аьттонна тлехь аьтто...

Цкѳа хьалха глеххьа лачкхийна кхебира цу шимма малаш хьий-зина и боккха ка. Тлѳахьожигкомбинатерчу белхалойл совнаха, мел воглу хьаьким воглура кхузарчаьрца цо жа тока клел лохкуш хьовса. Цхьана хьаькимом кхин цхьацца долу даьхнин а ламон дезара элпир нштта урхалла дан. Сайди-м хьовха, бойнпехь кхин даьхнин лелийна лели а кхийтира цо муьлха даьхнин дуййцу.

Сайди гучуьра длаволура бойнерчу керта чохь чуййраш цланъяллийта меца латточу жана юкѳа и горгий лаьржа бляьргаш долу шурула клейн ка чухецца. Иза чохьхьа баьлча дулалой длахлуттура бен доцуш лаьтта муцларш эгнийна иллнна жа. Дика даккхий коьманаш а хуьлура царна юкѳахь, делахь а уьш, хлокху хьолехь долуш, цхьа а дуьхьала ца болура цунна. Аьлча а, южаллин хло хьахделлачу шайн дагахь дуьхьала-м хир бара уьш, амма дуьхьаладевлла хлума ца дора: жана гергахь Баьчча лиьрбоцург ма бара, буьсур берг... Жана юкѳахь цунах шеко хилча а дуьхьалабала ме-гара кхин ка, ткѳа и шеко яцара...

Цкѳа районан газетан корреспондент веача, комбинатехь кхин автоматизацех яздан хлума а ца хилла, оцу коьманах яздан воьлле-ра иза, и ка ламийначу кху шиннах а тлехь аьлла. Делахь а Сайдис и аьттехьа ца дитира, хлара автоматизаци яц аьлла, ша газетехь балхахь хилла хиларе терра, доцург тардан глertaш ву бохуш, корреспондентах бехкаш а дохуш.

Балха воглуш хлора юьйранна лелас, Сайдис цлера дакѳаделлачу баьпкан чкѳуьйригаш юьхура Баьччин гуьйнна. Докѳар а дара тоьал: машенаш тлехь далочу уьстаглашна новкѳахь мац ца далаййта сонс докѳар тосура. Баьччас цунах батт а ца тухура: лаьтта тле охьадужу гла санна дига дезачу жан тлѳахьхара папха дара иза. Ткѳа хьажа мел воглучо а хлокхунна кхалла хлума юьхура.

«Коивейера» тлехь аьрру арло тилочу Рамзана ала а олура:

— Ашша-м кестта цлечу цлера лаьржа лов а кхохьхур ю оцу ямартчу хьаххийна. Ашша-м, тфу-т, хаз-хаза жерчий а хуьлубйту цунна дезар эцйта. Тлаккха цо уьш, шен кочара даха санна, тока клел а дохуьйту. Дош цацара, шух уьстаглийн а хилла, шу а цо уьрсе ца дигча... Хуур дар-кха...

— Длавалахьа, — олура лелас, — ахь оцул гена даккхяхьара массо хлума а. Хьаькимаш а ца буьту ахь нштта дов деш, цхьа ба-хьана карийна, кестта балхара длавоккхур ву хьо нштта лелахь. Механизаци ма хуьлу нштта. Тлѳахьож, вай делча, хлорш чулохкуш роботаш хир ю боху. Массо хлума вай делча...

— Оцу роботаша чухохькурш а роботаш хир ю бахий ахь?..

Кхуза балха валлалц Сайдн районан газетехь отделан заведующий хиллера. Газета шен долыхь хетачу райкомаца дуккха шерашкахь кыйса Клордийнера цунна. Газетах долчунна тлехь а райкомо шена луьург бен ца дора. Цигара секретараш хийцабелча бен йиш ца хуьлура уьш нийса ца хилла ала, иза а барта, газета тле ца тухуш. Длабаьхча а, райкоман белхахой цкъа а вочу балха ца бохуйтура. Сайдис, Хини-Хиница дерриг дикане хийцадаларх тешаш, догийовха болх бора. Массанхьа а ма Тамийнера иза иштта теша: шкоলেখь, университетехь, вовших ца теша шизь вовшахкхеттахохь, собранешкахь... Делахь а еккъа цхьа дегайовхо клезиг хуьлуш хилла. Хиница, шовзткъе пхи шо кхаьчча, шен дахар ону хена чохь тиладелла дладахана лорура цо. Берийн а иштта дакъа пислахь, ма да клантах, клант дех а ца хьовгу гьуллакх хир ду хьохунах.

Газетера длаваьлча, райкомехь жимма собар де элира цуьнга, мукъаяла езаш цхьа меттиг ю, хьун меттиг ю аьлла хьаттича а, жоп ца луш. Цхьанхьа а воцуш, сингаттамо, аьтто ца хиларо араваьккхина, кхоалгла секретарь йолчу зудчунна тле вахана (иза-м райкоман клелбуьсучу балхана ца ялийнера, секретарех цхьаь вайнехан зуда ю ала, еккъа пропагандина ялийнера цкъа), онцу хенахь райкоман инструкторан мукъаяьллачу меттиге ша балха вахийта аьлча, цо диканца-вонца пхьа бур-бур ца дира, цхьаь аьлча ша глалатъяларна кхьоруш санна, котаман злакара тлехь санна долу куьзганаш пелгаца тодина, Иийна-а, методкабинетехь болх бу элира цо, и реза веллахь. И болх ялх беран дениг бацара, пенсехь волчуьнниг бара.

Тлаьхьо цхьана шен нийсачу накъоста кхетийра иза: кхоалгачу секретаран карахь хьумма а дац, хьо царна гергахь райкомаца кыйсицарг волуш, цара цкъа болх а лур бацара, балхах-некъах воьхначу, балха ца вахалучу хьох кхечарна масал хилийта, болх лур бу бохуш, тьохш лелийра.

Шен партбилет райкоме дладала дагадсара цунна, шун парти оьшуш яц шена аьлла. Билет дладелча районехь а глеххьа гловгла ер яра. Гловгла езаш вацара Сайдн, газетехь хьокхо кыйсицарг а «лаккхара» принципан яцара, цхьа гуттар а кер-мерсачарна тлехь а ша охьателавар дара. Хьокхо редакцехь мел аьлларг а райкоме дладада ма дора. Партбилет дладелча, берашна тлехь бехк бисарна кхьорура, дакхий хилча царна повкъярло яриа.

Хиница телевизоре ца хьажалора иза, цхьа дладаханчу блешарах лавина кинош а евзаш йолчу классикан кинош ца лерича, бакъдерг аьлча, дозана арахьара кинош а езара цунна, амма иза цхьаьнге ца хьахадора... Газеташ а ца доьшура: аьшпаш, аьшпаш... Хиница и дегайовхо дагалана эхь хетара.

Хьокху балхах а воьллера Сайдн. Тлаьхьарчу хенахь кхуьнан сахьийзориг, и леррина дийцнал хьума дацахь а, ка-Баьчча гуча-баьлчахьана, «баьччалла» долу цхьацца адамаш дуьхьалтуйсура

цуина. Койман бляьргех тера бляьргаш, куьзганаш долуш я доцуш, оцу пехан коьрта техкина хлуманаш длаяьхча, массерап коьрта тлехь, хьийзина сха яцахь а, чухойн санна халла кьаьбсташ малаш-муьцалгаш гучасвр яра аьлла хета. Уггаре Сайдина цатовринг, оцу пехан хинишца деха а ца хетта — дласадахна уьстаглийн лергаш. Шийла хьацар тухуш самавуьйлура иза. Урамехь ворлуш а, газеташ тлехь а гора цуина уьстаглийн, койман яххьан йолу адамаш. Балхахь — адамийн яххьаш йолу уьстаглийн...

Малхо деттина декъа юьхь-марш долу даккхийра аренап жа-халкъ сийсара далийнера. Селхана йела балхахь воцуш, жа тлеов-цуш балха тлехь хьевеллера Сайди.

Жана хьалха дишло боккха ка бара, цуьнан халкъ а дара дир-ша. Дуьмеш доцуш, дерринг маьршачу аренап ког сиха лекха уьста-глий дара уьш.

Хлара селхана балхара длавоьдуш а летта, луьйранна балха веа-ча а бара и шиь леташ. Карраш детта тата а дацара хезаш: жанан ка ю аллал малаш йолуш а ма бацара, цундела Баьччас, генипара чухьодуш, цуьнан коьртах шен кур бетташ, клеь-клеинг тентакбоху-ра иза. Схьахетарехь, аренап койманна шен жана урх дан малаш оьшуш а ца хиллера, оцул бертахь хеттера Сайдина селхана ма-шен тлера охьадассон и халкъ.

И жа гуттар кхерош инзардаьккхинарг — шайн тхьамданна Баьччас еш йолу кьизалла яра. И шиь гелбеллера. Аренап койман аматаш йожаллин Индагlo тарждина хетара, бляьргаш чу цийиш хиттина, шен мостагl дика ца го аьлла хетара цуина, амма чухьо-дучу Баьччин курна дуььвал цийиш оьху корта тосура по... И охьа-буьйжира.

Сайди цевелера шен бендацаллех. Жа чудалла «Сиртан тлайн» элар дладиллира цо. Целла йовьссина бляьргаш, цийиш оьхуш, се-наш баьхча санна корта болу ка-тхьамда, хьалаайбелла, охьадожа доллу гла санна дегочу жана хьалхабелера. Кхин дла дерг Баьччин глудлакх дара, цхьана маьллера вукху маьлле уьдуш, тлаьхьара телоллура цо жа.

Тлаьхьара уьстагl ток еттачу майдана тле лавьлиина, арабала аьтту аглора элара долчу болабелера Баьчча, Сайдинс, аьчган «чларх» а доккхуш, ша-шеха глуй длабоьллира.

Баьччас дуьхьара аьрха малаш туьйхира эларах, тлаккха хил-лачул ца тешаш санна, меллаша юха а, пул тлаьхьа ток тухучу а боьрузиш, сетташ хилла когаш маллуш, буьйжира.

Сайди хьобжуш лаьттара, тевеанчу хьаьрсачу Рамзана Баьч-чин дог иккхина хир ду элира. Хлун башха дара цуьнан хлуьа ик-кхинча а? Сайди цевьяьккхинарг хлара глудлакх нитта сиха чекх-далар дара.

Статья ерриг бохург санна язйина яьллера, делахь а яцара цуьнан юьхьинг. Хюкху клиранах веттавелла, Некар-Пашас цогансера язьян йолийна, тахана бертиге кхаьчнера хлара берхитталгачу блешарера дуьйна вайн деношка кхаччалц «халкъан дахар гойту» статья.

Стоьлан йнстера хьалхара аглонаш цлен йолу юбилейн меттигерачу газетийн туп стоьлан глутах чу йиллира цо: блозза хьешначу цара, юха а хьежа воьлча, дукха хан йойур яра.

«Вай дехаш долу шо кьаьсттина шо ду... — Дезачу денонн, юбилейнийн а цхьа мор «горга» терахьаш тӀезьдира цо. — Кхолламо вайга ца хоттуш вайна белла мохк...» — Хлан-хӀа, «кхоллам» бохучу дашна тӀе сикха цахьекъарна хьаьрк йиллира цо: доьгӀначух тешачо яздина эр ма ду... — «Вайн мохк хӀинца а, массо хенахь санна, кыйсаман хьалхарчу фронтан уггаре йовха меттиг ю...» — Эццехь цӀеххьана кхаьчначу йовхонах гӀант цӀе санна дохделла хийтира цунна, мукъа де долуш кабинета чохь тӀезцна цхьа а воццушехь, тховх вогӀавелира, оцу тӀехь цхьаь дешалур долчух; хьала айвелча, хигначу метте куьг lotта пйзалуш, цхьанна гуш санна, коре велира Некар-Паша, и йовхо шех яьлла я гӀантах ерг ю ца хууш. Батарейш йохъеш йоцу дикка хан — арахь, захал а хилла, бӀаьсте тоххарехь аьхкенга маре яхана яьллера.

Юха оьхьахигча кхийтира: гӀант ду бехкениг, иза ду довха. «Вайн халкъан истори генара дуьйна цхьаьнайовзна ю...» — Дико дош дагадогӀур дацар-те аьлла, ойла ян корал ара хьожуш, стоьла тӀерачу гипсан аьрзуно безза кура корта хьовзош, денбелла бӀаьрг кхуьнгахьа кьарзош, дай-и тӀемаш ластийна, кхуьнан куьйга кӀелара кехат жимма дегийча санна хийтира. «БӀарлагӀа хӀуьтту». Шен ойланаш дуьненах дико эялийта («ойланийн гатталла» езаш пацара и), хьалагӀаьттина, кор шуьйрра дӀадиллира цо; тӀаккха стоьла тӀера гӀаьттинчу аьрзуно лерган потт егӀош еттачу тӀамарша коран цхьана агӀора тесира хлара, цхьа гӀулч тӀаьхьа а яьккхина, корах ах дегӀ ара доккхуш, мадбелла малх кьегинна боццушехь, бӀаьргашна дуьхьала куьг а лоцуш, садочу малхбузехь цӀийлуш, генахь гучара яьлалц, кӀайчу гипсан аьрзуна тӀаьхьа хьийжира иза.

Хиллачух ойла йнна шен ойла хьера ца яьккха, галетук то а йнна, райкоман шофере телефон туьйхира цо, кхуьнга луьйш верг ша, Некар-Паша Хуневич хилар хоуьйтуш; тахана, мукъачу дийнахь, нана йолчу кӀотара ваха воллуш вара Некар-Паша. ЦӀера дӀавахча цунах пачхьалкхан машен шен хьашташна дӀасахехкар хир дара, тӀьа балха тӀера дӀавахча — балхара цӀа вигийтар хуьлура, шоферан путевка а мукъачу дийнахь араваларна тӀе «хьакхар» лацаделла хуьлу.

Шофери глаяттина кор гайтича а, диллина дитира цо и, кхано, дела ктордийча, аьрузу чу яглах а аьлла.

Сандаркхана юккхехь машен йохча, дуьненах таханненна йаьбба малх чубуьзнера. Нана йаш йолчу клотара кьорачу некъана йиь-пхиь километр яра. Машенах глудлакх хирг ца хилча, глаш даволавелира Некар-Паша, — кху эвла йистехь, кешпел дехьа, Мимиш-Лела вара йаш; тховса и волчоьх, цо ма-алтара, глийла «партицип» йоккхуш Гийна, кхана клотара ваха дагахь вара иза. Мимиш-Лелина кхана цунах хеставала хлума а хир дара; со волчоьх сийсара мила хилла хаьний шуна?!

Хлара ловдала юрт, гонахарчу куййесочу хьуьнах кьехкаш санна, некъе телаш, цуьнан бохалла йуьдлура.

Бежанаш суьйранина ца дирзинера, узуш доцурш мелачу цийи-наноша чоьхьа ца дитина, кертийн йистошкахь, некъан пийсса юккхехь а йохкура парглата пох дохуш, воглучуьнан терго ца еш. Уьш мийра бетташ лаькка дог доглуш воглура Некар-Паша царна юккхехула, баьцарчу «хьокхам» тле ког баккхарх ларлуш.

Лакханехьа, некъа тлера гуччуьра, ков-керт диллина гульелла адамийн йаьржа тоба яра, наггахь зударийн шийла белхарш а хезаш. И тезет дара. Цьхамма дуьхьал кхетгачо салам делира хлукхуьнга, кхо дуьхьала глам глим дира — кхераи балхахь салам эцар ширачух бухадисинарг лорура.

Юьйиничу кертал дехьара схалеттачу жлаьлини глалхо хьалхакхоеьсира Некар Паша, ткъа клужалш йоду, буьрка санна горга жима жлаьла кертал дехьа тлаьхьа уьдуш, шен толам кхайкхош, клаж оьхуш летара. Когашкара са даьхьхьа Некар Паша, оцу мино-техь кхетта хьацар дла а хьоккхуш, гонаха хьаьжира: цхьанне ган-м ца гина-те хлара глалхана бен кхечуьнна мегар доцчу, жлаьло аьлча а, жлаьлен сурто, жлаьлен кьевсиго — кхерош! «Эхлент, ас ма гойтур дара оцу кертан дена районехь соьца глудлакх хилча, ас гойтур дара хьуна цупна эрна жлаьла муха ловтуьйту! Ма лохур бара цо суна бевза-безарш. Ша лохур бацара, шегам мичара далур дара иза, хлума а йоцчу цуьнга, цхьаьнга лохуьйтур бар-кха». Юха а тлаьхьа хьаьжира Некар-Паша, иза члогла аьлла мовттуш, хьалхара агло мокха йолчу газеташа наггахь ца хестадора ишттиниг, дагахь дерг дешнашка даккха ца луш. Хлукхуьнна ца хьехча а хьара пийсаниг, делахь а...

...Ширачу кешинийн кортошкара йаржделла чарташ гамделлера, стиглара раз чуьгча санна, тлуьгех хьаьрчина хлаваэхь енна йоцу лаккхарчу хьормен кьора гловгла йолуш; баьрзнаш тлера буц юьккха йоллушехь, ахбодашкахь хлора бецаи дийна хелаг а цхьал-ха гуш хетара цупна. Дехьара кешнаш керла дара, чарташ басарш хьаькхна, пергаш яьхна аьчган кегийра тхевнаш долуш, йистехьа — макхделла шогачу анинийн йаьржачу херонашца хьокжу ца.

Мичара боглу аьлла дласахьаьжна а валале, маьрклажан буькха бистина бода кьовлабелира. Кешинийн кертара, шел йоккха хлума

ги а тоьхна, цхьа глаларт схьаглертара, Цлеххьана хьаькхначу махо букъ шелбира Некар-Пашин, дерриг дег! а дегош. Глаларт дист-хилча-м, дап-аьлла дог дласецира цуьнан.

— Оцу тезетах ваьлла, схьаван мегаш вац хьо?

«Со тезетна тлехула хьийза са ду моьттина оцу кешиний охланна», — кхийтира Некар-Паша. Ша волччохь прахьиккхича, хлава-эхь лаьтта кхачале яьхна глулчаш эрна йолуш, длатилира иза...

— Хле-хлей, ахь хлуи до? Соьга сайга дабахьалур бу моьтта хьуна хлара барма!..

Амма Некар-Паша лерехь махо шок еттал чехка дланккхинера:

Меттавеача а, членге кхаччалц голаш хьалакхуйсун, когаш вахьаш вара Некар-Паша. Халла куьйгашна охьтелаш совцийра ю шен голаш. Клотарна, юьртана а юкьахь хиллал некъ бинера цо. Когаш хлиьна а хаалуш бацара.

Букьначу боданх литтаделачу нуьрехь — кхуинна шинне аглора тлеххевдина гаьннаш. Индаглаш тледовжна доцу дитташ шера, куьг тледаьхча тлелетар долуш а хетара. Дикка цхьана метте хьажа уозалора иза, деррина хьаьжча, дитташ тлехьара, дог иккхинна валлал, цхьа прча муцлар гарна кхоьруш. Некъан шинне аглора йолчу хьуьнихахь, цхьана аглора вирзича тлехьашхула тле шийла куьйгаш кхийдаш хетара. Буйса сирло яра. Стигла хьаьжча, нийса дуьхьала хьовжучу юьхь юьззинчу батто сегадечу букъ саттабаз дезачу нуьро цхьана маьШаргона клегар хаавора иза повкьа...

Клотара ваха я Сандаркьа юха верза а кхоьрура Некар-Паша, делахь а цхьана меттехь лан а ца ваьхьара. Эххар, хирг — хир хлукхунах, цахирг — ца хир, — майраваьлла, хиллачуна доькхуь саина, клотарехьа длаволавелира иза, чиз мох ца кхетийта хлиьна кхечунна пайдена йоцчу галстукан шад хьалаузуш.

Стигла мел ю баттана улло седарчий девлдера, мархаша дла-хьарчийна Ча Такхийна Тача ца лерича. Цхьа-шии седа стиглан члоглара чу шершинча, сихха лаьтта хьаьжара и: стиглахь хлораннаш шен седа бу, цуьнга хьажавелча иза чубоглу, тлаккха и седа болу стаг а ле.

Тийначу диттийн стомма ситтина буточу глалдаша когех деза буржалш тоьхча саина, базбора цуьнан кхерам, ткьа юсаелла лаьт-тачу коьллаша, цкьа а дага ца дал хьашт мел доцуриш дагатуьйсун; кховсура и некъ ма-ббу, гонаха тулглешна дласабелда цуьнан кхерам.

Бода тлехьаьдча, мичара свлла а ца хуучу мархийн тлестекхар ша беттаса дладуьйдина карийра цунна.

...Геннара, цкьа дуьххьара хлара теша а ца тешна вота пондэр детташ хетира Некар-Пашина. Болар сихдира цо.

Клотара чувосеале гола туххучохь, некъ шорбелла горга майда йолчуьра серло длаььржара. Ша мелла а вуха ийзош, Некар-Паша хьаьдда доккха деттачу ловзарна тле кхечира. Машен тлера кхуза вуьсуш хилча ма дика хир дара бохуш, вас йолуш, ловзар хьенан

ду, аьлла хатта кхиале, хьаша хиларе терра, масех кхуьнан хенар-чара озийна гона юкъа теси́ра иза. «Кхузахь бен со иштта эвхьяза ийзон кхин меттиг йоцуш, ма доггаха до-кх и хлокхара».

Ловзара тлехь оллаелла лаьттаху шовкьо, ша вицвеш, хелха вожийра хлара. Сетташ, шегла бляцанаш ечу жерочо хьер-м ца вохура и! «Жима мехкар-жеро кхаьчна суна-м!» Кхуина хелха вайлачул тлаьхьа, дуьхьара схьакхавьча дага ца доглуш, дласахье-жарх а бевзарш ца кари́йра. «Цундела хлара писаш хьала ца глевтти». Кюрдийначу хелхабуьйлучаьрга ца хьовжуш, воьлуш пондар дласанийзон пондарча, курра вота етта жима стаг а («вота етта пхьагал») цхьанхьа гинчух тера хийтира Некар-Пашина, делахь а уш бовзал нах хета нах а бацара.

И тхьамданаш болчу шуьне кхайкхира. Кисда, довхачу... глента охьахьча, ловзаргахь гинчун цхьанне юьхь дага ца йоглура цунна, уггар дагахь доллург — шех дика кхетуйтуш, бляьрга тле бляьрг боьгна, хелхавьлачу, бад санна техкачу жерочуьн юьхь а. Шикхо бака айале, ловзар ца гуш-ца хезаш дладайнера. И жеро кхин гур яц-кх, сайн корта хлокху стоьлах биттина хлара стол йохийна хиньелира ас, цуьнца цхьадерг ца къастош длайохуйтучул а, — ваьс вайллера иза.

Стоьла тлехь цунна дуьхьала виь стаг виснера, куйнаш долуш, кхааннан куйнех хьарчийна клайн чалбанаш яра.

Некар-Пашина, райкоман секретарь бен вацахь а, и эриа дошй хаьара: дерриг ловзар а цуьнан дуьхьа дина хила мегаш дара... Стоьла хьалха хьийзачу жимстага, Некар-Пашин лере хилла, хаьттира:

.. — Уьш бевзийн хьуна?

— Иштта шира герз дерш мичара бевзар бу? Хиньчалера герз долучарна со а вевзар вара, — жоп делира цо.

— Дюраниг шайх Мансур ву, важа — Таймин Биболат, тлак-кха Геза-Махьма, имам Шемал а.

Таймин Биболат стоьла тлехь лекха вацахь а, уггаре зоврталниг: цхьана куьйга деттина глогI бете даьхьча, юьхь гучура йолура. Геза-Махьмин сийна-кьоьжачу можо цецваьккхира Некар-Паши. Биболат воццуьн, массеран мажош яра. Екьано юьхь йолуш, чекх йоталуш хьажар дацахьара, глин диллинчу цлечу можо деккьа цхьагал дийр дара имам Шемалх. Шайх Мансура хьаьжча вахийира иза: хлокху мархашна юкъара схьакьеддачу беттасин серло йоцуш, дикка хьажа ваьхьча, цуьнан цхьа хьаса меттах ца болучу юьхьа тлехь седарчий долу стигла гур яра. Букье шийла хьацар туьйхира, цуо качлуш санна хеташи. «Суна тацар дан дагахь хир бу хлорш».

.. — Хлара хлун суд ю? — меллашо хаьттира Некар-Пашиас шен боцчу тхьамданаш тлера бляьрг ца баккхалуш, жимстаге батт саттош.

.. — Кхеллий? Тховса-м ловзар ду хлара.

Тхьамданаш ширачу духарца-герзаца белахь а, жимха массо билгалонца вайн хенанг вара.

— Хьан маса шо ду?

— Дуьненахь ямартлонаш длайолаеллачу хенара ву со. Къанвелла хийцалуш вац, тахана кхарна хьалха лела жимха ву, селхана Чикагохь дийна делккьехь гангстерна шед йиттина, кхел длакхачийна, гонахарчу цуьнан накъосташна тхо ца гора; ас шед етташ и керчаш волуш, царна моттара — цамгар тӀеена.

— Ткъа хӀорш мичара бевза цигахь? — веангахьа корта тосуш, хаьттира Некар-Пашас.

— Хилларг диндала йиш яц. Со цигахь кхин юьхь-сибат долун хилча, хӀорш а кхин хиллий ца кхета хьо?

Кхетам кхале Некар-Пашина цхьа кхечуьнца хинра шех цара пӀелг а луттур боций, царан герз деккьа духарна дуй, амма хилча а, кхуьнанин хӀинца дер доций а; делахь а кхел кхачориг тховса хьалхалеларг ву. Ца хаьа вукхарах хӀун доллу...

Бехказавала вуьйлира Некар-Паша, цхьацца цкъа а кӀотарш-кахь ца хуьлу шен хьаькимаш а буьйцуш, статья тӀехь кхарах цаяздарна, генара дийца долош, ткъа цара цуьнга ладуглуш а дацара.

Ша хам а ца бой ханйта, хабарна «тӀекхалла» стоьла тӀера схьа эцца лаж охабуьйжира; хьаькималла динделла, лаж схьа эцца стоьла кӀел кхевдича, коьртара чоьш прахӀиттира Некар-Пашин: цуьнца хевшинчеран когаш харцахьа хьийзина бара, цхьацца болчеран герзийн бергаш а долуш. «ШайтӀанаш!» — бага ца гӀаттош чоьх мохь белира цуьнан. Стоьла тӀехь дӀанислуш, бераллехь ненананас ланнийна «ОшхӀада» дагаданйта хьаьжира иза: «ОшхӀада... биллахӀ... Тфу-т, дела нефалт хуьлда дин ца деллехь! — ОшхӀада анна ланлахӀ ил...» — корта эьккхал хье буьйлича дагадаара цуьнна и.

ТӀан-аьлла дерриг дӀадайча, лерган потт эьккхал тийна буьйса яра. Батто шеве нур дожочу оцу буьйсанап юьккьехь хӀара а. Цкъа дуьхьвара хӀокху дуьнен тӀехь ша бен — кхин хӀумма а дац моьттира цуьнна; адамна тӀекхача хьалагӀатта воьлча, ша довхачу кӀо тӀехь карийра. Иштта доккха «гӀант», бежанан доцуш — гомашан ир дара, ткъа хьалхара лежаш — говран «лежаш» дара... Карара «лаж» сихха дӀаластийра.

«ГӀантах» дерг къасталур дац, амма «лежех» аьлча, юьртаьх кӀауьсеуш хехкаршина кхоьуш масех говр бен яцара, царан дайшна тӀе кхана бен кхачалур вацара... ХӀара-м дера ма ю гонахьара хуььнах дежа дерриг бежана нох даха гулло меттиг.

ШайтӀанийн ловзар хиллачуьра некъ дӀахьаьвзаш, кӀотара чу боьдуш бара.

Ткъентсех цӀа долчу кӀотархула воьгуш, геннара хӀара гучу доккхачу жан жӀаьлийн муцӀарх хечин ког хьакхош тӀехваьлча, цецдаьлла, лата деза я ца деза ца хууш, Некар-Паша зӀарах чоьхьаваьлча, жӀаьло муцӀар хьалаайина, корта агӀора саттийна, ша динчу гӀалхе ца тешаш ладуйгӀира.

Кіотарахь хьалха длабуьйшура, делахь а нана-йоккха стаг пижна яцара.

Цхьа пхийттех шо хьалха Некар-Пашас сержант ву ша аьлла 'сурт данитича, цуьнан цлахь болчу накъосташка нанас сержант бо-хург х'ун ду аьлла хьаттича, цара, вовшашка б'аьргаш а телаш, 'и бохург майор ву бохург ду аьллера. «Ох'ло-о, — елха йоьллера 'нана, цуьнан сурте хьоьжуш. — Майор хилла дела хан йолуш ма вацара х'о, ох'л, ох'л, ох'л». Довзалехь жиманиг вара иза, «лекъаш дина х'лоа».

Йоккхачу стагна т'ехьара бехийна бедарш гира. «Хьаькимех 'тарвелла vor'луш ву сан к'лант, — хетара нанна, — царца молуш ца хилча, г'уллакх а ма ца г'ой д'ла»...

1983.

РИЦКЪА

Галелай, ма дика к'лант вара Асвад, хьанй хьуна? Ц'ера вай долчу аг'лора вара иза. Духьхьара т'хо долчу балха веача оха хьошалла лелийнера цунна, чуваха меттиг яллалц. Тхан лулахой Т'ауег'лар майна елзачу квартире д'лабахча, ц'еран жимачу ц'ла чу вахара иза Жикина, зударий боцу ши стаг...

Жики бохург-м эцна кхечу меттигашкахь ваьлла леллацохь тил-лина ц'ле хир яра цуьнан. Бакъберг суна хатта дага а ца деара цк'ъа 'а, х'лунда аьлча, ша ма-ярра Жик-ки ян а яра иза, юй цуьнга хьаь-жча а хуур дара: цигаьрка узуш, к'ъаьрк'ъа муьйлуш вакъавелла бетан салазаш т'ле а евлла, гитара т'лехь блатной эшарш а локкхуш.

Тхуна юк'ъахь цхьа пен бен ма бацара. Дика ях'лума йнча, пенах буй гухуьйтура ас х'локхуьнга, цаьрга схьакхайкха. Жики ца паг'лара, иза цхьа акха х'лума ма яра, даьлла дела цинциг санна, са-трахь гитара коча тосе, вокзалехула, кхечанхьахула а делаши. Асвад 'чуваг'лара.

Цхьа чубра е'таг санна хетара тхуна иза, мук'ъачу дийнахь юьр-та хьала вахча т'лехьба са а хийизаш. Эццара ц'ла веача забаре ха-барш а дийцара, юьртартчу нахана забарш ян йнц ма ца елла.

Салахь вара сан оцу хенахь карахь. Х'лара ц'лахь хилча я ца хилча, шайна доккхуш тхуна а даккхара дечиг, г'лу т'лера хи да-хьаш, тхуна а дахьара. Салахь цуьнца вуьте, туькканашка а йода-ра со.

Иза зуда ялон а, йнта а кхийнера. К'хо шо долуш к'лант вара цуьнан дас-нанас кхобуш. Дукха эхь хетар дара хаан я дукха ве-вар — и к'лант-ас хьахнийча эхь хетара цунна.

Ч'ог'ла дика к'лант вара Асвад, цхьа макхо йоцуш, дукха дог и'лена Цаьрца балхахь йолу Тамуса-м гуш лаьттай леш яра, иза дага а воьхна, и гучавальча я цхьамма хьахайча ц'лагула ц'елуш.

Асвадан кхечо вина клант велахь а, бляьрган неглар ца тухуш, йоглур йолуш яра иза цуьнга.

Ша соьга хьаттина бен зуда ялор яц олий забар йора цо, со ре-зайонург ялор яц бохуш. Цкъа глалайтлехь депохь цхьа зуда евзин-чух тера дара цуьнна. И йолчу шена захало дийца даха деза вайша элира цо. Салахь шен деца витина, хьуна ма-лиьа глур ду вайш аalara ас. Амма цо ша и йолчу вьодуш соьга хаайтуш ца хиллий глехьа гучуделира суна.

Тлаккха глехьа хан яьлча ша иза ялон воллу эли-гх, хьей цкъа и йолчу а глур ду вайша аьлла. Салахь нана йолчохь витина, даха тхойша.

Суна и зуда товш ца хийтира. Иза ша-м ирча ю олийла а дацара, Асвадал ши-кхо шо бен йоккха яцахь а, глеметта хлутту зуда яра иза. Зуда хьалха ма кхуьу. И шиь цхьана доглуш дацара. Хлара цуьнга «маре» ваха воллуш санна хала а хийтира суна, и сайра хетар лачкъо гловртинехь а. Кхин а суна цатайнарг — цуьнан хин-йолчу зудчуьн «сир» дохайна месаш хилар. Месаш можа яра цуьнан. Жимачуьна йоккханг а товш хир ю, воккхачуьна жиманг санна.

Хлара ма вацара и санна глеметта хлуттучу хенара, хилла ва-лахь берхитта-ткъасена шо долчу Тамусайна а везар вацара. Оцу марехь хиллачу зудчуьнгахь шена тле цатоварг а гайна, иза тай-на хила а мега цуьна.

Иза йолчуьра схьа ма-девлли, ас сайна дукха та а ца тайра аьлча, Асвад цец а ца велира я цуьна дукха хала ца хийтира.

Хьалха а жим-жима йийцинера цо суна иза. Цуьнан марера ца-ялийна пхи шо долу йол яра. Месаш можа яцар бен, ша ма-ярра ятлайна яьккхина нана. Ненан цле Камета яра, йоблан — Седа.

Депохь шортта мокъа хан хуьлучу балхахь йолуш, йохк-эцар лелош хилла яра иза. Москора, кхечанхьара йохка хлупаш а кхобхьуш. Ахча а дара Каметай, Асвадана-м, суна хетарг бакъ де-лахь, и башха а дацара, юьртахь кхиьна, ахчано тххайна вацара иза. Дукхачу хьолалхь ахчанах самукъадолу нах охьанехьарнаи ма бу.

Камета ялай Асвада. Хьалахь ловзар динз, кестта охьабавькна-ра уьш. Глалахь коттеджд эцна, хинца санна хьерабевлла механ бацара оцу хенахь ценойн, охьахевшира уьш. Балха дено велира иза, хлоккха вай долчу балха лелла а вер вац аьлла.

Ас сайна хетарг, вешеге санна, цунах лачкъа ма ца дира — иза ялон цалаар. Иза жимма сахьийзаме вара. Билггала ца хаалахь а, цуьнан гергарчу нахана а, суна санна, цатам бина хила а магара и ялоро. Кхин хуьлийла дацара: адамаша нштта хлума дукха хьо-лахь цхьатерра тле ма оьцу.

Тхан гергарло жимма хнэрдаьлча санна дара, уьш глалахь, тхо, Аргунехь. Наггахь хлокхо цхьаь дуьйцуш ала а алара, Асвада иза

элира, Асвада важа элира бохуш. Дага-м цуина тхо а доглуш хилла хир дара. Камета ялош тхоьга вагIара иза.

Цуина шен зуда езачух тера дара. ХIунда ду хаац, амма Каметайна иза оццул везаш а ца хетара суна, безам бохучу хIуманал цуина шена кхин цхьа коьрта хIума девза моьтта хеташ саина...

Салид хилча совгIатанна дуккха хIуманаш яхьаш деара и шиь. Каметас, кьечу тхуна, дагахь куралла еш хIума дара аьлла а хийтира суна. Ша а яра иза оцу хенахь берах, йожжа йоллуш.

ХIокху аьчкан некъаца балхахь болчеран дерриг керланиг оцу сохьтехь ма хаа. Тхойша а дахара церан бер хилча, тхойшинна делла авансаш вовшахтоьхна (оцу хенахь, тхайн таро цахиларна, ши кIант наие кхабойтуш, балха хьалха араяьлла яра со), туьканяхь-м мегарг хIума а кара ма ца йо — базарара карара совгIаташ эцна, уьш болчу дахара тхо.

Церан кIант хилла вара, хIунда ду а ца хаара, и кIант Асвадан, и везаш йолчу Тамусайн хилла велир-кха аьлла хийтира суна. Зуда ялайна хиллачуьнга яханчу йоIах кьахетара суна хIинциалл. Везаш хилча, иза шитта а ца хиллера.

Цара можа «Жигули» эццера. Юьртахь тонка лелош йолчу Асвадан непанапас язъяйтина яра иза. Каметай ваши дико хIума йоккхучохь кибарчиккийн заводехь директор вара, — кертахь илечу кибарчикках рагIо, аьхкенна кухни а дара динна. Чохь дозанал арахаьра йолу мебель, хрусталь — люстраш, пхьегIаш, — дерриг а даркха. И жимма тамашена хетара суна: тхойшиь а ма дара балхахь, амма тхан чудаха чов а яцара, балха тIехь елла жима ши Iуьрг ца черича. Болх бан-м хала дацара, халаниг станцин хьаькиммо лелочу харцонца кыйсар дара.

Цаьргара иIа еача ойла йира ас: ванах, со оццул йохайиннарг церан бахам бара-те? Ла ца белла-те соьга иза, нехан бахам? ХIокхо хьуна хIун хилла бохуш а хеттара, амма суна иза стенах ду ца хаара.

Юха тхан цаьрга дахар цхьа ах шо даьлча бен ца хилира. Хьалха цкъа-шозза а хабар дайитина дара цара, амма тхо цаьрга даха аьтто ца хуьлуш Iара. Бакьдерг дийцича, со м, со а ца кхеташ, эцце яха дог доглуш а яцара, хIара вара хьалхе яьккхиннарг: божарий тоьла цхьацца дашна дечуина.

Уьш иIахь ца карайра тхуна. Лулахоша элира: Асвад, сийсара ботьницехь вала а велла, дакъа эцна, хьала бахна уьш. Ший а доха а доьхна, иза хIун цамгарх велла, хаьттира ас, и уггар коьрта долущ саина. Пелггах цхьа ялар яьтла велла, элира. Эццехь тхо неццодла ца кхинра и веллачу цамгарх, хьала юьрта, цуьнан тезетIа даха сикделла. Сан елхаре, хIокхуьш вохаре хьаьжча, лулахоша, тхо Асвадан гергара нах ду моьттина, кадам бира тхоьга.

Ножай-Юрт Iалана гена ма ю, дIакхаччалц юх-юха елха дог бохуш, ойланаш еш еара со. Пелг лезна стаг лойла ма дац, и декъа тIехулара бахьана ду, ткьа бакъвала дерг кхин ду — цо и зу-

да ялаяр. Асвадан, иза ялайча, кхин цхьанне хлуман ойла ян
оьшуш а ма дацара, оьшу ойла оцу зудчо хьалххе йнна яра, — дер-
ринг долуш дара, хлумма а ца эшара, цхьа валэр доцург, дала дух-
хьара ма хетайла, кхин хлумма а дисна дацара. Иштта ца хила а
магара иза, суна хетара...

Ламан повкъа автобус хьалатекхаш, делкъал глатьхе яра тхо
юрта чу дулуш. Эвлал арабевлла, некъ хьалахьавьвзачохь кеш-
нашка дакъа хьалахьун нах гайра тхуна. Хлара, автобус сача йнна,
охьавовьссира, кхин масех стаг а охьавовьссира оцу тгера, гхланца
берш юртара бара, цхьа-шиг глалара а. Хлокху глайглане тхойша
доцург а нах боглуш гайча, цлеххьана бала а байбелира сан.
Тезета со суо а атта кхечира — юртахь массарна дуй хууш хуьлу
иза.

Цкъа массо а длабоьлхучу иштта хьалха длавахара Асвад.

Тезет а дладирзнна, Камета цла сача, и йолчу яхара со. Ас
бехке еш санна долу хлума дицделла дара суна хлетяхь.

Хинна а блаьргагонаш лаьржа йолчуьра меттаяьхкина яцахь а,
тезетахь глелйнна ботт-чкъоьринг, Зимаринг¹ санна меттасена
слахь а...

Асвадан плелган буьхьигах цле ца йоккху цамгар — рак яьлла,
дала вайна иза генахь кхабайла, цунна операци йича, иза дегле а
яьржнна, велла хилла вара. Тхан марненан ваша вара бахара иза
цамгар йолуш, царна хууш хилла оцу цамгарна лелон молха: оцу
куьйгана денахь-буса пондар лекхча, ялар плелга тлийра охьа-
йовьжна, товелла. Нахана тоян хууш хилла и цамгар, лобрийн дин
хлума дацахь а.

Уьйтлахь тхов клелахь можа «Жигули» яра лаьтташ, цла чохь
а — дерринг ша ма-хиллара. — Камета а яра ялх-ворхл бутт болу
клант а карахь, цхьа Асвад вацара...

Тхо арадовлуш и йолчу vorly машенца волу цуьнан ваша, кибир
чикийн заводан директор, кеттлахь тлелоттавели тхуна. Оха ца
оьшу боьххушехь, тхо автостанце повкъадаха веара иза.

— Тхан нуц велахь а, шун воккха хьаша Асвад дика клант ва-
ра, — элира цо. — Дала диканин длавуьгур ву ша аьлла бах... Цо
и машин эцча, тхойша цунна иза лелон ламо вахара цхьанхьа. Вай-
лахл, суна итт шарахь лелон лаьмначул дика лелон ма хьара цун-
на, дуьххьара тлехьича а... цхьа эшар ма яра цуьнан массо хлуман-
на тлехь а...

Бакьдерг аьлча, со кхета а ца кхийтира Каметайн вашас Асва-
дан дикалла машин лело хаарх хлунда юзу, цунна корта тлаьнна
Хлара кхетта хир ву кх аьлла йийра.

Камета шо даьлча юха а маре яхара. Суна моттарехь, и шо а
маре ца йовдуш халла даьккхира цо; клант кхин жима хилла,
цуьнан нене кхабалур вацара...

¹ Зимар, Зиймар — Феникс, Семнург (нохч.).

... Табесса ойла ялахь а, Асвад дла ца вьодаш, тхо долчоьх балхакъа дладелаш йийна валахьара, ваха а вьусур вара аьлла хета...

КИТАЙХОЙН БОРГІАП

Палгалачу классехь доьшуш волчу Салидна денанас китахойн жима цлен боргІал еллера, Таьржачу басяхь деха хьавьзина цлога а долун. Яккхийчу боргІалел дегІана шозза сов жима яра и.

— Хьажахьа, ма къена а ю дагана! — элира Салидан нанас и котамашна юкъа хецца. Тап-аьлла те а тийна, кортош агІора сеттош, пхьана бІаьргана хьожуш, тІаккха вукху бІаьргана хьожуш лавттара котамаш. Цлен тІилдиг-кІужал куралла агІора йижийна, йоккха бероза боргІал а цецъяьлла хьожура цуьнга, шайна хьалха и леккха ког ойуш йолаелча. Берозачу боргІало, оцул цуьнан тидам беш хьожуш йисарна дагахьбаллам бисча санна, оцу жимчу боргІалан агІора кура корта саттош, дехьа яьлла, «къо-къо-къо» — аьлла, шен котамаш тІекхайкхира, цІазамийн хеса тІера латта дІасатосуш.

Котамаш, зІакарш хьалха яхийтина, тІехьаьлхира цуина, амма хІумма а ца карийний хіъча, лавтташ хьожуш, дІаяха юьйлира. ТІкъа берозачу боргІало юха а «къо-къо-къо» дина, дІасайовьху котамаш шена тІе ядийтира, амма цуина юха а хІумма ца карийиера. Котамаш дІасаяьржира.

Йоккха бероза боргІал, оцу гІуллакхана бехкен жима боргІал йолуш санна, корта ластийна, лога тІера месаш юсийна, цуина чухьаьдира. Жимачо, и тІекхоччухеьхь, ша йолччоьх хьавьзина, йоккханий тІехтилийтира. Иза юха а дуьхьалайирзира; лога тІера месаш юсийра жимчу боргІало а, тІаккха, «Іаддале» бохуш санна, корта лестош бегийра. ДІаюласелира, тІкъа йоккханий юха а тІехь-иккхира.

Салидан нана чуханера. КІант йоккха боргІал дІаьккхон тІехьаьдира. Берозачо кхуьнан цхьа а тидам ца бора, цундела цец-паьлла сенира и боргІална хІумма а гуш данара, шен жима мо-стагІ беш. ОхьатаьІна, кхин а лаг а дусийна, чухьаьдира и китахойн боргІалина, амма важа прах а иккхина, йоккханий цуина кІел-дІахула дІаяхара. Шен боргІал сихха дуьхь-дуьхьал ипрзина, зІок-Іакара тІе юьйгІира.

— Салавди, Салавди! — кхайкхира Салид шен воккхачу веше. Чуьра араваьлларг Салавди воуш, кІужалш кьийзина дигъ шо до-ду уггар жимаха воу Ібраьшка вара, вела а къежаш. ТІехьавир-ина, схьа ца кьета, лекхачу терхеш тІехула чувовьсирна и, летачу боргІалинка сих-сиха схьа а вьорзуш. Салавди цул тІахьа велира ара. Куьйгаш дІасатесна, вьолуш, боргІалшна тІехьаьдда Ібраьш-ка схьалецира цо.

Юха хьалха санна шозза генара чухьабдира берозаниг жимчунна, ткъа важа юьстаха овккхура. Салид кхоьрура иштта и чухьабдира цо жиманиг лазаярна.

Шен жиманиг ши ког тухуш леташ хиллера. Хьалаовккхий, хлаваэхъ тлемаш детташ, ши ког тухий, цлеро юхатесча санна, йоккха бероза боргал цлоган тле клегара хаайора цо. Тлаккха китайхойн жимчу боргалло берозачух лаьттахъ керчон месаш овгу боккха кьорза уьйриг бира...

— Ойт-я! и ю шуна хила ма-сзза нлаьна! — мохъ туййхира Салида цхьаьна доьшуш волчу лулахойн кланта Хьамида. Кхарна ца гуш, керта тлера хьовжуш хиллера и.

Берозачун клужал-тилдигах цийш овхура, месаш дласаяьржинера цуьпан. Тлаккха клелхьараяла длаедира и. Ибраьшка тлаьхьа вада воьлча, Салавдис юха а сацйира.

Китайхойн боргал хилира котамийн тхьамда. Тхьамдалла дукха лелон луучух башха тера а яцара иза. Важа йоккха боргал санна, керта тле хьгъна цлога хьалий-охийн лестош члеа суьйлийн кьнг гича а шек ца йолуш лелара и кертахула. Шена хлума карийна йоцушехъ, вукхо санна цхьаъ карийна моттуйтуш, млараш хьовкхуш котамаш лехош тле а ца йовхура цо. Салидна и коьртаниг хетара — котамаш цалехаяр.

Поккха бероза боргал котамашна генахула лелара, цлен клужал оллийна, дегабаам бича санна. Сарахъ клари чу ца йовдуш, цунна уллохъ долчу боллан дитта тле хуура и. Салидна глеххьа къа а хетара цунах.

Цхьана дийнахъ школе вахана цла воьлуш, шайн йоккха боргал лулахойн Хьамидаглеран бешахъ гира Салидна. Иза церан котамийн дола деш, кертан да йолуш санна лелаш яра.

Цла чу ваьлча, шена тледедда циниг ца гуш, Салида нене элира:

— Вайн бероза нлаьна Хьамидгларна дла а яхана лаш ю хьуна.

— Дала хьеха дацара иза. Церан и кола¹ нлаьна эккхийна деллийна цо тахана цигахула. Оцу жимчунах гьуллакх хир дац, и дла а яьккхийна, вайн йоккханиг цла ца ялийча.

— Дла муха йоккхур ю и? — халахетта хаьттира Салида.

— Хьа-хьа-хьа, ца хаь хьуна? — велавелира Салавди. Ишттачу меттехъ Салидна Салавдил воккха хила лаьара. — Урс а хьаькхна, е чу йохуьнту-кх...

Салид, жимма воьхна, нене хьаьжира.

— Наиниг, вайн котамаш яккхий ма ю, ткъа нлаьна жима ю. Яккхийчарна нлаьна а йоккханиг ма сза. Поккханиг ца юьту цо.

— Цо-м юьту, йоккханиг ма яра цунах дуьххьара леттарг, — элира Салида.

¹ Гюрадоцург, гилиланиг.

— Хьамидглеран да веара вайга жима п'аьна йохка аьлла, — дуьйцура Салавдис. — Цомгашчунна цуьнан чорпа еза бохуш.

— И бакъ дац, Хьамида соьга школехь и кхечу п'аьнх летийта оьшу бохура шайн дена! — хьаланккхира Салид. — Нана, и царна ма йохкалахь, кхечерахь летийта! Дика латахь а, и жима ма ю.

— Юхкур яц, х'окху деношкахь и баба йолчу д'ахьор ахь.

— Ахь со т'аккха и йолчу кест-кеста вохуйтур вуй? — хаьттира Салида. — Бабинна ас дуккха а г'уллакхаш дийр ма ду, — кота-машина х'ума тосуш, г'у т'ера хи дахьаш...

Цхьа ши де даьлча Салавдис сарахь мохь тоьхна араваьккхира Салид.

Лулахойн кертань юха а кураьлла кхеран йоккха бероза боргал, кертал селха иккхина, китаьхойн жима ц'ечу боргалх леташ яра. Х'иница жиманиг д'ухьара дуьйина лата йолаелира.

Месаш оьгу кьорза уьйриг кертал дехьа лестина, цигара ан-инийн херона юкьсехула жимчу боргална лета кеп х'иттайора.

— Д'аялалахь, хьо кертал дехьара бен лата яхьаш ца хилча, — аьлла, Салида хичаш йира цунна.

Нана корах арахьовжуш хиллера.

— Ас д'ахьой и бабаг'аьрга? — хаьттира Салида.

— Ма хьо, тховса т'аьхьа ду, кхана хьор ахь, — элира нана.

Буьйсанина д'авижча Салидна г'ан гира: и жима боргал, цхьа-наметта ах гали можа хьаьк'лаш а йиьна, г'олг'аш т'ехь месаш йоцу страус санина йоккха хилла, ша цунна т'ехиьна бабаг'аьрга воьдуш.

ШИ К'АНТ ВУ САН

Чекхсагучу х'аваэьхь дуьйлиа зов лаьтта, бартаза, моттбону, мерз озийчахьана декар долу зов.

— Дада, дада! — бокк'ал бека цхьа горгалг. Кхерабелла бека... Юха а цхьаь хилла хир ду-кх. Чуиккхинчу Ловмас, сан поккхачу, ялх шо долчу к'анта, суна хьалха прхеллаш, аранйзаво со.

Иштта дан а ду, Леча ву леташ! Шиница — цхьаь! Сан жиманиг, пхи шо дерг. Мохь туху ас, уьш д'абовда г'ерта, амма ца бовдачо: Леча шиниех а хьерча. Иа тасавеллачуьра пхьарс лоний, цуьнк'ашха д'авоккху ас.

Леча шех леттачарал шозза дера ву. Сайгахьа верзавой, онда сайна хьалха д'ах'оттаво, — цхьаь ала деза, кьасто деза, дов дан деза...

Леттачаьрга ца хьовжуш, к'елд'ашхула со валийначу Ловмига хьовжу иза... Ловма меллаша суна т'ехьа волу... Цхьа х'иница ала х'ума ца карадо суна. Ловмига со юхавоьрт'ушехь, летта дулахойн ши к'ант д'аведира, т'аккха Леча а д'ахьаьдира кхечу аг'ора. Со, зудариха цуьнга ц'авола аьлла т'аьхьа ч'ог'ла мохь бетта ца х'ут-туш, Ловмица чувахара.

Ши кIант ву сан нана йоцуш кхуьуш. Лоьмни шо кхаьчнера иза дIаяьлча. Леча дуьненчу волуш кхелхина сан цIийна нана. Лечина цкъа а гина яц иза, дIаяхичуина а гина вац и. шех дIакъаьстичу жимчу дегIан йовхо хир ю цуьнан соцуцу синкхетамехь йиснарг...

ГIушлакхе баьллачу малхо вагаво. Лоьма, Лечин коч а эина, сикха араволуш хIумма ца хотту ас: берзана букъ багош хир бу Лечин; Лоьма, ша воккха волу дела, цуьнан дола деш ву. КIенташка гIаьттинчу ховхалло воккху со. ХIинца сан юьхьа тIехь аьрто велар даьржина хир ду. Лоьма а, сацавелла, цхьа вовхна-а дуьхьала кьежира.

Малхбузехь бешарчу гIу тIе хи эца вьодуш, рагIун маьлIехь, куьйгаш хьалха а лавина, тебаш Леча го суна. Меллаша тIаьхьа вьоду со, хIинц-хIинца деса ведар декарна кхоьруш, рагIун тIехьа хьожу. Хьозарчий ду даржийна буьртигаш дууш. Леча тIекхоссавала кечвелла.

— Лаца воллу хьо? — хотту ас. КIант цIеххьана кхеравелла юхавьорзу. Суна ша оцул вицвелла, вулавелла гар эхьхета-а-ш, корта тосу цо, бIаьргаш дегташ.

— Карахь лацалур дац.

Лечин кегий цIокъамаш тIеттIа доьду. Балдаш тIе пIелг буьлду цо: «Хьайн баккхийчеран Iовдал хIуманашца юкъя ма гIертахьара хьо!» Со юхаволу, юха а ведар ца декийта а гIерташ.

Кхано сарахь, суна цо делориг тоххарехь дицделча, иза арахь берашца ловзуш ву моьттуш, Леча цIа чу эькха. Ши куьг тIехьа а лачкьийна, суна хьалха хIутту. Вела а кьежаш! Когийн, пхьаьрсийн а голаш цIийш довлалц даьжна. Юьхьа тIехь боьхачу куьйгашца бIаьрхши беснеш тIехула дIасахьекхча санна, модаш ю, делахь хьацар хила мега. ХIокху тIаьххьарчу шарахь, суна дага мел догIу, цкъа бен вилхина вац иза: ас ша а, Лоьма а дагарца постуш гуьйригах хIунда вина, цулла, массара санна, вайна цкъа дуьххьара нана ялийна, цуьнга тхойша туьканара хIунда ца оьцуьйтура ахь, аьлла.

— Леча, хьажал хьайга — Iадор ву хьо гинарг! Хьажал хьайн шортикашка, ас Iуьйранина схьаэцна уьш шифоньера цуьра! Хьан децас йиттина, иту хьаькхна. ХIинца юха а йитта эза. Эхь ца хета хьуна!

— Урамехь охьакхетта со, — дусавелла лахара балда дегеш оладеллехь а, хетарехь, валийначо дицдолуьйту цуьнан охьакхетар, бехийна шортикаш а. ТIехьара куьйга лардеш сикха, лога тIе ца кхоччуш, некха тIе хьалха лоцу цо. Са ца доьлуш лаьтта, гIадвахна бIаьргаш горгдина. Цуьнан карахь, хин суна — беттало дийна, хьо занан бовха, бека уьйриг... Воккхаверца сан жимчу кIенташ бIаьргаш чохь халла къаьста боккха гIайгIа-бала.

— Муха лавина ахь?!

— Куьйгашца.

— ХIун до ахь хьозанах? И караIемар доцний ца хаьа хьуна?

— Ас длахоьцур ма ду, хьозарчий тѣма муха девлу хьажа воллу со.

— Лечалг, кегий ду хьан тѣмаш цкъачуина. Адаман цийца йоллу массо хенахьлера тѣмавала ойла. И ойла, адаман бараллера кхартапаш йовлу цамгар саина, длаер ерг ю-те? Суна а халла, хийна сайн а ца хета, дахкарлахьчу гѣнах саина, дагабоглу и суна чохь гѣлбелла орам клантехь денбелла, тамарап лаам.

Шортикаш бехъярна дов ца до ас, клентан пхьаьреш, голанш а дуьлу. Мерцхалиш даьхначу зеленка хьакха ша в хуьйту.

Яхлума яа хевшича Ловмига дла ца хьаьжира Леча, я делкъанна а, я сарахь а.

Шина клантана жераъ длатаьначохь наб кхийтира. Наггахь куьг кхочучу шифоньера тѣра тѣаренг этла доладелла альбом схаоьцу ас. Гѣххьа басадаьлалачу сурта тѣра шийтта шо долу йол хьоржу сььга. Стенна делахь а, массо суртел кхуьнга дукха хьоржу со.

Иза когаш йуьйра дитта уллохь баца тѣхь лаьтта, дуткъа дььхьа долуш яйчу кучаца, месаш лерина цхьана аглор а хьаькхна. Жимма тѣдеана балдаш — доьлуш, аьлча а, дела ца хуттуш санна. Хьажарехь эхь, йист йоцу догдахар. Хьалха — дахар... Дахар, дуьне бераш... Шийтта шо долу йол... бераш?

Цуьнан ши бер, лаьржа бѣаргаш долу могош ши клант, хийна мерзачу набаро тѣхийна. Набаро церан яххьаш тѣра дийнахь хуьлу вовшах терацар длахой, ший а оцу сурта тѣрачу йолах тамашийна тера хуьлу и шить. Тахана берех леташ жимчун, Лечин, хилла юхажара дералла мичара яьлла ца хаь суна. Хала ду цунах кхета, клентан юхьо шен ненан аматаш дагадохкуьйтуш хилча. Ца вуьту цара наб кхета...

Лечина дивана тѣхь телевизорна хьалха хийначохь кхетта наб. Шен метта а виллина, тѣра коч дѣяьккхича кхийтира со цунна дийнахь хлунда эшна хилла коч, иза Ловмас кьайлахо ара хлунда яьккхира: дѣгла тѣхь млараш кьийзийна, чкъор йийдина, йиттина йисина дуккха а лараш ю...

Дерриг ненан куьг ца хаарна ду-те? Хийна суна юххехь сан массо ханна жима йисна зуда елахьара, хаь суна, — цунна маслалат дан дезар дара сан, клантана хилларг башха доккха хлума а дац, мелхо майра лемар ву бохуш, дайдеш, амма яц суна уллохь иза, ас «чидам» гайта, «дог клѣда» цуьнан наьна. Цхьаьнаметта наьна а, да а ву клантана тѣхлѣттина лаьтташ верг. Пишина ца хича-хьана хлума дац...

Белхан деношкахь бернин бешара ши клант шаьш norly цла гуттар санна, со балхахь хьело. Шайна тѣаьхьа дейиша еача члорла хезахета. Шайна со гинчул члорла маьхьарий детташ, цхьаь вукхул хьалхавала кьуйьсуш, дуьхьала хьоду, охьалахьеллачу цунна шийне а аглор кегийчу куйьгаща марахьарча...

Сан йишнина кхаьчна ши клант кхабаран дукках болу мохь. Цо,

ша бохург санна, кога прахѣттина ондаваллалц кхаьбна и шнѣ, шен ши бер доллушехъ. Кхета со, йншин кочара бала длабакхар — ас зуда ялор ду. Ойла йнна цунах. Ойла йнна — клентийн дуьхьа ядо сза-те? Нана, я да доцуш кхиьначу адаман даг чохъ пхьа есалла юьсуш хила мега. Хала хир ду соьга санчунна берех юлуш, ма-ярра, даггара хила, ца хилча берашна а гергара хир яц...

Гергарчара а, балхарчара а суна зуда яло глертарх хиницалл схьа глутлакх ца хилла. Зударий лехна, захалш бохург а дийина. Уьш бацара вон, хетарехъ, догдика а, тлаламе а бара... Амма сан зударий буй-те уьш? Кхин зуда хила йнш яц сан! Сан зуда берийн ххьашца хьожу соьга. Ас сацийна иза, тлеххуьр воцург, берашна чохъ. Хиница хлора денна суна керланиг гучадолу цунах. Со мел ву, и ю сан цийиан нана, хлокху цлен тлехъ цунна товр хир ду зьлла леттарг до ас. Кхузахъ йолуш берех самукъадала а ца кхнаеллачу, ша длаяханчуьра царга схьахьаьжча — дог ма лазадойла цуьнан!

Луьйранна Лечин стакан чохъ цхьа кьурд биссалц сатоьхна:

— Леча, — парглат а, кхетаме а хила глурту со. — Суна моьтура, хьо воккха хилла. Ткьа хьо дладаханчу кліран дийнахъ а летта, селхана а летта. Хьан дегла тлехъ дерг!.. Ашшимма, шавш цахъ волуш, шоьта дийнахъ, кліран дийнахъ а са легашка кхачало сан! Шуьшнѣ уrame аравалийта а кхоьру со! Жима вац, кхета веза!..

Лечин блаьргаш, овглазло кхуссуш, вешеге хьавьсира. Лоьма ца лечкьа хиница сан букъа тлехьа... Цуьнга воккханиг санна хьожу иза, цул дукха кхеташ верг санна, собаре а.

— Суна... — багахъ булкъ динна, Лечин лахарчу балдин тлехула шинна а аглор чай охьадолало. Дисничуьн кьурд бан глерта иза, хетарехъ, доге хлѣттинчу хорамо новкьарло йо. Блаьргаш чу багахъ долчу чайнан бос болу. — Уьш шавш циниг... — Блаьрхиший бен бешар бац легашкара шюга хорам. Тхуна хьалха велха Лечина эхъ хета: иштта Іеминна. Букъ бегош араьходу...

Да-нана цхьавийн хилар-м ца хаьа, со я иза а, я важа а вац! Члогла хила глертарх а, кьахета! Жимчо мел делийначо а син меттиг кладйо — и ду бехкениг!

— Селхана, гай чохъ хлун ю хьажа лаьнна гай доккха циниг дла-хецца цо, — кхетаво со Лоьмас, стоьла тлера пхьеглаш длайохуш. — Паккха цара иза хьийзийна. Со вацара эщехъ...

— Дласана! — мохъ туху ас. — Ахъ хлунда дуьйцу суна массо хлума а? Цо ша дийца деза, — олу ас метта а веана, Лоьмин юткъачу белша тле куьг дуьлалуш.

Делкъехьа, туьканара йоглу йнша шина клантана кучамаш яхьаш, и шнѣ уьйтлахъ а ца карийна, длаяха араяьлла дукха хан а ялале, йоьлхуш юхайоглу. Карахъ шех тера воцу йншин елхаро во-хийна Леча.

— Ва-а, Леча! Хъан деца яла хъан дела! Децае хIун дийр дара хьо хи чохь висча?! ТIаккха деци а лийр ма яра! — лувийш, барташ дохура. — Хи буха вахана хилла!..

Зударийн бIаьрхиш ловш вац со, со виначо йиначуьн совхе а. Хала ду ала, стен вагийна со ошцул, беанчу хаамо, я йишин юхадерза ца туьгучу елхаро. Нишех хьаьрчинчу кIентан пхьаьрсаш, лаг а цкъа а ца хеттачул дуткъа хийтира суна.

Кора тIера масех миног хьалха сана кехата юкъа дIахьарчийна кучамаш схьаоьцу цо.

— Леча, Лоьма, хьовсал ас шуна сана кучамаш! Шиммо тIеюхийша хIорш. — Елхаро жимма балдаш сеттийна, садаIар сикхелла. Киснаш тIехь цIен зIок йолу кьегина-можга котам-кIорни. Ца хаба, ас дукха хан йоццуш эцнарш а яра — тIехь бедан кIорни хилар бен — хIарра, Лечас и юста а аьттехьа ца йнтира, сурташ долчарах шена тIехь йоккха, мангал санна цIога долуш, берийн бешахь туьйранехь йийцинарг санна цIен пIаьна йолу коч бен мегар яц аьлла. Децае эцнарг-м юха волду кIант. Иза дIаяккха волало шен тIеда коч... ТIаккха соьга а хьожий, дехьа чу вьоду коч хийца...

— Хьажахьа, — есало йиша. — Ша воккха хилла мьоттуш, со йолуш эхьхеташ дехьа чу вели иза... — Доккха са доккху, ойланашка йьодуш, цуьнан горга юьхь сингаттаме а, цхьанаметта синхьааме а хуьлу.

Бераш арадевлча меллаша елха юлу йиша...

Лоьма хIинца а хьаьжна вац некадан, Лечина кестталгIа Iемар ду аьлла хета...

МОСКВАХЬ САХЬИЙЗА ХЪАН

И...

Ткъа цо, дIаовьдучо, гIайгIанан доьалгIа дакъа бен дIа ца хьо шеца...

С а а д и.

Командировке ваха ваьлча, перрона тIехь, бIаьрхиш ледош, бай барт боккхуш, хьуна маракхета и. Москвахь ишттанг кхардаме доццухехь, ахь шайн ире нехан хьежаршна дIаса ца декъа, жимма озалой хила олу цуьнга. Иза сикха дувхьало ярца хьожу хьовга, амма хъан цкъеллиг цкъа а шеко ца кхоллаелла, шавьшинина юкъа вас я дагахьбаллам боьр бу аьлла. Хъан бIаьргаш чохь кариьначо кIаддо цуьначийн хьажар. Дукха ханна дацахь а, дIасакъаьбташ зудчуьн лерина тидам бо ахь.

Хьо повкъа ваккха куьзгана хьалха а кечлуш, дерриг кийча доллушехь, хьайна а ца хууш стена, цхьаь дечуха кьайлаха хьожу хьо цуьнга. Шарйо месаш йицъелла, куьзгана улло юьхь яьхьна,

Іаьржа цлоцкъам кегийчу шина иелган буьхыгашца иедеш, да-хуьлий, цуьнга хьожуш, тлаккха — шолгачуьнга.

Жима йолуш дуьйна усма дилла Іемина, цлоцкъамаш. Іаьр-пегларш а цуьнан Іаьржочу месел Іаьржа ду, — цаьргахь хьо вок-кху довха ІиндагІа карадо хьуна. Кхин аматаш дуьхьала ца хІит-талуш, шайн хир долчу беран аматаш а муха хир ду хаьа зьлла хета хьуна...

Хин яйчу муьргах яьржаш юсало месаш, маре сачахьана, ша хІинца йол яц, месаш юсиппа дела бохуш, цо кьевллипа тІехьа дайихкина месаш жимма дІаховцуйту ахь, «хьажа хІума йита», — вьсулун.

Іаьрхинш лечкъош дІа а йирзина, схьайирзича а, корта охьа а саттош Іаьргаи ца гойтуш, хьоу бахьанехь ца елхийта минотана дІахьаьчца, хьан хьажар лоху цо, и сиха хьоь кхачийта корта хал-ла кьаьсташ агІора тосуш, хьажар хьуна тІедовгІна.

Перрона тІехь и юьсуш, поезд меллаша меттахьялча, хьуна цуьнан цхьалла хаало. Метро чохь, автобуса чохь бина некъ дага-богІур бац цуьнна. Шун коммунальни квартиран цхьалхачу цІа чу кхочуш, догІа схьадаьккхина я арахула дитина дагадогІур дац. Акваріума чохь болу «дашо» чІара цхьалха хетар бу цуьнна.

Ойла шира ю хьан, дуьне санна кьена ю хьан ойла. Ойланехь хьайн дахаран юьххьера дуьйна чаккхенга кхаччалц ваьхна хьо. Цундела кхета хьо хьайн жимчу зудчун цхьаллех, тІаьхьакхьяьч-чу хьайн цхьалло хьо схьаваккхалц... Тлаккха бен дага ца богІу хьуна ахь чуволлушехь маршаллица корта ластийна некъахой.

Кестта баккхий белхаш дІаболабала безачу юьртан жимачу почтехь, хІун бахьана ду ца хууш, хьан кехаташ хьедица; Москва-ра штемель дІатесначу дийнаниг йоллушехь, итт де даьлла. Ахь сагатдинера цо хІора денна яздинг ду аьлла кехаташ ца кхочуш. Командировкерчу гІуллакхаша хьийзош волчу хьуна кехаташ карийча, ону жимачу туьпах ценбуьйлу накъостий, царна мухха де-лахь а и кехаташ цхьана куьйго яздиний хаьа. — Вайн хенахь хьан яздо оццул дукха кехаташ?

ХІора денна яздина цо хьоьга кехаташ. Лекнешкара, цигара цІа сача — пІера. Сагатдар массанхьа а цхьаь доллушехь, керІ-керІа богІучу синхаамаша ца юьту и. Хьан ойла тІахон цІахь йолчуьн эшаран барам бевза герга туьгІенаш схьакхочу хьуна иштта.

Москвахь самыйза хьан хІинца.

Іза шина баттана аьхкенан каникулашина цІа яхна. Хьо стохка дешна ваьлалчохь тІаьхьарчу курсехь ю и.

Сийсара и елха ийзош, ма елха аьллера ахь, вьсулун, хІинца дІаьовдуш ерг хьо ю, цундела велха везарг со ву, сап рагІ ю хІин-ца. Аэровокзалехь ахь и новкьайоккхуш, регистраци дІаьолалуш схьадаьккхина, іза чекхьялалц даьдо аш шайн цхьаьналар. Сийса-ра ца дуьйнуш дукха Іийна, и тІеддалар бахьанехь тахана цхьаь-

ала дезарг на аладелла дисча саниа хета хуна. И бу хуан иза длай-
обдучу дийнахь бисна дагахьбаллам.

И длаяхча дерриг деса хета хуна. Балха тле длавахча а длаялац
и ссала. Жимчу отделан готтачу пенаша кьюйду хуан сийхий-
зам, легашка хума хловтича саниа, сих-сиха араволу хьо.

Цавсача а и дла на долуш, сагатлой, волавала араволу хьо.

Кхана цо телефон туху, дика схьакхачна, ша члогла-члогла ху-
на сахъйзош ю аьла. Ахь, воьлуш, да-наа долчохь са хлунда
хъйза олу. Хьо а ма ду шен да-наца, йиша-ваша а, олу цо
йовлуш.

Буса, наб ца кхеташ, меттахь керчаш, йовха хетта, кор дладовл-
лу ахь.

Уллохь дийнахь-буса болх ца соцу завод йолуш, шуна хьалха
жIараболучу некъа тIехь светофоро старт елча, кхечу агIора лаьт-
тачу машенийн некъ хадош, меттара дIаделхачу машенийн угIаро
Iуьйранна хьалххе самаваьккхича, тIехьха легаш лозу хуан, кьурд
хала балуш. Кхин наб ца кхета.

Аькхе тIаьхьо сана хIокху шарахь Москва. Зуда дIаяхнарг бов-
ха мохк бу. Iуьйранна ялхалгIачу этажа тIера шуи чов йохйо схьа-
кхетачу малхо; иттех минот яьлча, кховьлину стиглапо аьхкенан
хенаелла билгалонаш кIезиг юьту; бIаете саниа кхигна гIа-буи
ду таьIна-баьцIарчу басахь. Хуна еса йолчуи тIе а еса хеттачу
фургон-таксица, дIа мел гIо а машенан пилхайовлуш, гIала хIинца
а самаялазчу воьду хьо. Ахь аьллачохь машен меллаша сечча,
чувуссу.

Тамашийна, ИидагIа доцу Iуьйре. Дерриг пхьатеррачу серло-
нехь. Москва-хи гена дац, цуьнан салкхане шело лестало. Кхузахь
баьцIарчу гIанта тIе оьхьахуу, дергинчу газонан буц хьалатоьтту
пицкь хвалуш. Хинна дехьа, дукха хан йоццуш йиллина гIодаюккьен
йолчу тIуьлган парапетах генинара, иийсак хьовкхуш саниа, куьйган
голаш го хуна лестош: ехха парапет, лестоцу куьйгийн голаш ке-
гийра-кегийра, и Iуьйранна водуш верг маца кхочур ву те улло, хе-
та хуна. Парапетаи мокхазо, лаьттан буц-хелигна тIе бижна, цуь-
нан садуюкьна, шена тIе адаман когаш а дика ца оьцу цо. Хуна
дукха гена хеттехь а, улло кхочу и веьда воьлург, хинна дехьа чекх-
волу и веьда. Хьо гIалатваьлла хилла.

Кинотеатре богIуш бу нах, дукха хьолахь кегийнаш, кассаш
дIаселла дукха хан йоллушехь. ТIаккха бен ца го хуна фронтонан
хьаж сийначу кинолентин кепарчу плакатаца кечдар, цуьна тIехула
оьхкина класеш — махо мела техкон байракхаш. И шелла, можал-
ла, баьцIаралла, Iаьржалла, кIайлла, сийналла... Дуйненаюкьара
кинофестиваль дIагIуш хилар дагадогIу хуна. ХIора пачхьалкхан
байракх шен бос болуш ю.

Кинотеатре оьху адамаш, некъа тIехь наггахь кIеда чекхийволу
машенаш, махо лестон байракхийн класенаш, кассашка лаьттачу
рогIан лаьхьанан шов, цуьнан кассашка йогIаселла тийна юяхьа-

ралла пелаге яьлла эин туагле, — дерригенан садалар бицул ца хийналун, ца сонуш долун, хьуна уыш аьзнаш ца хеташ, ткъа тийналлин дегадар хета, тийналлин мохь.

Яьржинчу мархех чекх лаьнаран ур-дигт къега, сикха дладов и; малх гучубалар букъаца хаало хьуна, ценошна тледожна доккха Индагла доллушехь. Хинна а дукха деха ду Индаглаш. Хенан барам байна хьан.

Хинцале метро чохь дикка адам ду, царна юкъахь хьайн цхьалта хааялал дукъа. Яхъаш ца къасттал дукха адам.

Сарахь ахь телефон туьйхира. Кхин ла а ца елла, пхийтта де даьлча ца ян кеманна билет эцна цо. Бурконна чохь лаьтта пинжина, буйсанна шелъелла, члогла легаш лозуш ю бохура. Хьайчарах хумма ца элира ахь...

Мукъа денош. Деха денош. Телевизор хьалалатайохь — хьажа дог даглац. Дайошу. Маьнги тле охьакхетий, горгачу аквариуман бецашна юкварчу шина «дашо» члере хьовжу хьо. Духхьара командировке вахичуьра ца веача зудчо члерана шолгла члара пийцира. Со командировкехь волуш эцна хилча а мегар дара. — ахь аьлча, эца луьушехь, дага ца доглура шена, аьллера.

Наггахь аквариуман куьзганах деттало уыш, духадовлуш. Царна хаьа хир дац, шаьш парглата доций. Делахь а дукха сингатта-ме-м хир дац царна цхьаьна.

Дагадоглу цо духхьара хьан ненан маттахь аьлла дош. Иштта кледа, берашка, дагахь хума доцуш, цлена аьлла, хьох чекхделира и. Цуьнан блаьргашка элаьнарш хьонду, хьуна эсала къежаш. Полаелча, жимма ара сеттош, пхьаьрсийн голаш хуттургашкахь, дагана кледа хеттал, лелалуш. Хьуна хьоме долчу аматийн хьесаи кхечарна царна кхьору хьо.

Дорачу дагалецамашка валлал глел ца елла хьан дегайовхо. Коре волу хьо, букъа тлехьа иза хаало, цлеххьана юха хьаьжча гур йолуш саниа. Корал арара ценойн бетонан оьланаш ирча хета аренашна, лаьмнашна, нисданашна юкъахь кхиьначу хьуна, царан къар ца луш стигла глертачу глутакхашкахь цхьа акха кхерамениг хаало, хьуо а царах цхьаьна чохь лаш воллушехь; искусственни сизаша цистина ана-стиглан хьорме.

Корера цлеххьана вухавьрзу хьо. Иштта сикха вухавьрзаро дайина хета боккъал хьуна букъаца хааделла цуьнан васт. Охьа-лахделча саниа, долаха басахь лохачу креслох боглало блаьрг, аьггалех полировка йолчу столах, ахь луьйранна дика дла ца нисбинчу шнъ вуьжучу шун маьнганах, книгийн терхех, шина плантах, уыш тлехь лаьттачу, хьан коган клед хьаьддачу палсах, шишанах чекх ховхалла хаалуш, чохь баьцарчу бенийн цхьамзанаш хьаладовлучу горгачу аквариумах (члерий ца гал артбелла хьан тидам), ко-ра тлехь, малхе баьллагчу цлога доцчу моьлкъанах саниа, ахь сел-

хана цергаш юьлуш тIам кIабелла баьцарчу чоткех... Хьуна ца хаьа, адамна гонаха мел йолучу хIуманех цунна оцу минотехь лIобттинчу сахьийзаман Iазапан жобжахатин йийбар хила йиш юй. Бицбелла хьуна и хIуманаш эцча шайн хилла тIалам: «Тхай-пинг, охашимма цхьаьна даха хаа эцпарг...»

...Ойланаша гIелвина, набаран тар тесна хьо, коридора чохь евллачу гIовгIанаша дог Iавднина самавокху. Коридора чу воьу хьо. Марехь хиллачу лулахочо валийпарг чу ца вуьту оцу зудчуьн панас. «Эхь ца хета хьуна божарий кхийла!» — Юхаволу дегIа-станго хьох махкахо а тарлой соцу, делахь а хьан бендацаралло кхин ца сапаво иза. Нана дуьхьала яьлла, тIаьхьа яддал, ара ваьллачуьнга сатесна хьоьжу ресторанера сана цIен бос кхетта лулахо дагаюлу хьуна, кьа а хета.

ДIаяханчу хьайн зудчуьна сахьийзаш, хьо шех дика кхета лу-лахо дагайохар а долущ, шалхонах хьо ца кхета кегари хуьлу.

Кхана самаваьлча, эхь хета хьуна сийсара хиллачу хьолах. Ткьа шолгIа де дIа мел туьлу, хьан луларчу зудчух кьахетар сама-долу. Пхьуйрехь юкьарчу кукнехь, и ца йолу-те кхуза олий лавт-та, хьан чайник кхехка дукха хан йоллушехь. Ресторанера хийранинг валийчу, ас чай мала чу кхайкха мегар дац иза?

Тахана иза чай мала кхойкхур яц ахь.

Хьуна ца хаьа, цхьалла дIаяьлла я цхьаллнина кхин а каравахна хьо: кху гIалахь кIезиг хетачу берашка, хьалакхийначаьрга, кьо-начаьрга, ударшка, божаршка — яхьашка... — массаьрга, дер-ринга хьоьжу хьо. Метро чохь дуьхьалайорлуьчу эскалаторна тIе-рачу нехан яхьашка, автобуса а, троллейбуса а чохь хийшина Iачу, хьалаовлучу а, охьаьуьсучу а нехан яхьашка; урамехь воьлуш, корта айина, шинна а агIора: дехьа а, сехьа а лелачу пахе, шинна а агIорчу пIеношка, чухула хIуманаш оьхкина, хьажар чохь са-цийначу корашка, подъездийн гIаттийначу неIаршка, ширачу пIе-нойн партолашка¹ — дерринге а хьайн цхьана хьажарна чулана гIерта хьо.

ГIаш лела гIелвелла, троллейбуса тIе хича, сонийлех гIехваьл-ла, букь тоьхна воьду бIаьрса доцу стаг го хьуна, еса наштарап-ийн гIаж етташ, некъан чхо-цIокьамна воьдуш. Троллейбусан сераш тийсиначу лекхачу аьчган бIогIамна тIекхача цуьнан ла-добгIу ткьех кегийра гIуьч а юьсуш, и цунна тIекхетарна хьохруш, тIаккха троллейбусо дIавуьгуш саготта вуьс хьо.

Мукьачу дийнахь, суьйре йоллалц са а диттина, цуьнга тIелефон туху ахь, вашас схьаоьну трубка, иза йиша йолчу яхна хуьлу, йиша йолчу туху ахь телефон, цуьнга сикха, биьст ма-хуьлачу. ИIайола олу. «ХIун хилла, сан диканиг?» — кхин гергачу кьамелэх йишех озало иза. «ИIайола, хьо цIахь хила лаьа сунн. Цигахь мел хан яьтла хIишца?» — «ЦхьайтталгIа саьт ду». — «Хьуна цIа ях тIаь-хьа ца хуьлу, ошчул йиша йолчохь хьеелча?» — бада кхочу хьан.

¹ Арканаш (нохч).

Длавуьжуш, кемана тлехь хлаллакхилла футболан команда дагайогиий, цо пайан билет хийцина, кхин эцча, оцу дийнахьлера кема дожахь а аьлла, буйса ценна длаялалци наб ца кхета хьуна.

Балха вахале луьйрашна цо телефон туху хьогга:

— Сийсара суна глаи гина, билет хийцинчу кеманиа, мухха делахь а тле ца ялаелла йнеча, гуш лавтташ хьаладаьлла кема, стигал йоккха серлайоккхуш, иккхина; цунна тлехь сан курсера цхьа йол а, клант а дара, хьуна дагабоглу хир бу уьш... — Добхна дегадо цуьнан аз. — Ца яхьха со билет эца яха.

— Ма кхера, — оду ахь. — Ас сийсара дуьйна олланта лардан долийна хьо йоглуь йолу кема...

КИАЙН КОЧ

Палара аьхкенан каникулашна цла воглуш вара со итталгачу классе а ваьлла. Ненавашас шайга глала вигнера, юьртарчу ишколехь хаарш клезинг ло, аьлла. Хьанна хаьа, ихьанхьа деша ваха дагадаглахь а? Тохара хьалха артистана деша ваха лууш ма вара со, делахь а Ровзаниа тле ма хьавьзинехь хиира суна, кино йоккхуш кхаьчна «езар» маракийлалур йоципиз: даго вуьтур вацара. Ровзан юьртахь ю доьшуш. Цунна со тлехьавьзина бохург бакь дац, цхьа ша-шеха, охашимма барт бина боцуш, инселлера иза. Тхо школе деша а дахале. Ровзана, куьг лаьчна, шайга вигна со: «Нана, хьажахь, ас вайна клант валийна».

Хьалхарчу классашкахь цхьацца клентий, шайн ловзаршна юкьа йоларий на буьтуш хербелча, Ровзана шекьадуттург Iанийра сан клайчу куча тле. Оцу хенахь клайн коч юьйхина денош билгала дагадоглуьра суна, уьш деза денош хиларе терра. Воьлхуш цла вахара, юьхь тлера шекьанаш дласахьоккхуш. Нанас, бехкеннг ас йийичча, йовлуш хьестара: «Ровзана коч бехьярх хлумма дац. Вай, декьала хила хьан хаза корта, Ровзан, нанин клентан жима пускал ду иза, Аьрха хилар дика ду, кхано гьулаакхана тлера хир ма ю, даккхий хилча ша хьо велхавар тлехдетташ...»

Хинца а ю и шекьанаш Iанийна коч безамна ларьеш.

Класерчу берашца ларавора, школе цхьа шо тлаьхьа вахана хиларна. Цундела Ровзаница цхьаьна парти тле хаарх а, йоларийн молла ву ца олурта сох...

Районна юьстаха, йочанехь некьаш текхаш юрт ю тхайинг. Гуьмсеи районан маьрна аренаш елча а (сан-м и кемийн аренаш гича цергех хи долу), марзьелла меттигаш ца юьту паха.

Пхи-ялх километр йнеча юьрта кхача. Парглата вогуь со, тлаккха воду, некьана ишкь клезинг эшарна, когаш тлелдала доьлча индийцийн кепара воду, когийн нана тлелташ чучча хьовзош, куьг цхьана аглор ийзон безо тлоьрмиг новкьа а ца хуьлу. Куллан Индгарле вужу; некьан бацалахь декачу плован зевлах ца уьйш, хуьп яьллча Iина чубра кьоркхокхин сийхьегаме бекар хеза. Некьан

бохалла гондларчу дуьненан кхекха тийналла йохон ца ваьхьа дела, эшаран дешнаш ца олуш, бумбаричух тера ю сан эшар. Сайна хезначу а, ца хезначу а, дешнаш долчу а, дешнаш дончу а, еригечу эшарийн мукьам цхьаьна бо ас, бага ца глаттош. Глалахь паркехь еса сквераш кара а ца йора, ткьа кхузахь лаламан хьаам бекъа стаг оьшу...

Дур-дукъара олхазар хилла глаеттича, хуттучу сурто айинчу ойлане тлам ца ластийча а длакхачор ву юьрта. Кхузара Клайн лам болу гуча. Дур-дукъара длакхевдица кугь кхаччал уллохь хета иза, амма дукъал чохь, лахахь ул-уллохь ши юрттий, лаьржачу лавмийн раьгнаш а ю, Клайчу ломан когашкахь. И лам садоьлуш бу. Буйсанна куран¹ чу лаьллийчу атто нох дохуш, юкь-кара деза садоьлуш санна, Клайчу ломо а доьлу са, хьо цандеш, хьо шел-деш.

Некь ойланнийн хьоста ду аьлла сан доттагичо лазима. Ша шо-фер волу дела аьлла хила а мега цо иза. Ойланех дерг аьлча, уьш дагаленамашца юьзна ю, цкъа а соьца ца хиллачух бохку дагаленамаш бовлу хьалха, эхь а хьотуьйтуш. Дю-о, некь хьавьзачохь не-кьахочуьна тлаьхьа кхиьна, цуьнга сайх лавина цхьа хаза туьйра, я хьадис² дийца лаьа.

Дур-дукъара нуссуш воккха стаг гира суна дуьхьала ворлуш. Повха слахь а — чола куй, векъано, жимма букара таьлна велахь а, ласана тле веза ца тийжа. Тле юьйхиннарг пальто ю ала пальто а яц, я плац а яц. Хлара духар дладора цо мангала я Хасав-юьрта базара бежана йохка вьодуш а. Дуьхьала ворлург сан деваша Салахь вара. Цуьнан бляьргаш чухула сайн «шармата» сурт гира суна: белшашна тле ца кхоччуш месаш, глоглаш лаьвда готта джинсаш, киенаш тлехь негларш долу, деглана телетта баьццара коч. Карара сийна тобалкхаш, буй малбелла, некь оьхийгира сан. Кхера ца веллера, цлехьхана вьохнера. Девешина Салахьна со газа ши шо даьллера. Хинца ас суо вовзийтича цуьнан девнах хьалха вер вацара. Шо хьалха гинчу нахана атта ца вевлара со, адам лахделла хетара суна.

Уккал таийна, вист ца хуьлуш тлехваьлча, юха а вирзина, тлаьхьа кхиьна, хьена-мила хьоттур долуш ву Салахь, тлаккха м дера вер вац цунах ведча а.

Ломан некьахь адамах бляьрг бузий, дог лаьржа хилча а, ларамаза лаламо цланийнчу ойлане адаман дика а, вон а, лаам, ца лаам а, арадаьккхина гьуллакх а лара вулий. аьлора хьобьжуш тлех ца валало.

— Де дика хуьлда, хьо охьанехьа ваха ваьлла?

— Диканца дукха вахийла, жима кьонах суна ма ца вевза хьо?

¹ Кура — божал (диал.)

² Хьадис — кхузахь легенда

Сельсоветан я колхозан председателъх а, милицин участковех а ца кхоьрура сан деваша Салахь, районерчу налогийн агентах глеххачул уозалора иза.

— Со-м дера вара налогаш йохучу Габдул-Мутеллингеран. — Леррина сан духаре хьаьжира деваша, муьста хьаьрса хьач кхьал-лича санна бат члечкыра цуьнан, ткъа хечин борчара аьчкан клайн пуйьда гича-м, сан дерзана цлонга гича санна и «муьста хьач», къамкъарг хьесш, длабуьйдира по.

— Ой, иштта ткъа! Габдул-Мутеллингеран-м кхиъна ваьлла стаг хилла! Могаш Гай шу?

Девешин бляра ца хьоьжуш, цунна сох шена гергара амат до-зар кхоьруш, сихха дар-дацар чекхдаккха гбоьртира со:

— Могаш Га, шу дуй могуш?

— Цадечуьнга хьаьжча, дала дика кхоьу.

Некъ дика бица, длаволавелира со.

Массо хуманых со дика ца кхетахь а, девешин дахарехь цхьац-ца болу хиламаш тлаьхьалонаш къастош хилла. Сац да юртсове-тан председатель (юртда) волуш, хинна сан йоллу хан хилла Салахьан, цу хенахь кьайлаха делаш атаглоша варкьаш дехкина ворхазза йолу тапча хилла цуьнан. И делаяр вашас могуьтур ца хиллехь а, хенна юкьах йинкина делон цунна шена лууш ца хилла: цле йоккхучу кленташа: «хьажахь, хлара мералуьрг а ю тапча а оьт-лина делаш», — аларна кхоьруш. Нана йоцчу кертахь нускал хьуьй-зуьйтур долуш вара иза, тлаккха а воккхачу вешел (сан дел) хьал-ха ца оьккхуш Гайш вара. 1932-чу шеран мартехь Моца-имам¹ ваьл-ча, бархI шо хьалха дас пенах длаоьллина пхьовазза йолу топ эцна. Моцина тлаьхьа хинтиначеран «цлога» дахда вахна Салахь, цунна герзах тлеовшург еккьа цхьа «бумба» хилла. Юрт гулийна, сан дас и «дала воссийна» Моца кьанделла лежат ду, цуьнан мурдаш тила-белла нах бу аьлла дийцина, оцу мурдийн арданг тлекхачале, юьр-тах вала дийзира. Цо кхайкхийна хиллера, юьрта вуха веача сове-тан ледалан цларэх нахера уггаре хьалха ша жон доьхург хилар.

Моцина моттаделлера, Зандакьара юртсоветан хьалхара базар хутту майда. Сесанара зьера, Бенара мехкдаьтта доккху вышка а яккхичахьана, советан ледал дужур ду. Амма Бенарчу вышки тларачу салтийн гароло «максимца» глеххьа шилха баьккхира Моцин бIо.

Юьртахойх хьалха шен вешера Салахьера дехнера сан дас жон. Соьлжа-гIалахь бархI шо хан тоьнна, клайчу махка вахийтина иза.

Кхин зуда а ца ялийна сан девашас, Ахкал дехьа жимчу ирзехь ша цхьалха Гайш ву иза, бежана, накхарш а кхоьуш. Пенсин хенара воллушехь, колхозана цанаш хьокхуш гIо до. Беттан коьртехь

¹ 1932 шеран мартера гIаттам бу буьйцург

цкѣа-шозза юърта вогу иза. Іай цѣнна гена ца вогу: бежанашна доктѣр дилла, уш руыта дига а деза. Аьхка-м цахь кара а на вора Салахь, дийнначу шинарал хирдолчу жабло дажадора бежанаш. Аьхке яьгна йолуш юъртан йнстошкара бошмашкарчу хьабж-кѣашка марзлучу хьуьнан хьакхарчийн тобанаш ирзуна гена го тосуш лелара. Ахкал дехьа кхаьчнарг чу ца вуьгуш ца вуьтура Салахь, ша кѣезиг дийцахь а, хьешан хабаршка, хьешана дийца кѣорда даллалц, ладоьгура.

Шахтехь кхеттачу силикоз-цамгарх да кхелхина дага а ца догу суна.

Повха яра, делкъанна ма хиллара, арахь гуш адам кѣезиг дара. Цхьанхьа сера дайна котам ека. Яьссачу школа-интернатан хьалха бераш дара вовшийн лергаш ловцуш ловзуш. — «Сту бу хьо? Я молла ву хьо? Сту белыхь — му-у ала, молла велыхь — аллохьу оккабар», — ала, бохуш.

Ца а кхачале, нанна хинра со ца вогуш вуй: кегий геланчаш шайн «говраш» тѣхь — сереш тѣхь кхаьчнера сол хьалха. Хецначу пурхера хьобжуш Іара нана:

— Султан, ма ирча баьлла и хьан корта. Іазим волчу вахча, яцъяталахь и кѣозарш. — Ненан ойла, ма сох хьирчинна хьо, ара-ваьлла масех минот бен ца яьккхича санна! — Тохара со хьуна тѣахьа еача вайша хьуна эцна кастом-хечий кхоа хѣунда дора ахь, хІара яаселла хеча дечге вьодуш юха ма езза ю.

ХІара «яаселла» хеча ас лотерейх яьккхинчу магнитофонах хий-цинний хнъча ма мегара яцара иза.

Цкѣа мацах, мукъачу депошна пединститутера ца веанчу нена-вешина сан ненананас, Іуьйранна иза хьалагѣаьттича, даламийн юкѣош тѣаьрсигца дІа а тегна, дуьххьара эцна босоножкаш хьалха тийсина:

— Оф-фай, Сиражд, хІара хьан этІа мачаш тега гѣрташ сий-сара набаран суй бина бац ас, гина хІума а дуй хІара, айраш хІин-ца а дика ду, ткѣа тѣоьхуле — этІа?..

И дага а деана, воьлуш, нана марайоьллира ас.

— Дѣвала, нанас качвина бохуш, наха шайн йоІ йоуьйтур яц хьобга. — Дуьнено ца хьистинчу нанна, сан хьеставаларна бѣаьрг ца хилийта санна, бекхабелла кхоллам зен ца лаба.

ХІоразза ца кхаьчча доккха садоккху ас, гІалахь кпѣра буьз-зина хІо озийла ца хилча санна. Вешин доьзал хьаттина, юха а суна тѣйирзѣра нана:

— Ва-да-дай, Султан! Кхаьрдинарг тѣдогу бохург бакъ хил-ла. Оцу йоккхачу автобусахь Гуьмсера со ца йогуш, цхьа кѣант вара ша хнъна Іачу лекха букъ болчу гІантан хьалха халла лаьтта йоккха стаг ца гуш, мохь хьобкхуш, йоІаршка эвхьаза забарш еш, шѣга маслалатна мел аьллачуна а яппарш еш. Тѣаккха цхьана

жимчу стага и йоккха цлен автобус саца а йнна, пел дла а пиллина, цхьа там боцуш тоьхна-тоьхна чуьра аракхоьесира иза. Хьайчунах духар дара цуьнан. И мегаш барзакъ хилча, вайн туькканахь а хир дара гIопасте диллина. Паха хIун эр ду хьуна? Висас цхьа-шиь алахь, нахе даьржар ма ду иза.

— ДIаяккхалъа дIа, Виса боху цIоьллик-молла. Салахьа шен вешин кIант смал вича могуьйтур ма дац цунна. — Ненан кьовла-ме хабар малдан гIертара со. Гича-м ца хаьа, ша тахана Iехиний хIьна бишка уоза мегара девашас сох.

Деваша Висина реза вацара. «Зударний кхоьхьу пхьу», — аьлла хиллера цо цунна. Балъана даьлча, керт сийсазийничу йовсар-жIаь-лина санна, юьрта вогуш каралоцу Iаса еттар яра Салахьа Висина. Ишттачохь сан девешина хьалха нахаца йолчу хийраллин доза дужура... Ишттачохь иза сапо дукха онда хIума оьшура.

Виса дукха шуьйра «корматалла» йолуш вара. Чо качьеллачу аттана тIера дуьйна шех яьлча ца маггал чIорIа зуда майрачуна езаьлийтарна тIе кхаччалц жайнаш, хIайкалш дохура цо. «КIенетура» ерриге бохург санна зударех яра. Нахе дийцича эвхьазло хин дерш а хаьара цунна жайнаш дахийта оьхучу зударех.

Хевшина Iаччохь ламазан хан тIекхаьчча, цхьаммо:

— ХIа-хIа, вайгара хIокхуна боккхуш мах а бац, цхьа «бох-молит» яхийта вай, — аьлла, шел хьалха пккхина и омра дарна ре-за воцуш, ламазана хьалха хIуттура иза.

Кегийраш вовшахкхеттачохь Виса хьахавелча кьийсамаш лел-хара, цхьаболчара Висас ткьаесна зуда ялийна, вукхара ткье цхьаь зуда ялийна бохуш, цунах дерг-м Висин шинин кIантана Ма-ташина а ца хаьара.

Висин газанчух чIенигах кхозуш маж яц. Сиха керча сирла бIаьрг. Бехо мара а, даккхий лергаш а. Мара, мархалйовьлачу ху-тала тIехь баьццарчу наьрсах тера, юьхьан боцу бос болуш бара, цуьнан боцуш санна. Биологин факультативни урокахь дийци-нера тIуна: дерг даьккхина даьллачу адаман букь-суртан тIум юха а кхна йовьлча, мара, лергаш, когаш, куьйгаш — ерриге меженаш яхIо. ТIехьаьжча шовзткьара ваьлла эр дара, ткьа долуш дерг кхузткьал сов дара. «Нускал» дало Маташа председатель лелочу ГАЗ-69 тIехь воьдура иза, сархьо-о, машен меллаша а йохуьйтуш. Юьртац араволуш гу тIерачу кешнашка кхочуш, чехка ца яхийтича хьала ялалур яц олий, бахьана даладаь, машен тIетаIайора деш-чин «жайнан хабарш» ца дезачу Маташа.

— Ас-солом Iалайкum, ва кешнийн охIланаш! — хьалаайвелла мохь тухура Висас. — Дала гечдойла шуна. — ДоIанна дIалаьнна куьйгаш, машинно дIасаветташ латта ца лой, куьг ластош тIам лотий:

— Ош-хIада билла! ХIокху кIанта хIара болар ца дитахь сарле вай вовшахкхетар мовтта-кх суна!

«Нускал» йиллиничу меттиге далош санчу зудчуна ткье пхи сом

лой (хлара дуьххьарлера ткъе пхи сом дацара), корта оллийнчу «деши» пхьарс лоций, тлехъара пел йовллий, чу хаайора Маташа. Хьалхарчу глантара Виса хаьалуш москалах вусалора, хабар, меттахъхьер а сов парглата, дозаллех дуьзна а хуьлура.

— Длаэкхийтал — хьалха пелг тосура цо. Маташа длахохкий, лагI ца еш дукъойх чу туьйсуш, стигала хьала муцлара ерзийна ирхонех хьалагIертош, некъаш хийзацохь тормозаш акха цийзош, хьераваьлча саниа доллура машен. Схьавоглуш глантахь хебна Гийна Виса, хинца букъ буьйлина, хесахъ къона жланк саниа вогла-велла воглура, цунна бехкенг-м тлехъарачу хонилара «йогу юьхъ» дIалечкъон «пускал» дара. Олуш ма ду, вьодаш йиннарг чот яц, воглуш хилларг бен.

Керла «пускал» далийча буса корах чу хьуьйсура Висина, ткъа меттиг тлехIорттича, генара тайн тлехъ мехах чекхъяьккхина картол корах тухура. Виса, чухуларчу духарца, аьшкал оьций, ара-оьккхура, оьрсийн маттахь чIоггIа пана а хьехош.

Эвларчу кегийрхоша а дагахьбаллам бисча цунах оьрсийн матнана хьехайора, делахъ а Висех сов тера и дора Маташа. Цундела корах картол еттачаьрца Маташ цахиларх ца тешара со. Жайно пажжаз дини а мел дера жлаьла Висас даладарх а, оцу буьйсаниа корах картол еттачара ши кIира далале пнейовла гIаах ца ден къаницар йора цунах.

Стохка Висе ткъе кхоъ шо долу йол санера. Iазима къайле еш кхетийнера: Висера ца а сана, жеро олу цле атта ма ю, кIанте яхча, сий ца лардинчу йовлан цIарал а.

Вежаршна юкъахъ долу доза доттагIашна юкъахъ ца хуьлу. Со аганахъ волуш, ша ца кхуьуш хилча, напас со тахкон Iазим кхойкхуш хилла. Хиницали схьа Iазим хилла суна уллохъ. Эскарера цо кхехьийтина кехаташ хиница а ду. Тхойшинна юкъахъ долу пхи шо, шовзткъал тлехтилча къасталур цахилар дагадача башха хета. Нанас, наггахъ ас цхьаь аьлча, олу:

— Ва-а, Султан, оццул жима воллушехъ ма къена дог ду хьан, ма е хIуманан оццул оила, корта хьерабоккхур бу ахъ: гой хьуна, юург ца юуш, мерах чекх са гуш хьан тишвалар!

Шайх мел дозалла ден мехкарий а Ровзаниа хьалха настарш чуьра садаьхъча саниа кIезингчу юкъанна лаьттар бу, цуьнан хазачу, жимма аьрхочу сибатех цецбуьйлуш. Дуьххьара КIайн лам гуш верг а иштта ларамаза сацало. Ас гIалахъ доьшучу хенахъ цхьана а сникъераме ца яхана Ровзан. Лулахойн жима йол яхийтина, сникъераме кхойкхуйтур ю ас сайн снх ийнарг. Томкалелон колхоз ю юьртарниг, шунашкара, басешкара а аренаш баьцарчу, бIарийн саниа, ирачу гIаша яхна. И «ден у» лаккхарчу сортаи ду. ХIокху аьхка ма цел етта еза напас тIелаьцначу томкин, цIерачу хьаьжкIийн кхашна. Асарш чекхдевлча мангалан хан кхочу. Бесийн аьхначу хьожанийн шорто — стигла тIеселхале хьаьвзинчу бурконо совйоккху. Мангал хьакха цахуург а хуьлу мангалхо, ман-

галхойн моголаре длахювттича, хьалхарчу дийнахь «делла» дегл тлаьхьа доглучу денойн балхо «дендеш». Кхечу хлумано а нштта сиха а, хьуна гуш а амалан са ир ца бо. Гуйьккьехь, я Индаглаш доьжча бен, дийнан йовхонах глудлакх ца дало. Аьхкенан белхан сихаллех синкьерамаш а хуьлу кест-кеста а, баккхий а, син билгало кьаьстина, седарчий ида доллалц бах а ло уьш.

«Кюзарш» яцъяйтина, деваша волчу хьажа-хлотта вахара. Пекаре еш воллчу соьга деваша цкъа шекоцца хьаьжира, тлаккха длаелира аьлла хийтира суна и шеко. Кхуза мосазза воргу дуйхьала иддачу девешин месалчу жлаьло, ас хьаьстича, цюган дуйхьин ластийна, когаш тле биллина болу шуьйра горга корта хьала ца ойуш, юха а бляьргаш ах-хьаббира: сан цхьана а даших тешаш дацира девешин жлаьла а...

Аьхке длаелира, гурахь уьтталгачу классе а ца воьдуш, Серноводскерачу несбеттан механизаторийн курсашка вахара, колхозо стипенди а диллина. Юккъара дешар чекхдоккхур хиларх тешира ас дуйхьалаьяьла нана. Газим а вацара дукха реза а. Ненан кочара мохь жимма байбан лаьара. Ненавешница а хитира хала кьамел, ас церан Мусамна дегабаам бина моьттачу ваьллера иза. Цкъа а дидур дац суна, школера кехаташ сьха а эйна, цхьаклассахойн, хь хархойн Юдика йина араволуш легашка хюьттина шад...

Дийнахь курсашкара ваьлча, суьйренан школе делара консультацешка. Кехаташ ца яздан барт хиллера сан. Ровзанан дешнашка яккхина, яйин ца лаьара юьк. Ткъа вовшашна делачу тешаман дешнаша-м муххале а яinne а йоцчу йоккхур яра иза, царах цатешаман дешнаш а динна.

Юха а бляьсте елира. Гуьйре а, Ia а, денош-буьйсинаш ца кьесталуш, дладахпера. Ровзан ца хиллехь ши дешар дладахьалур дацира соьга. Колхозехь практикех ваьлла, цхьаьнаметта бохург санна механизаторийн бакъонаш, аттестат а сьханийцира ас. Ровзан а яьллера школа чекхъяьккхина.

Кестта юха а шина баттана томкалелон механизаци Тамон Краснодаре вахийтира со. Цийнах волуш Клайчу ломо, тлаьхьа хьобжуш, Дур-дуктах валлалц повкьа воккху со.

Цигахь шолгачу баттахь, стенна хийза ца хууш, члогла сакхийза дуйлтира сан, дерриге лаьда дитина цла ван ойла хилира, делахь а колхозо сол зеделларш боллушехь со кхуза вайтарна, сацавелира. Шахь хлума-м ца хилла-те? Нана-м яц-те помгаш? Я Ровзанана цхьаь хилла? Хлан-хла. Ровзанана дерг-м члаглделла доллуш ма ду. Церпоштаца ца воргуш, кеманца веара со цла.

Кегий геланчаш шайн «говраш» тлехь (сераш тлехь) кхачьнера сол хьалха. Араяьла нана ма-гиннехь хиира суна и хюкху денош-кахь сиркхон хиллий...

— Султан, и маре яхна.

— Мила яхна ца хьаьттира ас. «Ров-зан!»

— Яхнарг, хиницца дешна ваьлла вайитина. Кирови колхозера

зоотехник ву. Хьо дла ма вахнехь схьалела вуьйлира иза... — Соьга ца хьовжуш, куьйга лаьнна куьг длаховцуш, юха а схьаловцуш, дуьйцура панас. — Ровзан-м дера тлаьххалц реза а ма яцара цунна... Жеро йолу цуьнан дейиша яра юкълалеш. Хьуна оцул бен, кхин тешаме ца хилча, вайна ца оьшура иза. — Хьаж дусон глерташехь, тлеттла дахийтна балдаш дегийра ненан.

— Дпаялахьа, нана, иза бен дацахь — хлумма а дац, кхин докханиг ма догийла вайга.

Нана арахь юьтуш, чувахара со. Тлоьрмиг стоьлан улло охьа а хецна, охьахира со. Нанна хьалха вулавелла Ийина дегон куьйгаш дег а дайт, ас нуьцкъах стоьла тле даздира. «Нана, собар деллахь, чу ма йовллахь». Цхьанна а со нштта цагург хлуьа а лур дара.

Иза дагаохуьйтург, карлайоккхург дерриг дладаккха деза! Тохара йовалгачу классехь Ровзана шекъа Ианийна коч яц шифоньера чохь! — Нанас хинцале длачакъийна иза.

Шекъанаш Ианийна коч — ца хилла!.. Ровзан а — ца хилла! Шекъанаш Ианийна коч... Ровзан — самаха бакъ доцу глан! Цхьа хлумма а ца хилла!.. Кхетамо со цунах ваьллийла хьовху, ткъа дог ца теша. Дю-о, корак гун Клайн лам — ломан сиртах тасалла Клайн марха ю!..

ХИОРДАН УЛЛОХЬ

Хиорда тлехь и хилаза пхи-ялх шо даьллера. Эскаре вахале, заподехь балхахь волуш, цехерчу белхалошца вахнера ИбрахИм цига.

— Хиорд — иза вовших ца къастало, дуьне чекхдоллучохь вовшахкхетта дуьра хий, стигаллий. Бовха малх, малхо йохийна глум, ахберзана зударий. Легашкахь шашлыках тоьхначу укусан я хиордан дуьрачу хин къаьбо. Дийнахь тийссина уьйраш буса яьгна чекх-йовлу. Цхьа а вовшийн декхаре ца вен уьйраш. Цлахь беа ненан цхьатералло Левшнарш. Цундела глерта хиорда тле хлусаман ирсах дакъа клезниг кхаьчнарш. Цатоьачун кхачо ловхуш. Царна шайна а хаьа оцу декъан кхачо хир йоний, иза бицбалар, техабалар дуь, ткъа адаман дагахь и мел шеко йолуш делахь а — «хлун хаьа, карадахь а, ца моьттачохь карош ма хуьлу».

Юьхь тлера тхин човш дладаша волавелла ИбрахИм, заводера-чарах волий, ца бевзачарна юкъахь луьйчура, массо йовлан-зудчун къайлаха тидам беш (царах цхьаь уьйр таса йовла, вухур вара иза), царах хлораннахь а Зуда гора цунна.

Хлокху шарахь а, аькхе юкбал тлехь эккхалц мукъачу депошкахь цлахь доквар хьакха гю а дина, хинца шолан чаккхенехь, шайн СМУ юкбайоглучу урхаллин хиорда тлерачу садапаран жима-

чу зоне баха бевляра уьш, пѣраскан дийнахъ белхан хан чекхъял-
лачул тлаьхъа.

Конторерачарах йоккха стаг — коьрта бухгалтер Алярова, эс-
карера дукха хан йоццух цла веана, пизамах валарх ца тешаш сан-
на забарш лелон клант, нуц а валош, еьнера; берах йолу шен йол
цлахъ йнсарпа дагахъбаллам болуш; планан отделера екъана, лаьр-
жочу аматера, куьзганаш долу ткъе бархI шарера Зина; цхьогалан
бляьргаш долу бухгалтер Кира а. Балхахъ санна кьийлабелла бо-
ццух, мехкаршна тлехъ — чохъ лелон атта духар.

Контонера болчарах, боцучарах а къаьсташ, кхеран хIусамера
йоццух санна, готтачу белшаш тле шуьйра тельняшка юьйхинчу вут-
къа-вехачу Вахитица йогIуш йолу месаш хещна йол яра. Зиний,
Кирий цунна бляьра хьажа кхоьруш санна, цуьнан агIора бляьрг а
кхарстабой, сикха корах ара я вовшашка хьожура. ИбрахIим ца
кхетара, уьш йолана реза бац я цаьрга ца лало пза Вахитица яр.

Бода булуш цкъа севнчацохъ Кирий, Зиний а Вахитица йогIу
йол йовза кхинра. Автобус юха дIайолаелла дукха хан а ялале,
цхьана минотана шен йол йитина, ИбрахIимна улло хинра Вахита:

— Цу шимма хIун аьлла хьанй хьуна Мадине? — «Ощул жима
йолчу хьуна, лизла кхин ца карийна? Цуьнан-м зудий, ши бер а
ду», — хьий хIара ши моша. Зина бохучу дакъаделлачу ешапо аьл-
ла хир ду-кх хьуна пза.

Автобуса чохъ садаIаран шовкъ лаьттара, бийлабала даккхий
бахъанаш ца лобхуш, забарийн ираллин кIорге ца лоруш. Магнито-
фон массо ца бевзачу меттанашкахъ екара, тIаккха Кьилба Афри-
кан ах-акхачу тукхамийн еккъа цена цхьа онда вота а хезаш.

Некъахъ бодаш къовлабелча, цхьаьнгахъ кехаташ карийна, чухъ-
ра чиркх латабайтина, эшнарг дIаволуш, шинна дуьхьала шишша
ловзуш, левзира. Ловзар кIордийна, салона чухъра чиркх дIабайн-
ча, арача чиркхаш сов ган дуьйлира. Лекха йоцчу, амма ехачу пр-
хошкахъ, охъанехъашкахъ а трасси тлехъ екъаелла духъ-дуьхьала
йогIу машенийн фанарийн зIе. Дуьхьъара кху повкъа вогIучуина ца
хаьа некъан шина а агIора хьун йолуш раьгIнаш юп. ХIокху регIан
басахъ гуи чиркхаш стигларчу седарчех дIатуху цо. ХIордехъа йовъ-
ху яккхий, кегий а автобусаш, я хьалхайовлу кхеран «ПАЗал», я
тIаьхъаюьсу. Адам хIордах кхета сикделла. Избербашал дехъа аьр-
ру агIора чу а хьавзина, автобус жагIа боцчу некъах гуттар а чу-
юьсу. Фанарийн серлоно некъан шинна агIор можачу лаьттап, як-
кхийчу гIамаран, лахьорчийн а тIаьхъа-тIаьхъа лекхадовлу, бердаш
гучудоху, догIанаш даьхкича ловраш охъаьхначу хершнаша а аьг-
на. Некъан сизал лоха ду хIордан сиз.

Дукха машенаш йоцчу могоIаре автобус дIахIовьттина сецча, гIов-
гIа кхечира чу. Чохъ берш массо а цкъа оцу гIовгIаныхъ кхета лууш
санна меттах ца хьовра. Текерча гIовгIа тIаьхъ-тIаьхъа чIагIлуш,
цкъа овккхий, дуккха а кегийчу гIовгIанашка яьржара, ткъа и яьр-
жина гIовгIа юха а вовшахкхетий, керлачу боларца юха тIаьхъ-

тлаъхъа совйоллий, лелхаш яържара. Массо шаъш бицбелла бисар сикха нисдан глртачух, ихъатерра арахъаълхира.

Мела мох онда бацахъ а, хлордан ловзар хила дезачул сов хета. Цхъанца берш деа сохътехъ машено вовшахдиттина догlмаш метта данйта дlасабуйлало, вуъш хлордан улло баха тохало, амма lабдис буйсанна дlатарделла довллалц дlаса ца довлар доъхий, гена ца бовлу. Уллорчу машенах дlатевжинна, герга хилийначу Мадинни коча плъаьрсаш тийсина, хъе тle хъе глортийна, наггахъ мерах мара а кхоътуьйтуш, вай къежаш, ихъаъ дуьйицу Вахитас.

— Иштта хlицl-бицlалгаш гуш лелийча дог эглаш ву со, — эли шофера lумара.

— Гlезаш карзах ма яха бохург ма ду ахъ бохург-м, — велало Ибрахlим.

— Цо санна хала дуьйцур ма дац ас дуьйцург. Гур ду хъуна, — аьлла, вахана Зина дlанехъа кхайкхира lумара.

Массарна общежитехъ меттиг ца кхачарна, тохура хлорда тle даьхкича контореранаш lийна общежитехъ, хlиница цераи раgl яра четара чохъ lан. Комендант волчу вахана lабди схъавсара.

— Антонина Павловна, тахана плераскан де бен дацара, ткъа тхан общежитера меттигаш кхана бен свр яц мукъа, цундела шу шайн четар догla дlагlo, тхо хlокху автобуса чохъ буйса ца якъкхича девр дац.

Шайца юьсуш йолчу Мадинни дола де аьлла, lодика йнна, стом-ма Лярова шен «клорнеш» тлаъхъа хlиттийна дlаяхара.

— Клентий, шу ма доьхна хъийза! Комендантца сан блат хиларна вай тховсесхъ парglатдевр ду общежитехъ, бакъдерг дийича, шампански мала иза ца кхайкхича девр дац вай. Хlа-хl, схъаэца вайн хlуманаш. Мадина, хъо шека а ма шека хъо, вай хлорда тlехъ ма дай. — lабдис куьйгана шуьйра уьшар йира.

Финнийн ценойн кепнара, бердехъа букъ тоьхначу аglора лоха, хлордехъа, меттиг чуйоьжица йолу дела, хъалаайинчу буха тlехъ йолчу юкъаралойлехъ догуш чиркхаш доцуш, тийна дара. Хlокхарна еллачу чохъ биъ маьнга бен бацара.

— Мадинниа цхъана вай ялх ду. Вахитина, Мадинниа а цхъа маьнга ло вай. Ткъа совваьлла цхъаъ — со, гоь яржийна, лаьтта вуьжур ву. — Тхъамдалла шена тlейицира lабдис.

Стол кечийна, ихъаихъара ца тоьаш долу стаканаш деара тхъамдас.

— Сан пle lабди ю. Мадина, шофер ву со, хlара lумар ву, вай схъадалийнарг, хlара Вахарби шофер хилла, хlиница автоэлектрик ву, хlара Ибрахlим слесарь ву. Хlан, дlалаца стаканаш! Иштта-чохъ вайна ма эшадойла мала къаьркъа, сакъера мехкарий, гlо лаца доттагlий.

— Амни! Массарна тlера!

Блаьргаш чу хиш хlиттина, бете куьг лаьцначу Мадинниа цхъана аglора Вахитас туьха хъаьрсина помидор, нукха аglора lумара

наьрс а кхийдайора. Цигаьркийн кIур арабалийта кор диллира. «Бохбелча», массо плавкашца бевлира.

— Тхойша лийча дахана догIу, — бIаьрг таIийна, Мадницца аравелира Вахита.

— ХIе-хIе, шу шиъ ца лийчица дер дац. Со а ву кхана йогIучу буйсацца Зиница лийча ваха везаш... — воьлура, жимма тIедаьл-лачу гайх куьг хьокхуш, Iаьржо Iумар.

— Варийлахь, и Зина боху лаьхьа Вахитин зудчуьнга мотт тухур болуш бу хьуна. Кхана шаьшшиннан бартаца цхьаьна цуьнан бага шегяхь кхаба барт а белахь, — тIевирзира цунна Вахарби.

Iабди, ИбрахIим а вахара лийча. Буйса Iаьржа яра, екхна Iаьржа-сийначу стигла луьта седарчий девлла, кханалера де, массо билгалонашца, довха хир долуш дара.

Цкъа тIейогIучу тулгIенна хьалхара, бераш санна маьхьарий хьокхуш дIа а ведда, тIаккха тулгIе юха керчаш, цунна тIаьхьа хьодуш, вовшашна цинцаш детташ, хи чу кхийтира и шиъ.

Комендант, цуьнан гIоьнча а валийнера Iабдис. Ший а векъана вара, бIаьргаш цийиделла, гIодаюккъалц верзана, ИбрахIим хьаггал малхо догIмаш деттина. Коьртан месаш йоца хиларна, комендантан лергаш бIаьрла девллера. Тоххара мода дIаяьлла полубокс яра цо яйтинарг, я «горшок» олу цунах, коьрта кхаба тиллина, гуш пIеина месаш дIаяьшца хуьлург.

Саламан кедаш тоххарехь дIамелла дара, аьлла луьйцанаш йицъеллера, хабарш маьхьарий детташ дуйцура цара. ИбрахIимна моьттура, хIара хабарш, юкъаралойлин серло йоцу десачу цIенош чохь цхьанчуьра вукха чу мел довлу а йилбазмохо чIогIа даьхна, тIаьххьарчу пенах кхетта духадеана, кхуьнан лерехь дека. Меллаша дицийта лаьара цунна, совхе а, ша юкъахь воуш, кхиберш хилча, коменданта дукха сиха совзор яра хIорш санна гIовгIа-наш.

— Ма зовкх хьокгу аш хIокху хIорда тIехь, — Iумара аьлча.

— Э-хIе, ма алалахь, — элира коменданта, гIоьнчас корта те-лош.

— ХIара шолгIа кIира ду-кх охашимма лартIехь наб яза. — «Тамаша бац, массаьрца иштта маляхь-м...», — шеге элира Ибра-хIима.

— Алапа мел ду шуна? — хьяттира Iумара.

— Итт-шийтта туьма, ткъа цунах валла хала ма дай, массо ма пай шена-шена маIарш хьокхуш, — пIелгаш буйне къевлира гIоьнчас.

— КIентий, стенах ду хабар, шу муьлххачу хенахь даьхкича а шуна меттиг хир ю-кх, баа цIен чIара а. («Ишттанехь хир ма бац иза», — ойда хилира ИбрахIиман.) Бакъдерг дийчица, хIиница ши сом ах сом доккху киланах.

— Кхо-днъ шо хьалха соьмех бара шен да валлал шорта.

— Мадина, тво дехна хетий хьуна? — тлехула мохь туыйхира
Іабдис.

— Ца хета.

— Діа чу дотта! Хьо ю хьуна йол!

Дуыйцург кхачадан доьлча, Іабдис гитара лекхира. Ондда му-
къам бора цо. Юьхь тле ций дуссий, корта тлехьа тосий, логан
стаммийн пхенаш тледохий, эшаран дешнаш чІагІделча — хІинц-
хІинца хеда цуьнан аз, аьлла хетара. ІбрахІимна ншттацохь сел-
хана яьшначу чІенги кІел, лога тле а чойш хьаладовлуш хаа-
лора.

Іабдина похчийн эшарех цхьа «Малика», «Хьол хаза йол суна-м
ца гина» бен хууш ца хиллера. Комендантан гІоьнча а пара «ла-
кхарча», уллорчу комендатурера беана дечигпондар лекхира цо.
Довхачу дийнахь Избербашера деана шийла йий мийлина, жим-
ма йиш хаьллера цуьнан, цундела, йиш хьовзош, меашка хьежа
йьоллачу кьоначу боргІалчух тарлора аз, оцу тле а белшашкара
лаг хьаланийзош, озан «Іаь» арайоккхуш сетточу кьорто тІетоха, дІа-
даккха а хІума ца дуьтура.

ГІоьнчас шен цІуьхІара озаца шира «Дог майрачу Юнусан ил-
ли» элира:

Мокхазар берд санна, и ворда кьевлина,
Вордан тле хнъча — охьакхетарна кхоьруш,
Юххе хІоьттича — тІехарцарна кхоьруш,
ТІехьа хІоьттича — барзо вахьарна кхоьруш,

Аз дегош:

Стеран юьхь лаьцча — маІа Іоттарна кхоьруш,
Хьакхин херсин санна болу, и кьорза бІаьргаш,

ТІеттІа дегош, дуткълуш:

Вордан чкьургаш санна, ша цІехьа керчабеш,
Беана цІа кхечир, тов, «дог майра» Юнус.

Пурхехь ІбрахІимца лаьттаху Іумара хаьттира:

— Хьуна хаьний, цара урхаллехь кхуза балха богІург мел ахча
делла?

— Суна мичара хуур дара и?

— БІе туьманаш делла шиммо.

— Метта хІуттур дуй и церан?

— Ахь хІун дуьйцу, цІен чІара хІун ю хаьний хьуна? Іов? — тІак-
кха, бахьана доцуш, кхечуина тІедаьккхира кьамел:

— ХІокху общежитин бух буттуш «МАЗаца» бетон кхехьна-кх
ас вай долччуьра. ХІокху уллора, Дагестанера и кхехьча харж
кІеззиг ер йоллушехь. — Жимма Іийна:

— Сан зуда, кхо бутт кхаьчна йол эшна, длаяхний хаьний хьуна! — Ибрахлм юха а жон дала ца вуьтуш:

— Со нахаца тайна аьлла, яхна. Марехь болу зударний массо балхахь ца хуьлу, майрачо кхобуш, бераш кхнош, ткъа жеро, иза хьан кхобур ю, балха ца яхча? Цунах ма бу вайн конторехь уьш. Бухгалтерп вьду, — боккуш бу хьуна, шайн ма-хуьллу марош ца охкон глерташ, ас забар йо, дог тохадолуьйту, самалха ма доккху ас цераи. Иза зудчуьнга кхаьчна — длаяхна. Шу долчу пхьалгланашка веача ас бийцина жерой дагабоглни хьуна? Иза бакъ дацара. Аьшпаш гучабер ца хилча, наха а ма бутту. Хьо тап-аьлла йийча-м, нах коьшкала хуьйшур бу, вацахь а моттнийта ма деза...

— Ца ялае, тлаьхьа глой.

— Со тлаьхьа а вахна-м йоглур яц иза. — Юха а Ибрахлм хьума ала ца вуьтуш, бодаие хьаьжна кхолар яйнна, схьавьорзуш:

— Мадиница цхьабарт бича санна, стакана бухаь цкъа бен ма ца мели ахь. Хьо тховца самукъа долуш вацара?

— Вара, клеззинг корта лозуш ву со.

— Дагадоглни хьуна, тоххара ас Володера схьазначу автобусан дола ца до бохуш, суна собранехь хьаьким лийна? — Це тухуш санна, пана-плелган мlara цергех луттуш. — Сох хлоккхул а ца хьакхало хьуна иза. Кхара суна муьлха запчасть елла тлейилла, хийца — цхьа а! — Ас пхи туьма делла эсна шен тускарца а цхьаьна сцелени. Таккха и меттахлоттон шабашка ца яьккхича волий со? СМУ-ра длаваьлла, гаражехь хлума елла, цленачу «КамАЗа» тле хуур вара со, делахь а, кхузахь вуола а воьлла, шух вала ца длава-кх.

Хьо буйсанна, мел хан йончу хенахь а, глудлакх дара алий вола, со ца ваглахь — Гуйранна блаьрга плелг луттур ахь, — Ибрахлмна хаьара и бакъ дуй. — Ца дуйцуур вайша тховса, со вехна ву.

Буйса юкбал тлехьаьлча ши сахьт долуш дара и шиь вижа вахча, табди, Вахарби цхьанхьа вахнера, Вахита, Мадина а коьрте-когашка дийшшиера. Мадинни месаш хиница а тледа кьегара.

Шена клоргга наб кхетта ца хетара Ибрахлмна, ахнабарха волчуьра диллинчу корак чу хезачу хлордан гловглан самавакхарна. Диь сахьт долуш дара. Сатеснера. Хлаваэхь чекх са галла пилхачу, дахкаран билгалонаш йолу хлордап дуьро лаь кхозура. Хлорда чуьра глоттучу плечу малхо кестта мархашка ойур ю иза. Вахита а, Мадина а глаттаза дара, вуьйш чохь бацара. Плавкашца, когаш Гуйра араволуш, сийсара чохь лап-сап ца хиллачу юкьаралойлин етташ пеларш, коридора чохь лелаш нах а гича, шаьш сийсара гловгланаш ярна и берриг нах шегга хуьйсуш хетта, юхавирзина, корак аравалла, лекхачу пурхех вььссина, юкьа-кара керла баьлла эрэ, кхоткъаных тера кегиьра глaш долу буц йолчу можачу гламара тлехула длахаььдира Ибрахлм.

Иштта хьалххехь хлорда тлехь дукха нах хиларо цецваьккхира

иза. Контоторачеран четар бIе метр лакханехъа дара, хIорда чуъра букъ айинчу мокхазан тIулган шунах тулгIенаш етталуш лелхачу дуьхъала. Зина, Кира, цаърца луйчу Iабди а витина, ИбрахIим кIоргачу вахара.

УьссалгIачу сахътехъ, бовха кхача кечбан мало йина, столове баха бевлча, Вахарби а, Iумар а гIатта ца луш бохкура уьш. Вахитас, хатха-йога дика хIума ю бохуш, цаършиннан кIелара гоьнаш дIаяьхча а, шек боцуш наб йора маьнгин ерзинчу аьчган сетканаш тIехъ. Эххар а «мамонташ» хъала а гIовттийна, столове бахара уьш, мел верг а цу шиннан баккъаш тIехъ ша ма-ярра тIеевлачу сетканашка кързаш.

— Ассолом алкогойкум! — воьлуш, геннара мохъ туьйхира Iабдис гучуваьлчачу коменданте.

Мелочу махо, хIорд хьоьстуш, тулгIенаш йоху. Я кIорггера дахар схъаухъуш евлла тулгIенаш ю, ткъа мох бехке а бац. ТулгIе ца хилча, ма кхераме хетара яра хIордан кIорга тийналла. Баьцарчу тулгIенаша, бIаьргаш лазадохуш, хийинсте маьлхан зIаьнарнийн серло кхоьхъура, цуьнца цхъаьна гIамарх хъакхаселча кегий лоппагаш лелха чопа а.

ХIорда чохъ кхо шу бу, хъалхарчун тIебаьлла букъ контоторачеран четар долччехъ хийинсте богIу, кхузара иза генахъ бу. Хийинстана а, оцу шуна а юккъехъ муьрг етта цхъалха цхъа цIен бун ю, якоран меттана зIената хина бухахъ езачу аьчгах йинжица, кхул дехъара хи кхераме лоруш, юххе вахча тулгIенаша зIе юлуш доккхуш хиню жимма кърдина зов хезаш. Шунаш тIехъ, массанхъачул, тулгIенан кхес кIайлуш лекхайолу: уьш дIашарда гIерта хIорд. Наггахъ майрабевлла неканчаш шолгIачу шуна тIе кхочу. Ира а хIовттийна, хIорда чохъ садаIа дика меттинг ю и шунаш.

Кхара массара гена нека дан къевсича ИбрахIим а, Мадина а тоьллера, бакъдерг дийцица, хIара хIордан йист мел ю бевзарш лаха вахана Iабди вацара цаърца.

— Да ма ватIарг, ког гIортабойла йоцуш хIума ю хIорд. Жимма гIо хъаьххча, цхъаь тIе ца кхачахъ, чохъ вуьсур волуш. Вахита, хъуна-м дера моьттара, тельняшка юьйхичахъана хъайх моряк хилла, Iеха ма лолах, кIант, хьо-м, хIордахо воцуш, хъайи машена тIехъ автоморях вай.

Мадинина кест-кеста лийча яха лаъара. Вахита Iумарций, Вахарбийний «ягориг дIайоккхуш», кхуьуш вацара; вуьшита а хIордан уллора схъа ца волучу ИбрахIимах тоьхнера цо Мадина, цкъа хъалха «вон ма лелалаш...» аьлла, шинне пIелг а лестийна.

Мадинас иштта дика нека шена «Грознен хIорда» тIехъ Iемина бохура. «Сакъоьруш Iаьмма-кх». — Iолаца долу дар-дацар атта дора цо, амма и ша-шега боххушехъ, ИбрахIима аьттехъа йолуьйтур яц цхъа тайпа сонталла. Цу тIе а, и мухха вслахъ а, хIара ялош веана Вахита цаларар хуьлу цунах.

Йоблан дайн доьттина, дуткьо, длакхевддинчохь дахделла сецча санна дегI дара, хуттуршкахь жимма буькьо бос болуш. Еха Iаьр-жа месаш тIехьа дIахьарчийна. Луьйчу цIен духар, горго гIогIаш, лохо накха. Хи тIе тIамарш ца етташ, циниаш ца дохуш, кIеда дох-куш хета цо куьйгаш, куьйгаш хуьйцуш корта хи чу буьллуш кхел-ка булкьаш йохуш, цхьа ког вукхул чIогIа тухуш, сетта дегI хи тIехула шершош, хIордан ондачу экхано санна. ХIара санна мехка-рий хIокху дуьнсанан бац моьттина цуьнна хьалха.

— ХIорда чохь хьуна улло вала со бен стаг ца хилла, цундела хьо сан ю хIорда чохь, — тIекерчинчу тулгIенна тIера вуха а воьр-зуш, велавелира ИбрахIим.

— ХIаь, хIорда чохь со хьан ю.

Букьа тIе керчина йол. тIаьхьакхича, схьалецира цо. Мадинас меллаша дIадехира цуьнан куьйгаш. ИбрахIима, йоблан бIаьра дуьхьала хьажа ца хIуттуш, дIадора нека.

Юкьаралоийлин коридорехула уьш схьабогIуш, Мадинас, балдех мотт хьокхуш:

— Сан балдаш дуьра ду-кх. — ИбрахIим цецваьлла хьаьжира цуьнга, берана а хуур ма ду н-м: дуьрачу хи чохь лийича, балдаш дуьра хуьлий. Мадинас, низаре бIаьргаш шордеш:

— Ца теша хьо? — «Со тешаш ца хилча а муха хьожур вара цуьнан балдаш дуьра дуй? — Балдашца!»

Вахита, Iумар, Вахарби бийшина Iохкура. Стоьла тIехь деса шишанаш, хас-стоьмаш, хIоьни чкьоьргаш, йовхь, Iанийна туьха, стоьла кIелахь доладаза шишанаш. Чохь бурконна Iа ца делла, юха а хIорда тIе дахара и шиь.

Iум йохьелла, ког ца биллалуш. Хийист бес-бесарчу купальни-каша, плавкаша а кьарэийна. Дукха дацахь а, кегий, даккхий а бераш, Iер-дахаро сов дилха диллийтинчу нанойн семачу тер-гамехь.

Транзистора чухула хезаш «Маякан» хаам бара: орбитехь ши космонавт волу тахана бIе ши де дуьзна, «Iалелай, ма дукха ду ци-гахь даккха бIе ши де».

ИбрахIим Мадиница кхоалгIачу шуна тIе кхачнера, хи логген догIура, когашна кIелара мокхазан шуьйра аса корсамах тера йолчу хIордан баьццара маж яьлла, шера яра. Хийист гучара яйнера, гIишлойн тхевнаш дара гуш.

— Сан балдаш дуьра ду. — ИбрахIима барт биллира, цкьа, шозза... шена хетачух ца тешаш, кхозлагIа а. Чаьмза барташ. Ма-динас тIаьхьа мохь бетташехь, хIорда чу дIавахара иза.

Цуьнна дагабаьхкира ховха, берринг кег-мерса дехахаам дагабо-гIу, ша цкьа а бехкина боцу барташ.

Эскарера ИбрахIим йочане гуьйре Iаьне йоьрзуш веанера, ткьа бIаьсте оцу шарахь хьалха хьакхаелира цунах. Февралан уггаре шийлачу деношкахь токарь Iама юьртара керла йол сапера. Заво-

даи техотделехъ болх беш волчу вешница лаш яра иза. Полах йолу ойла шена герга мел хуьлу а, цуьнга вистхила хала дара куьнна.

Цхьана дийнахъ станокан тлаьхьара бабка хьийзош, шуьйрачу милкъшна луьргаши дохуш яра иза. ИбрахIм тлевыхара.

— Тлаьхьара бабка сунпортах тесна, станокешегга хIунда ца дохуьйту ахь луьргаш?

— Тахана хьехархо балхахъ воцуш, куьйгашна эрна берчаш дохуш хилла со. — Пола кераяккъаш цуьнгахьа ерзош гайтинчу жимачу куьйгашна пlexхьана барташ баха лиира, тлаккха жимма цо цече дусийначу цлоцкъамашна, уьш дIаннедан. Воьхначу ИбрахIма йол а цлийиира. ХIунда бара и ца баьхна барташ хлокху баьхначел сии кIорге кхочуш, лазамер-мерза дог цлийзош?

ТулгIенан гу тIера гу тIе чухехкалора иза. Кхетаман цхьана агIонца хавара, хIорда чохь юхаван ницкъ ца кхаччал ша геца волуш вуи. Амма цхьатеррачу тулгIенаша, ойланаша а техкош волчу, набарха санначу, оцул кIорга дIасабаьржинчу сатийсамашка воьжначу кIантана эххар а шен дегI ца хаалора; ткъа шена бухара кбайле йолу хIорд — дуьненах, Iаламах дIанийна шен сии кIорге хетара, гкъа тIехьодучу тулгIенна тIехь лена серло — шегатидаме ита пачалучу ойланнийн дуьхьала хIуьтту сурт.

Дуьра хи сии кIкхина, кийра, мераьуьргаши Iовжийча хиира цуина ша хи буха воьдуш вуй. КIоргера хи шийла ду, кIоргехъ — серло ца кхочу дела — буййса ю. Кху чохь велча, хино, месаш юсош, буха кхачор ву, дегIана тIелетачу пхьадаран хьесаш тIе, чIерашна даар динна. Кийрара хIо халла тоьира цуина хи бухара хьалавала. БIаьргашна хьалха можа гонаш хIуьттуш, бага гIеттош сиха садобIура цо. Иза вухавирэира. Шен кбайлехъ йолу юьхь оьхьначу хIорда кхерийнера ИбрахIм.

Песан кхольлах санна хетара ИбрахIмна ша ден нека. Нека ца дIча, сепчяхьана, вер ву сама. КIордийна цуина нека, бац ницкъ, куьйгаш хедаш лавтта, садаIар кхачало. Букъа тIехь нека дан атто хийтира цуина; хийисте нийса погIий хьажа бертал вирзича, ларамаз юха букъа тIе воьрзура; паргIатчу стиглано, цуина ца хууш, гIоли йора кхерамо гатбинчу кийранна.

Делажь а бара и баьхна боцу барташ.

Хийистехъ гIна доцу хин леча гира цуина кхузахъ, кIайн леча. Ситтина тIемаш дегташ, — «ЧIа-а-къ, чIа-акъ», — кхойкхуш. Цхьалхалло павккхина ИбрахIм хIорда чохь стаг цкъа а цхьалха цахиларх кхийтира.

Ши космопавт ву орбитехъ дуьшенна го туьйсуш. Тохара транзистора чохь хезча, пхьа бIе ши де дукха хийтира цуина. ХIинца и цара беш болчу дукхе дукхачу некъах цевелира. ХIара Каспи-хIорд кхин масех хIордана цхьаьна го царна. ХIорда чохь бIаьрго иа лацнал жима тIадам бу хийисте кхача гIерташ...

Ког тешам боцчу лаьтта длаглоьртича, цо шен дласалеста дегI дладахьира хийистехь луьйчучарах юххе нисвеллачунах я цлехьхана хина бухара гучаваьллачух кхетар кхоьруш. Ког мел боккху а дласатехка дуьне, малхо деттина, басадаьккхича санна, блаьргаш лазош кIайи дара. Гамара тIе охьавоьжиа, блаьргаш длахьаббича а ца хуьлура бода, кьегачу дуьненан хьаштйону кьегина сердо блаьрнегIарех чекхьюьйлуш. Массо даьлахкан тIамаран метта аьчган шийла чIораш дехкина хетара цунна. Гамаран йовхоно а ца дохдора уьш. И шийланиг, аьчган шийла чIораш доцуш, кхерам бара. Тахана хIордо беллачу кхерамах васса ца лахь, кхин цкIа а хIорда тIе воьгIур вацара и. Гамара тIера хьалаглаьттира иза. Хих кьехка дин санна, шен массо сиипхано юхагIертон дегI тулгIешка тесира цо...

Кхано схьаeanчу Мадинас, карахь йохь, баьпкан юьхк йолуш, пхьаьрсийн голаш тIе южуш, хьо хIунда вахара хIорда чу дIа, хавттича:

— Иштта, нека дан лигIна... — элира ИбрахIима.

— Хьо схьакхавьчна дукха хан юй?

— Ю дера.

— ТIеда ма ву хьо?

— Цул тIаьхьа мосазза лийчина, дийчина вер вац.

— Вахарби глаьттина, делкIанна яа хIума еш ву, ВахитагIар гIевттина а бац.

Мадинас белла йохьхан дикка марш кIаьк-аьлла, бепигца дIа-буьйдира ИбрахIима.

— Вайша дIо-о, лекхачу бердаш тIе гIой? ДIога, хьаладовла хала долчухула! — пIелг хьажийра Мадинас.

Машенийн некIах дехьа девлла, Мадина чушершаш, йоблуш, халла, дигIара берда тIе хьаладелира и шиь.

Мадина букIа тIе йижира, дуьрочу лаьтта тIехь яьллачу нилха шогачу бацала, ИбрахIиме хьобжуш. ИбрахIим, улло кхетта, барташ даха вуьйлира. ХIинца дуьне хIокху миноте гатдала дезаш ду, хIокху минотехь хьовца йолчул герга хIумма хир доцуш. Чаьмзачу бартех ца тешаш, кхин а дийхира цо. Мадинас корта ластийра:

— ХIан-хIа, вайшинна тIаьхьа цхьаь хьалавалахь, тIекхо-чур ву.

— Вац, лараш дукха шира яра, — ирхе юьхьара йолуш, ца леля кхуза цхьа а.

— Вахите аьлла, со хьовца бода боьлча лийча йогIур ю, тIаккха...

Заводера йол кхечу цехера тIаьхьалелачу сваршике яхара маре. ИбрахIим, шен а иштта хила мегга, нехан ирсе ца хьажавелла, дIавелира заводера. ХIинца а яхь йохура цо йоле вист хила ца тоьгначу шен майраллин.

Цастан малхбузехь хIорда чохь цхьаьна луйчуш, гIамара тIехь
Iуьллучуьра Вахита цигаьрка яккха вахча, Мадинас ИбрахIиме
эдира:

.. — Бердаш тIехь хьо соьца хилча санна, кхечу йолаца ледара
ма хилалахь... Хьан куйгаш сайчарал овда ма дара... Со суо еанехь
а хьовца цига, тIаьххьаринг ма яц со... Суьйранна...

.. — Медни...

.. — Медни ма ала сох. Сан цахь йоккху цIе ю н...

.. Вахита схьакхечира.

.. — Шуьйша ма доккха хIума дуьйцуш ду.

.. — ХIокхуьнга маре яха йоллу со, — елаелира йоI.

.. — Ткъа со?

.. — Хьан йолуш ю зуда.

.. ИбрахIимна кхин гур яц аьлла хетара заводера и йоI, ткъа
гахь а, иза дIаяхна. ЦIеххьана сахьавзира цуьнан. ХIара
цхьаь ву прс доцуш хIокху берринге боккхачу хIордан йистехь. Ма
Iовдала ду хIокху йовхачу гIамара тIехь (оза я хьийкIинна) ада-
маш Iахкар, цуьнна, тIе хIумнаш юьйхIнна, дахьада лаьал. «ГIел-
велла хир ву со тахана...» КIордийна массохенахьлеранин, нах кху-
за байтамална баьхкича санна! Мархаш, хи а цхьанауьйчу оцу
анайисте бен хьежа ца ло дагахьбаллам, гIелвалар а доцуш. Ткъа
дIаяханчуьн хIора гIулч доьссинчу шен нуьрах сегар ю...

.. Малх, меллаша, дуьненан дистах чу керчаш бу. Малхбалера
самабаьллачу махо тулгIенаш лекха йохуш ловхку, хIордан кIор-
гачу зорхара чIеран пелагийн, хибецийн дуьро хьожа йохуш. Мал-
хах хиеда хIорд сиха макхлора...

ХЬАША ВЕАЧА — ЦИЙИННАНА

.. Сарахь говран бергийн тата хезча Зубайдатна хинра шайга
вогIург хьаша пуй: майра велахьара, зIара тIе кхаччалц говрахь
вогIур вара (наггахь зIара тIехула а оьккхуьйтура майрачо говр,
буьйсанна вогIуш нахана гойла ца хилча), ткъа вогIург, татане
ладовгIча, говрара воеьссина вогIура, — генара сана говр, тIехь
бере воцуш, гоз садоуьйтуш, еккха бергийн хуттуруш тIе язьелла —
хьаша вуссу иштта генахь, ша вогIучу хIусаман сийнна, цунах
ойланца вуола.

Токхе кхоьллина, дассаделлачу гуьйренан лаьтта тIехь гена
даьржа тата, гIовгIано самаяьккхинна тийналла тIесанчу бассан
херонаша дIамуьйлу. Цхьана ленап, берган чIерIардига тIехь мал-
делла, шалха долу зов.

.. Дуьхьала елира иза.

.. — Могуш-маьрша хуьлда, цийнанана, хьаша оьций аш? — на-

нас екхначу стигла клелахь вича санна, кледасийначу блаьргашна гонаха кегийра хебарш хьодуш, хаьттира белша: тлехула тлехьа кховдийначу куьйгаца говран дуьхь лаьцначу хьешо.

— Дела маршалла хьуна а, дала найитина хьаша, — йистхилира хьусамнана.

— Майл вац цлахь? Стенга вахана хлара? "

— Ведана вахна иза, тховса цла кхача везаш ву: Бехк ма билла, суна вевзаш ма вац хьо? — Цуьнан карара, куьг ца кхоьтуьйтуш, дуьрста схьаоьцуш хаьттира зудчо.

— Со Гилнара... Денни Паша ву хьуьнхо. Майл дукха гайза, уллорчу юьрта вьодучуьра шуьга вирзинера со. Кхана керлачу колхозо шен хьун схьалуш ю.

Дехьа, даьгначу цийнан бух хиллачохь, овкъярийн барз бара: Махо юххерчу бешан оханан клаьгнашка овкъяран шелделла чинмаш кхельнера, латта кьездеш. Йочанаша а, малхо а дайдинь, даьгна далаза цлерах хьалха даьгна, цхьан эшшарехь длалистина лаьржа ханнаш — тхевнан дукьош хилла. «Хаза-м хезнера суна цле яьлла бохуш, тлаьхьо хоттур ас». Даьгначу цленна тледоглу злар дладуькьна, леларг — динна даьллачу цленна дуьхьала керла даькххинарг дара. Тхов тлехь лаьттах йиллина цленкьа хлиница а керла яра. Цийнан тоьла, тера ду, белхи бина йина хир ю.

Хьусамнанас чугло аьлча а, массо хенахь а шен говр товш хеташ, цуьнга хьожуш сацалучу Пашина, говр гуш юлаелла гира: дуьрста хьалха озош лаьцна йоллушехь, ладдаргla санна кура дуьйлина лаг, члугъеш, хлокхо беречуьнца хаьрцинарг ах дийнал сов некъ боцуш санна, некъан ченан хлуьро шен расхалла гила ца йича санна. Муьтлахь, кура лаг аглор саттийна, зудчунна тлаьхьа йоглура иза, цкъацкъа саттийна корта цуьнан лерланчу белша тлехула хьалха бохуьйтуш, зудчуьн юьхьа дуьхьала хьажа лууш санна. Говран тлодашкахь кыйлало хлара санначу зударшна эзар шарахь тлаьхьа хихкина ницкь мукъабаьлча санна, ону некъашкахь шен кхесаршкахь махо йиттина шакарш — зудчуьн юькьа лаьржачу месашкахь.

Кхело бешшехь хлѳь лохачу чергазийн нуьйраца бича санна болчу, шен тоьллачу диннах тера хийтира цунна зуда. Хаза яра зуда, куц долуш. Деглан хуттургашка гуллучу парглатчу кучан хебаршка доглура цуьнан хьажар ларамазе. Оьздаьлла цхьа барам болуш дерг делахь, хлокху хазаллин йист хир ю аллал, барам бацара. Дукхам ма кьайлаха ховхачу сатийсамашкахь хьистина хазалла хлокху сурте яьлла. Цхьа мискъала-заррат айп доцу юьхь. Дуьхьхьара хьажача блаьрг тлехало, дерриг сибат ган сиклой, ткъа и дерриг чуховьна, дерриг тлещна ца волуш, аматаша юхавоьху дела, уьш дагахь сацпийта, гонахьарчу цхьана хьуманаш дуста лууш, амма и ца далуш, юх-юха хьожу блаьрг. Юьхь-аматна дерго я деглана юьхь-амато, — стенна стен кхачам болчул тлех куц делла ца хаьа.

Цкъа саоззал клезингчу ханна цунна ша хлуп аьлча блаьрга ца

овккхучу бұыртигал хийтира, кучо зил гучадоккху овзда гай когашна юкба хьодучу цуьнан гдохуттурна хьалха — тлаьхьеннийн чкьурашца а деглана гергарло дидделла бұыртиг — дист довчу, ойлана а цхьанаметта схьалацалур йоцчу зудчун хьормена хьалха.

Шера юьхь йолу корта, жимма хье хьалха болуш, олабар — амалехь кьар дацар хила мега. Кьовлаелла: хьажар кледлашхула догладелла, балдийн йнестош юьйлина, мералуьргийн тлемаш ца кьесттал дуьйсина, дуьрста члагийнча кхуьнан ца сацалучу динан саниа.

Дин цияхханчу говрах бара, бухкуш ца хуьлу ишттаниг, дезачу совглатна луш хуьлу. Амма зуда а яцара лехча, я ехча карон ерг, ишттаниг духханах ире долчу цхьанна кхолламо доккхачу совглатна кхачайо.

Цийнан аглоан тхов кледлахь, хьавдин хьалха бордаха еттеий долуш, екба лекхачу длахлоттийра цийнананас говр. «Манлан говр йохку меттиг». Хюь хьалха биллича, бат ца йоттира говро, карахь оьхьча, резахиллачу хурца баа йоьлча, зудчун цлоцкьамийн юьхьигах чузгаш, клада-юлаеллачу беснеш тлехь ши клаг хлуттуш, куьйгашна гилгаш даьллехь а, сларх тераниг делира. «Ша кхача бууш хир яц хьуна хлара...» — оила йоцуш дагадсанарг элира цо шига, говр лехаселча, дуург деккба цлена лехавалар бен, кхин хлума доцчух — ген хьашт, кхуьнан керара иза а сий долуш...

Марсаяьлла оила эьккхош саниа, логан аглох яйгло, кхоже шалха кхетта шад туьйхира цо. «Хьешан зудчух... остопилла...» Цийнананас чугло аларна, арахь зудчуьнна юххехь ца латта, чувахара иза.

Цхьалхачу цоьнан кьорамечу¹ сонеша бодаш шайгахь кьуьйлура. Лохочу когаш тлехь бага глаьттина пеш, иийсачу туьнкалгахула ара стиглан серлоне кхевдина. Келлахь длалистина давккхина дечиг. Кестта горгамаш хьаькхна тледачу цленкьах — лаьттан хьожа. Пеша хьалха габарчикхаш свлла, nel йиллича жимачу шинна клаг чу члана линдагла джира.

Суьйре яра. Пешарчу цларо стогаран серло гелйора, бустамаш долу истанг тоьхна дуьхьалара пен, чов а цлеран керчачу цлен басахь сийсош. Цийинненан юьхьа тлехь а ловзура иза, караеминарг саниа, хьесталуш, ховха юьжуш. Бляьргаш чу кхетча, клоргачу хи тлехь лиьпа малх саниа кьегара цлеран серло. Хлусампана чохь дласахьавьзича — дуткьа ондачу куьйгашча бод хьакхош, я экьан тлехь кхаллар пеша дилла кхевдаш, я цхьа агло еттина, цийеллачу баьпкан юьхк хьовзош — массо хлумано хьешан сахьийзадора: меттах ца валлал кьевлина зьпарш тоьхна, са кламделча, лацаелла йик² меттахаккха дласахьайла доцуш саниа. Вист ца хилча иийса доцуш, пеша хьалха хьийзачу хлусампене цхьацца хаттарш

¹ Сутарчу (диал.).
² Меже.

деш луыйш, цуьнан аз кlorгга шена чу дуьжуш хийтира. Пацйна. Зудчун аз klorга, некхера долу дела ду-те? Ойла юха кlorгара ялийча, иза дуьххьара дуьйна хилла карийра цунна. Муш бихкина. Бердах чу кхозавелла, ирачу тлуго байна буткьбелла муш, хьала-вала тоха ма веллехь, хедар болуш Пашинна гуш дуьхьала тесира муьша тлехь ша кхозу сурт, деглан йозалла йоцуш, муш хьадча, бодашкахь мича вужу-кхетар ца хууш.

Цийнада Маил шен шича лавцпачу Ведана вахнера. Зудчо дуьйцура, маршичас дуьххьара юрта йоглчу машенна топ йиттина бохуш, чохь дукха хап йоцуш йиллинчу колхозе воглуш районера НКВД-н хьаким волуш. Вер-вакхар диний хьаттича, Ман-хла, буйсаина серло тухучу чиркхашна йиттина хилла, лавцча, аду йенош боккха саьрмик бу моьтташ йиттина, аьлла. Оцу буйссанехь догла деана, кхана, хоттах, машен яха ца елла, ши гомаш-бугла а йоьжна и оханехьа йигар, «шопаран» корах ара гомаш лохкуьй-ла доцуш, церап духь лаца кхин цхьа стаг эшар а. Амма цо дийци-нарг, кхана цхьаина дийца эшча, дагадоглуьр дацера Пашинна.

Зудчун бляьргаш чохь дедда хи лиепа цлехь Хлокхо бляьр-негларш тлеттла дахийтина, херонгахула цуьнга хьаьжча — ши цлс: пешахь ерг, цунна хьалхаринг а. Ткьа шен хьаббина бляьргаш ца гайта дуьхьала куьг лавцча, шена чохь а карийра цунна чухула бляьрнегларш даггада лавцча цлс...

Иза — вагориг, глайглане виьриг а, члагло йоцуш кхетта ца вериг. Тохор верг, цхьаьнаметта эхь долчу дагайбохаран корта хьийзон дундаз а, мерзачу суьртан глайгла дуьхьалтуьйсург а, исбаьхьалло дог кладдеш гелвар, хьагам бисна боллушехь — токхе боцу тоам, йовха сихо...

Кхача — мел бахарх а, зудчо ца бууш — ша баа дийзира цуь-нан. Хлокхо яахлума ца йиьча, хьалха цо юург юуш яц аьлла тар-делларг хлиьца шозлагла а бакь хийтира. «Майрачуьна а гойту хир дац цо яахлума юуш», — ваставелла, ойла ялуш вацара и.

Кхета, кхета глертара иза, пхьеглаш длабохуш хьалха хьийзачу зудчух шена чувеачахьана керла гинарг, хьеравохург, юха а гелс-вийриг хлун ду. Индаглаш? — Уьш! Юьхь тлерачу кляьгнашка цлс-ран серлоно хиттадо Индаглаш! Цара ховхалла кхин а кьайлайоху схьаяьллачохь. Кледа, дийна Индаглаш... Царна, якьаслаа кьам-кьарг хаалуш, барташ бахка... — балдашна, сеснешна а бехкина, тлехь йогучу цлсро багийна длабохур бара...

Балдаш — хих хьаьгча санна, хлиьца а хлусаман дахаран дов-хачу хьаьсарто лар йнтаза, йолстегачух, еххачу ханна:

«Иблисо ца вуьту со...»

— Цийнанана, ахь бехк ма билла. Маил цла веана ца велл, дла-глуьр со. Дигларг-мелларг — сагла. — Верта схьийцира цо.

— Ма гю, йиш яц хьан длаваха. Буйсаина юккьехь длаваха, паха цхьаь кхуллуьр ду суна. Юьрта веана хьаша ца го пахана?

— Виса йиш яц сан, — неларехьа длаволавелира и.

Юьхьа тлехь цлеран сурт ловзуш, зудчо пешара даьккхина догу деха хаьштиг туьйхира цунна шозза, месалчу куйнах марцаран хьожь а йоккхуш. Суйнаш стенах тийсна ца кхийтира Паша: хаьш-тигах я хаьштиг коьртах кхетча, блаьргаш чуьра. Цкъа цхьанхьа дехачу учех волуш, нелсарлех корта кхетча а эгнера блаьргаш чуьра иштта суйнаш-эппазнаш. Цлеххьана цхьа члогла чам байра цуьнан, хлоккхул ца гина хаза йолчу кхуьнан блаьргийн йистошкахь кьизал-ме кхоччу оьглазалла гича. «Хала-м хир ду майрачушна хлара цлов-кьалом пхордоло...» Тааккха, массо хенахь ма-дарра, ишцкьо цец-ваьккхина, гладвахара.

Тера йокх-йоккханий длаьккхина, охьавижира хьаша. Чонн чухуларчу кисаныхь, тлехула дихкина дуткьачу доьккин клел бир-ган юьхьинг йовду, — по шех паггахь бен ца йоккху, глабакхан хлуш санина хьийкьина патармаш чу дохку цаца болу тапча. Хумпара чохь латтаял и хийра ца хета, и цлена, хьанала накьост. Номер дла-язийна балхахь елла кхин тапча, цхьа а тлехкочур воцчу дла а лач-кьийна, лелош а яцара, кхунах ша воьлла дела. Цхьамма хлара шена дуьхьала ерзийча, ямарта ер хиларх ца тешаш. Хьошалглахь, цлийнда цлахь вацахь а, цхьанггара а кхерам бацара. Хьешан бохам — юьртана эхь. Ткъа дийнначу юьрто-м милла а ловшур...

Стогаран милт охьа а оьзна, цлийнпана а длатевжира лаьттахь, неша тлехьа баржийначу меттан лекхочу гловлех.

Яьлмачу хьан чот яйна, неларехьа волавелча, юха а даьгна далаза долу хаьштиг дуьхьал делира хьешана.

— Арахь сайн гьуллакх ду сан.

— Майра цла веача гьур хьо...

«Валлах, хлокху зудчо дагийна хир ду-кх хлокхеран и цле-нбш...».

Зубайдата лулахойн жима йол ялор яра хьаша веача шеца буьй-са яккха, делахь а дукха хан йоццуш цхьана буьйсанна кхераелла яза, дегазь хир йолуш и ялон яха ца хлуттура.

Оцу буьйсанна, котамийн гларош евлча, майра цлахь воцуш буьйса яккха сана йол члогла кхералуш, хаьштиг даьккхина, божале елира Зубайдат. Клара цлийнаца яьгча, буса цхьогалшка ца кхе-хьийта, дитташ тле ховшу котамаш цу чу юхкура цо, бежанаш, гуьйре слахь а, хлшца а арахь доьхку дела. Хьеза нел, члуг якк-хина, длайнллина, чуелира Зубайдат, чохь котамаша деттачу тле-мех евлла глевтина месаш а йолуш. Хаьштиган серлонах боданера на гуш, хаьштиг тлехьа лецира цо. «Чаллакх?» — Котамаш тле хевшинчу хьавдин клслахь баьцара кьегина ши клга глелбелира цо хаьштиг хьалха лаьцча. Лергаш чуьра охкаделла чохь гича: «Хир яц, чаллакх дукха хьолахь ша ца лела». Цицигах цлийзаш и хаьштигана дуьхьала лета доьлча, хиира цунна и акха цициг дуй. Етталучу котамийн цлийшлахь а керчош, Зубайдата шайн хлусаман

цлеран хлостанаш дехкина, углуш, юрт самайохуш, басах длада-хара иза...

Неларан цловзар хезна, Паша самаваьлча, пешахь лелхаш лов-заяьлла нле яра. Гуьйренан токхенах дассаделлачу лаьтта тлехь глар-гата генара хеза. Глад доцчу ойланаша къярвинчу цунна, хан яьлча бен ца хезира бергийн тата.

Уьш чу ца боглуш хьебелла хийтира Пашина.

Цийинадас Манла салам делира хьеше, буйса муха яьккхина хаьттира. Длаваха кечлун хлара гича, хлума кхалла хлусамдас аьлча, ша дукха сикха ву, баркалла, вуьшта а луьйранна вотаьшха яалуш вац, элира кхо. Манла тледиьлира цунна юха а кесталгla шаьш долчу вар.

Говр озийна зларах волуш, майрачуьнца тлаьхьайолу зуда юьз-зина ястаелла гира цунна, цуьнан аматехь, майрачуьнна уллохь юьхьа тлехь гучуяьлла озаелла эсалалла йоцург, цхьа а тайпана юлаялар дацара.

Говр, цуьнан юьхь а лаьцна хлара кех ваьлча, карара дуьрста дла а озаш, терсира, дуьрста малъелча, кхуьнан лерга улдо довха садаьлира цо, белша тлехула батт хьалха а кховдош. Бляьра тле доьжначу цлоцкъама клелхула говре а хьаьжна, дуьрста карахь йолу куьг хьаькхира цо говрана дайи.

ЮЖАЛЛА — СОВГІАТ

Цхьа пхьар вара вегахь, Цагучу Южаллин Пхьар вара иза. Цагучу — хлуьнда аьлча дахарехь Южалла массо хенахь санна ца гуш а, тийна а йоглу дела, иза иштта хьакь ерг санна, юхаерзалур йоцург санна тлеобцу дела.

Сийлахь-беза некъ чекхбаьккхича, Дловшана ша гучадер ду, амма тлаккха цхьанна а хуур дац, наха эр ду — Южалла. Цхьанна а ма ца хаьа, массо адамо шен чохь бляьргана цагун Южалла лелайой. Бакъ гуо кхочуш хилча, Дловшана ша цхьалха карор ду адамна чохь, меллаша длакъяьста, Дловше хлаллакдан ца деллачу нсан тлаьххьара цинцаш ца лерича.

Ша адаманна хаьржина Южалла Пхьерана чим бечу термо-ядеран цларал атта, тлесац беглийла хестара. Кхуьнан маслаьлатен дарбано дуьне а даьккхича, Адаман даьлахкаш лаьттах пийча а, шахтийн лахьтанашкахь цкъа а ца декна Атоман Герз — клорга сирглаташ, Лаьттан лаьржабляьргаш юьсур ю, гонаха радиацин поткъа лацаелла, амма тлаккха а цунна шен дахар тоьур дац дуккхачу а нахах парглатдаьлла кьонделлачу Лаьтто схьаьеттийначу поткъех цланделла, ца кхьорруш лела.

Тайнигаш ечу Фабрикана болх беш вара Пхьар. Цуьнан цхьанна институтан човтах, штатехь воцуш, ша Парглата Пхьар лоруш; адаманна лакхаваккхар дукха пайда боцуш лакхаваккхар ду, стагана шена бен хуур дац санна ша мел лакхаваьлла.

Дахаран тоьлашха совглат — Ёжалла. Цу ойлане иза дуккха а шераш девлча бен кхаьчна вац. Цкъа дуьххьара гIуллакх до ахь, гIаккха бен ца карадо цуьнан маьлна.

Пхьеро дукха жима волуш язйиннера юккъерачу школан барамехь Хими хуучарна бецийн дIовшах лаьнна «Иблисан дневник». Экспертизо этIийча а гуча ца довлу хIора кертахь йолучу бецех даьхна ницкъ болу дIовшаш. Дневникан «элпашца» лелча — гIаланаш, яккхийчу масштабкахь лелча — дийнна пачхьалкхаш а схьаяьхна, адаман кхагаречу садаларх цIанлур яра. Фабрико, кхераелла, цхьаьна экземплярехь язъяр дийхира и дневник.

ХIокхунна хIуманаш чохь карийнарг Кхин Са бара. Дарвина цхьана аргIонах дийцина, ткъа кхунна — важа, шолгIаннг гучаяьлла. ХIара цундела ву Сийлахь. И Сийлахь хир ву бисинчу нахана гергахь а, царна кхана Iуьйранна самабевлча кхуьнан ойла, кхочуш ца хуьлуш кIордийна йоцуш, кхочушхилла карор йолу дела.

Пхьар, ма-аллара, кIез-кIезинг Адамна сих оьккхур долу Доккха Хи Iалош вара, амма ша-шен лардо инстинкт йолу дийнаташ, текхаргаш кIелхьара девр дац оцу ловзадаьлачу Iаламатах. ХIокху Хих инстинкто хьалхадохур дац и Iаламат, шен доккхаллех Iаламан Iаламат хир доцу дела. ХIумма а хьалха ма долила цунах! Иштта ойланаш а кхуллуш цунна дуккхазза а цхьа гIан гора. Кхин ца хиллат базбеллачу хIокхуьнан коьрто ницкъ бора жимчу дегIана, когашна. Цуьнан, стенина дезахь а, ламин тIе вала деза, иза пенах товжийначу дюралан ламин дуьххьарчу тIегIан тIе волу, амма шолгIачунна тIе ца валало хIан-хIа, иза валало, ткъа дуткъачу логат тIера тIехьа боьжначу коьрто, хьалаволучу гIожах тийсина куййгаш хеца а долуйтуш, ламин терхешна юккъехула охьавужу.

Дахаран тоьлла Совглат — Ёжалла ю, и тIехвалалур воцу жамI ма ду, цундела — Iалашо; почул дика кхечу цхьанна а хIумано адам шена язбеллачу лаьттан халачу искъан баланех хер ца до. Ёжаллин Деза Де — ТIом, ткъа маьхьарца дуьнен чу долучу адамна хьакъ дац Дезачу Дийнан совглат, тийна, Цагун Ёжалла хьакъ ю. Хьан аьр ду, дуьне — бала хьегар дац аьлла? Цундела Ёжалла ю цунах хьалхавоккху Совглат.

Фабрикера, оьшучуьнга хьаьжжина, тайп-тайпана кIентий бо-гIура.

— Хьуна цхьаь новкъара дIаваккха эшча, масала, автобуса чохь вогIург, кхечеран тидам ца хуьлуьтуш, муха дийр дара ахь и?

— Ишттачохь аттаниг — контактан дIовш ду. Чкъурах чекх-йолу кочалла оьшу, цунах мел эйинарг а кийра кхочу. Духар тIе я мачи тIе божийна цхьа тIадам а тоьу. Ас цунах шов дечу лаьхьанан дIовш тухур дара, цо кийра цIий доссардой, кхаа-деа дийнахь вовь. Тобар юй и хан?

— Кхоччуш тоьар ю.

— ЭтIийча а, дукха хьоллахь, гучу ца долу.

Кхин всара, цо иза лабораторехь, йоккхачу тоьпан снарядаш зен мегачу подвалехь а ца оьцуш, жимчу кабинета чохь тлейцира. Цигаьрка а хаьттина:

— «Ягуар» марка машен делаш волу цхьа лаьржаниг дла-ваккха веза, — цигаьрка чуузуш, бляьргаш хьаббира цо, — аьр вай, бархI минот яьлча.

— Суна п мел веза ву, гезло ву я вац, рулан чкьурга тлехь куьйгаш муха лаьтта хаа деза. Барам муьлххачу ханна а инсбой-ла ду.

Дика ду, ша руль а, цунна тлехь лаьттачу куьйгийн сурт а ас дохьур ду хьуна.

Дуьне синхийзаме ду, ловдалчу кхолламан, басарийн кьелла йолуш, дерриг бохург санна клордадалла шира ду: хан яьлча сих-сиха шен динделла сурт гучудоккху цо кхечарна чохь. Диг бле шо хьалха цхьана испанхойн политико, динан Илманчо паччахьах, цуьнан ледалх а трактат язйинна; паччахь муха виьйча — духарх дловш худийна я чагларан кеда чу дловш тесна — кьилахь хир дац, аьлла. Лехча, диг эзар шо хьалха а карор ду цунах теранаш. Уьш хIара паггахь шайна тле вухаворгу элнаш дара, царний, хIинца шена схьаохьаелла дуьненан химин хIовьттинчу моделаний юкьара гена юкь там беш ерриг гучайоккху элпаш.

Вьетнамахь тIом болуш Пхьеро эскарш клеззинг оьшу план гайтинера. Фабрико оццул жимчу пачхьалкха тлехь иштта керла герз гучадоккхийла яц аьлла, бахьана хьовзнийра. Гучадаккха? Гайта? Уьш-х ерриге просектан цхьацца долу билгалдахарш бен дацара. ХIан-хIа, уьш акха адамаш хилла буьсуш бара шайн секха ледаш-ца кхуьнан цIетухучу герзана хьалха. Фабрика, ма-моьтту, ницкь болуш ца хиллера. Цундела оьшу кхана, самадаьллачу дуьненна ша кхин карадайт. ЭхI, ма ца оьшур-кха дуьне, тайп-тайпана хьелаш лоьруш, чолхедаха! Цо кховьлчинчарех цхьацца гIирсаш бен ца зийра хенаш тоьхначу салташна, дукха хьолахь тIеман йийсархошна тлехь.

Мукьачу дийнахь цуьнга почтехула бандероль кхаьчнера цIа. Жимо, амма шеко хиллал еза. Цо ойла йора: боккьал а царна ца оьшучу ваьлла-те со? Цхьацца кечийна хIуманаш шен хеннахь ца лилхинна-те, иза хилча, реза цахиларш хIунда дац? Уьш хила йиш яц.

ЦIахь ларамаза инсьеллачу приборацца (ойла яр бен, цIахь цкьа а болх ца бора цо) цунна пакета чохь аьчган гIирс гучубелира. Оьккхуьйту механизм хилча — схьакхаьчначул тIаьхьа минот яьлча оьккхур яра, оьшучарна хууш ма дара, зуда цIахь йоцуш, хIара хIокху сохьта цIахь цхьаь вуйла. Я кхечу тайпана хан яьлча оьккху мина елахь? Ма атта ду-кх Цхьа стаг вен! ХIара а! Дог снхлуш хааделира, чуузучу хIоно мерайьргаш йийжош. Пхьерана

эзарнаш иштта пах длабахаран кепаш евзара, цара массара, тле-хула хыйзаш, хыйзавора иза. Лифт чохь, ложаллин мохь болуш, мичара ялла ца хуучу космосера воглучух хловттинчу бларлаглица воьссира иза лаш волчу этажа тлера. Пакет, аталла тийригца йихкина цахилар тешаме дацара. Пхьеро лифта чохь воглушехь газета юкъя хьарчийна йолу и, арахь небоскрежна хьалха, урин чу тесира. Гур ду: длакхоьссица. Уриаш хинцаде тахеница цаннин-пера.

Йуйрайна балха воьдуш, Пхьеро леррина йитина йолу газетин маьлг лаьцна, урни чуьра схьаяькхира пакет. Рентгено цуьнан контурш гайтира. И тапча яра. Фабрикан штатан герз. Sovlat. Цуьнан юха а лазаделира дог, чуузучу хлоно мериуьргаш ягош иийжайора.

Фабрикера вевзачо цхьа препарат санера. Цо и кхуьнга «неоси-нефринан» (шелонан цамгаран молха) флаконаш хуьлчу гутахка чохь делкъя хенахь института столовехь дладелира. Пхьеро иза йовхарийн микстурех тоьхна, цуьнца стандартан кегий шишанаш дуьзира.

Кхечу препаратца БЗ-ца Пхьеро, и садолуш кийра кхочу дела, кьевлинчу бокса чохь болх бира. Оцу препарато дийриг гойтучу фильмехь салтий тентакаш санна хевшина лара, шайн доцуш санна, догломаш дела ца луш. «Хьалагнийтта» я «тлетакка касканаш» хезча, салтий гуш лаьтташехь хьерабуьйлуш, буьйр диначуина тле кхийсалора. Гамехь тлехьолху тайн-тайпана дагалецамаш санна. Пхьар цхьаь кхечуьнга йолучу церап симптомашка хьожура. Цлех-хьана, гомеопатийн молханийн барам совбаяькхица лелийча санна, изза симптомаш цуина шена чохь а хааелира. Иштта, шена тлехь зен ца зуййш, препаратан латкъяран Кен дуьхьалтасар дозанаь тлехдаьллера.

Пхьар меттавеара лента чекхдаьлла дуккха а хап яьлча, эри хыйзина йохьелла гловла ечу кинопроекторан серлонан гурана хьалха, кледачу креслан букъя тле корта а божийна.

Институтера болх длатесна кхо бутт баьлча бен ца кхийтира и ша китайхойн глала Чайна-Таун ошчул лера хлуьнда Темнира: цуьнга хьожуш и дловш хьадаран билгалонаш гучаевлла, шех кино яькхица препарат, хлара китайхойн жимчу ресторанехь шег марзвелла гашиш а цуьнах терочу компанентех лаьтташ яра. Кей-фан дундазе моха еача, массо хенахь а суждане корта телон можа цергаш йолчу (цергаш кхин а нилха хетара юкъя-ларжьеллачу можаллех) официантан легаш лаьвдина, хорам бан дог доглушехь, еххачу медитаци воьжча, цуина дуьненан гуламера дуьхьяра хезначу халкъан суьрташкахь туьйра гора. Шина турпало, дозалаш деш вовшийн кхерош, шайн ишкъях дозалла дора. Шина ранчою юкьалеллачу наха турпалша мархаш яьттиачух сийначу стигла хьала мел еза чхьонкар кхоьссица, цуина тлехь маса ира злок яра а дуьй-

цуш. Дукха еха кхийсица цара чхьонкарш прах, харжанна тйерачу тйаьххьарчу кучамех бовлуш, тйурненера охьаяьхкинча коьртах кхетар юй ца хууш.

Шен наркоманин бахьанаш гучадовларо а, вухаверза тйебахийта гучабаьллачу акхачу ницкъаша а хьалхалерчу дахаре вухаверзийра и. Ткъа шега юха а хлума кхолла лаам беаца, цо тоьпан молхашца карзахвоккху кочалла тухуш жима гйирс бинера. Оцу хенахь махкадула ницкъаш баран тулгйе яьржинера; цундела ойла хиллера, зударшка шаьш ларбойтуш йаьткъа кочалла а хила ма еза, аьлла. Цуина дуьххьара шен хаарийн кьелла гучаяьллера, — йожаллин Пхьар хилла ца йеш, Дахаран Пхьар а хуьлий хипра.

Фабрикера дйавалархьама, Пхьар химин жимачу фирме вахара. Кестта цуина йицйеллера Чайча-Тауне лелаш Бродвей Шовзткъе шолглачу урамо хедош болучу меттиган цхьана спекторе уьй рекламийн пйераш. Хьасарт дахдан пйечу басера чиркх дйабайинна, сийнанин латон динделира цуина шен «шолгла кьоналла йолчу» зудчуи лога тйехь, некха тйехь а кхечуьнан безаман томмаглаш гучадевлча, хлокху хебаршка доьдучу дегла тйехь аьрха левзиначу кьоначун безаман томмаглаш.

Цкъа цо, лабораторин хьаштанна эца а эцна, Миница диначу баран гормонийн екхоаш яьхнера. Уьрсо хедош этлон дийна жима дегл, ций кйезиг долуш, дукха тера а дацара адамчух. Цул тйаьхьа Пхьеро массо ханна а дагалецира адаман докьан хьожа, иза шозза бен цхьатерра хьожа йоглуш доцу дела: динна ма делли а, даькаделла дйадаьтча а. Церан шайн бераш дацара.

Шо даьлча фирме Фабрикера кйентий лела буьйлира.

Цхьамма дуьхьал дйа удостоверени гайтинера. Секретарь еара: «Хьо волчу, хетарехь, полицера стаг веана». Иза, поп санна доккха, кхалха хьийкьинна дегл долчуьнца веанера. Поп охьахнйча, четахь аьгга хлуманан гловгла хезира. Пхьеро элира: «Хлун ю хьан чухулахь ерг?» Цо, велавелла, цуьйдарчий дйаяьхча. Пхьерана 11,4 миллиметр калибр тйема кйел лачкъало стаг. Гайтахь, дийхира. Тйехь номер яцара. Хлара стаг — герз дечу фирман президент я Фабрикан оперативин белхахо хир ву. Иза наха шега хойттург вацара, ткъа нахе хойттург вара. Фирме бйаьрг тоьхна, цхьацца йина хлуманаш гича. Попано элира: «Шун кампанина со реза ву. Шун дуккха а пайде хлумнаш йойла ду». Цуьнца верг дукхахдолчуинна пенал дехьара схьахезачу аьзнашка ладоьглуш вара. Цо ша-шеха лерг дерзийра, Пхьеро стоьлан яьшки чурьа кехат хьадича. Пхьар кхийтира, бйаьргана ца хьожуш, лергана воьрзуш гловгланна, и штатера ладоьглург хиларх; масех бйе я эзарнаш кьамелаш автоматически дйаяздечу блокан хьалха хила йеминий, масех оьшучу хабаран цхьаьнметта, хлора аз кьаьсташ, эйе ца ййа йеминна а и хиларх. Воьглуш удостоверени а атта гайтира, хетарехь, оцу гйуллакхах ваьлла хазахеташ ву.

Поп кестта юхабсара. «Тхуна хьо леррина цхьа лелха хуманаш кечъян длаволавала лаьа». Паккха Пхьеро мирнадаш ложаллин мехашца юьйлина, кьайлаха бомба йира зудчун пекхан кепехь, Делахь а шога хьестар тлехдаьлла, цуьнан блаьрзалла ца гайталора. Эккхаро дийр ду и. Пхьеро, кьайлаха дловш делла, юьйр яра шен зуда. Фабрикера ксентий а йийр бара ца хьйначух, цу глудла-кхан Пуржен тлаьхалонна шайн сейфа чу лачкыййна.

Дукха ца лаш, хьаькамашца йолу шалхо а, юласелла юкьамет-тигаш а даяха, цо фирмин директор а муьтлахь вар дийхира: Фабрикан муьлххачу а фирмех шен филнал йойла дара.

Атмосферан латкъамах я кхечу хьелашкахь, эккха ца оьккхуш, дловше газ хьоцу бомба снхха ипшира. «Иза дукха жима хила еза, амма юккьерчу я доккхачу лайнеран экипаж, пассажираш хла-лакбан ницкъ хила беза. Коьрта оьшург — катастрофа хиллачул тлаьхьа цхьа а лар ца йисар ду».

Ла дара. Пхьар лабораторехь тлаьххьали вуьсура. Иза фургонах терачу автомобиляца дласеллара, чохь кьайллаха телефон а, тап-ца а, приборийн уьн тлехьа дладачкыййна яцыйна, мафис лелочух, автомат яра. Геллой, и халла тлехкочура машинна. «Ягуар» лелаш волу тоххарлера негр дагавсача иза кхералора, дагна деанчу лаварх машинийн аьчган могларехь ша валар. Дог лозу дикка хан яра, иштта хуьлу дукханнах бала хилча: цуьнан миннаторан бомбанаша вуьшта йолчел дуккха онда а, «цлена» а болх бора.

Пхьеран юха а ша балхах юкьара ваьккхнна бахьанаш леха дийзира, цунна тле вухаверза. Пист йоцу бендациралла длаьаьлча, боккьала долу бахьанаш цахаарна, уьш леха хлуттур ву иза.

Балха Пхьар дикка хан яьллачул тлаьхьа вахара. Кхо-диз де даьлча, иза фирмера хадам боллуш длавслира. Машен фирмийна хьалха йитира. Кхин масех де даьлча, ца телефон тоьхна. Пхьар Фабрикан агентаца цхьаьнакхийтира. Цо элира, шена хьан мога-шалла хаа тедиллина, аьлла. Цул тлаьхьа хаьттира, хьо хлун лелаш ву, хьаьнна уьйраш йолуш ву; муьлха хенан хлоттам хир бу те кеста, ахь тлаьххьара йнна кьайлахчу бомбанийн ницкъ мел бу а. Пхьере «боза» ца белла хенан хлоттам бомбанашца, уьш-м дукках долчуна ценойн чоьнашийн, кеманашний лерина яра; шена ца лаьа, элира, Фабрикана болх бан. «Дика ду ас зуда ца йийна; и динехь, царна цкъа а хлап-хла олиьла хир дацара». Агента «Иблисан дневникан» копи схьайийхира. Яц копи, цхьана экземплярехь язйинера. Со цхьаьнша а уьйр йолуш вац я уьйр таса дагахь а вац. Паккха агент цуьнан политически ойланаш хетта вуьйлира. И ойланаш яра Фабрико гуттар а, Тайнингаш еш, адамийн схьайошу «чуьйраш». Хиниццалц цераи бала а ца хиллера Пхьеран «чуьйрашехь».

Пхьеро хинца кхин белхаш бора, химин тайп-тайпанчу фирмашна консультацеш а луш. Арахь, и лану цийнаш маьлехь гуттар а мокха пикап лаьттар. Цуьнна юьхьанца невзара шен лар толлург.

Пхьеро доттагичуынг телефон тоыхча: «Фред, со кхана Iуьйранна дий сахът даьлча аравар ву цера», — шен повкьахъ евза пикап гора. Цуина цлеххана Фабрикера кientий дуьхьал беттабала буьй-лабелира. Можа Яххъаш йолчийн йорахчу ресторанащкахъ. Цкъа царна юкьахъ четахъ П,4 калибран тапча лелон тнэкхан мар а гира. ШолгIачу дийнахъ герзан гIопастера цо а ншттанг ийцира, номер яра цу тIехъ. Мацах цкъа хьалха доьшучу хенахъ цхьана класса-хочуьнца кIиранденощкахъ кхечу (къайлахчу) школе лелаш дуьйна, тапчапаш лехьош вара иза. Оцу хенахъ иза, Iожаллера ГIовгIа схьаяккха, аздойурш лелаш вара, цхьа аздойург йинера цо Iуьргаш долух зорбадеттачу япончийн шайнх; Цагучу Iожалла кхолларе, ткъа н-м гIар-гIовга йоцуш ма яй, иза тIаьхьа веансра.

Зуда ца кхетара, цо еза портьераш корашна дуьхьал стенна узу сел лерина, ткъа кхуина ца лаьара цаьргахъ шен хьаьсартан Iадаварх дисина суьрташ дисийта, бакъду, Церап ладоьгIийлица хIум-ма а дойла яцара.

Даг чу лазар цлеххана догIура, цуина-м наггахъ и, лазар а доцуш, дагалацам хетара; хье чу кхочура, бIаьрса дойуш, дехха аьрта лаьттара, набкхетча бен ца дуьжуш. «Ткъа эса а ма дина нахана лазар», — хIан-хIа, церап лазар. — Цуьнан лазар дац, аттала цуьнан зудчул лазар а. Цо нахана лелочух кхин цхьацца даг чу мекха — вахаран къаьло а, тийна къемат а хIутту хIуманаш тухура, — тIаккха ДIовш, кIелдIаьшхула дулуш, лазар ца хууш дулура. Лобрийн дуккха а диагнозаш хIиттайойла дара, делахъ а уьш ер-ринг вовшахтоьхча а Ца тоьаш хуьлура.

Пхьар дуьхьала ца хилира, зуда шен къена ненайиша йолчу штат Огайо яха яьлча: цуина дуьххьара хьтнера шен лар толлуш хилар, кхераеллера. Пхьар хIинца цхьанхьа а гIур вацара, боккъал патешам хир бара, хIинциалц схьа ерг, шаьш ца тешачуха, лелийна моттаргIа яра. Луучу ваха йиш слахъ а, ша ца гучу тIийрига тIехъ лелаш хетара, юха хьаьжча ца гахъ а, ца юлуш тIийрига дIалаьнца куьг хаалора.

Цо Фабрикерачу шинна «Баьццарчу» ресторанахъ вовшахкхета меттиг йиллинера. Куьзганаш тIехъ серло ловзуш, арара Пхьерана кхабанаш чохъ корера, шолгIачу пене хIиттийна а зезагаш ца гира; тайн-тайпана зезагаш. И шнъ, схьакхачина, хIокхуынга хьыьжуш Iаш вара стоьла тIехъ. Уьш кхин а виски тIеданйта бевлча, Пхьеро ца дайитира, ша цхьацца пайда боццух уьш ларбалийта дезаш ву, аьлла:

— Со политикан цхьана аферни юкьахъ волуш санна, суна тIаьхьа дела цIоганаш аш дIа ца дахахъ, шайн бехк белаш. Ас дIовшен газ йолу канистра оьккхуьйтур ю Фабрикан кондиционер коьртачу системехъ. Суна я сан зудчуина цхьаь хилахъ а, хьала а, охьа а и кхочуш хир ду.

И церап стоьлан юххера кхечу, зезагийн могIа болчу пена ул-

лорчушна юххе хипра, корехъа воързуш. Дийнахъ хЮкху хенахъ кху-
захъ клеззиг хуьлу адам. Фабрикера ший сикха длавахара Цуина
тлѣхъа гуттар а теллинера, балха лелаш, Чайна-таунехъ, цлѣхъ —
массанхъа а, хлѣъ, хлѣъ ;и ший длавахъа, амма цѣърца баьхкина Це-
ранаш терго еш лаш хир бу кху чохъ а. Ийна-а, цо виски дийхира.
Официанто деара, амма кестта вухавеара, куьйгаш дласакхуьйсуйш,
полла-галстук йолу клѣдачу амате верстина стаг валош. Пхьеран
букъа тлѣхъа ворлавелира. Пхьар юхавирзира: зезагийн кортош цу-
нах пепехъа дладирзинера. Серло еза пастурци. Пхьере цунах а дак-
кхалур дара Довш. Цѣххъана цуьнан дог лазаделира. ХЮкхуьнан
Бодано, корера чуюжу серло дла а юькъна, дладирзинна уьш серло
чекх ца йолучу пене. Дуткъа дѣхачу гаьннийн колачу басо цуина
дловш даларан билгало йолчу адаман чохълазаран бос дагабайти-
ра. Адамо кхиййча хир бу дуткъделла-горгачу глѣшан оццул могуш
боцу бос, лаламо кхиййча — цкъа а хир бац. Масех тлѣхъе кхийъча
а, хлѣх хъалакхийъначу гаьннашна дагабоглу цхъана орама тлѣхъ мо-
жий, цлѣн, цлѣн-можа зезагаш довлитта тлѣдийгларан лазам. Пхье-
ран лазар члѣглѣлуш дара, и кхийтира: и члѣглдаларца, зезагаша
шайн сеттачу генаш тлѣхъ глѣйла охкийна кортош шуьйрачу серлон-
га дерзор ду.

Пхьар шен чуьра, кхуэткъе кхойтталглѣчу этажа тлѣра чухъа-
жира, коран ун тлѣра длакхосавелча, лахара машенийн шуьйрачу
пекъан тай тлѣ вужур хетара, пекъан тлѣра цлѣн тлѣ кхаччалц блѣ
глулч хир йоллушехъ. Цуьнан корта хъаьвзира, вон хуьлуш. Иза
длѣглур ву дуьнен чуьра тийна — цхъа къанбеллачу динан хъола-
хошна хъакъ долчу бѣцан дарбанах — дозаллийца, балдаш тлѣхъ
всларан мухлар долуш. Хлан-хла, Цагун ложалла цуина ца оьшура,
иштта иза хила езарг. юхаерзалур йоцург санна тлѣоьцу дела. Тап-
чанех калибр 11,4 ерг къастийра. Охъайоьссинчу лифтах коьрта
чохъ а, лерехъ а, космосе хъалаайалуш санна, яй-й гловгла йисира.

Цо тапчин лаг уьйзира, юха а, юха а. Кхийсарийн бага ца хоьу-
ра цуина лууш долу дерриге. Къовлаелла, юхаелла, гех-коча доьх-
ка тесна шекъа басардина циниг кхарстадаьккхийна йоккхо зуда
саца сѣнна, цо тапча ерзийначу ирах хъаьжира. Пхьар бирглан
лаьржачу бѣьра хъаьжира. Тлѣххъара тапча ялар цуина ца
хезира.

МАРГІАЛДОБЛЛАЧУ ГІАН ХЪОЖА

Боглурш, уьш дукха хъолахъ кхуьнан шичой-маьхчой хуьлура,
цуьнга ца лалора. Схъакхъачча, уьш гловгланашца маралелхаш, иза
дош доцуш хъеравуьйлур. Иза хъеравохура массо хлумано а: пе-
ран бераллин атталло, ойла йоццу самукъалло, уьншарахътерачу
басаяьлѣачу мужалтан чамданаша... Цара сана хъожа юлура квар-
тиран чойнийн массо а сонех. Буьйсанна чиркх дѣабайича бодаш-

кахъ сонешкара дласаяържачу хьожано сахъийзадора цуьнан, чуо а качъеш, корта лаза а боккхуш, делахъ а синкхетамехъ оцу хьолан бахъана дешнашка даьккхина, оццул жимчу хлумане йохайойтур яцара цо шен синпаргалато, — хьаштойцу кег-мерса ойла эцалуш вара иза.

Эххар а, дукха мерза а ца хетачу бераллин дагалецамашка вахча, и хьожа дагасара цуьна. Деттачу цлийн мекхачу аьчгах санна хьожа, мапах пилмате хетта бларийн хьожа а ийна шех. Я дуьххьара бларийн глап хьожа, тлаккха деттачу цлийн дог карчон хьожа? Муьлхангг хьалха — Муслимна дицделлера.

Лекхачу блага тлера охьакхеташ, бляьргаш хьаббина доллушехъ, — юьхьа хьалха тийсалаш чувоглу лубста генаш, белш стоммачу генах кхеташ тлекелвелира иза... Метта веача, кледачу гла тлехъ нецваьлла дласахьожуш, мера чохъ тлулгах чларгделлачу цлийнан аьчган хьожано пхенашкара цлий ларгдеш хета, бларан глап мерзо-кьаьхьачу хьожано дласалолу иза; стохкалечу глах йоглура иштта аьхна хьожа. Аьрташха лазийна аьрру белш ягийча санна, ийжош лозура. Яьттла коч гича, девешин тишчу кучах тегнера иза, кланта ойла иира: дов клеззинг муха дийр ду, воьлхуш цлавахча дийр ду я цлакхьаьчча вилхича... Хиницца дуьйна вилхича, цлахъ дов клеззинго дийр дара... Девешин зудчо етташ, девашас цхьа бур-бур а ца даьккхира кхуьнгахьа глонна.

Церан эвлахъ неца ца кхетийта нафталинина меттана бларийн глаш дохкура шифоньераш чу похкучу хлуманашна юкьа. Аьхка а, гурэхъ а маргалдовьлла и глаш дакьалахъ а, кеглуш ца хуьлура, цуьнах юкьа дехкинчу хлуманаша лардора уьш, кхара и хлуманаш нецанах санна.

Цара, хьешаша, хиницца деана блараш оцу хьожанах схьадевлла хетара цуьна, даьтта — клонделла, дакьийна жижиг — мозий тлехийшина, ткьа мазана юкьахъ балозан алхаш карайора... Зудчунна Светина дика хетташехъ...

Светлана баьхкиначаьрца царна оьшучунна туьканашка яхча, Муслима, цкьа ца хиллачух дов доккхуш, цлахъ сацийнера.

Цкьа хлара кхийрина деваша веанера кхаьрга оцу ширьеллачу френчаца, галпеш йолчу хечица а. Хлокхуьнан тишвелла, беркьаваьлла, юьхь-амат кларгделла, бос байна деваша. Жима волуш хлара кхийрина, дуьненна цхьаьк декха санна, тлеттла кьевлина балдаш чуьгнера. Дацара девешехъ, ша училище чекхьаьккхича а, цуьнан синна духе кхивала гиртинарг. Хиницца и хьалха тлехкиалур вац мовьттинарг Муслимна дукха аттачу даьллера. Эхъ хетта валам ца велира и цуьница ара ваьлча, цхьана кинокомедехъ гур дацара ишттинг: лакхарчу эпсарца-полковникца хебаршка дахна лаг дуткьднина Дон-Кихот воьгу граждaнски тламерачу галпешца, — штатски духар духа дийзира Муслиман. Ткьа метрон станцеш чохъ девашас хьийзийна корта, шена хлумма а ца гича санна, хлокхуина гинарш, бакьдерг дийича, кху глалахъ а массарна гина хир дацара...

Стохка, аьхка колхозан аренаш чусерзочу царна юкъя на глер-та, гуьйранна вахнера Муслим уьш болчу. Районера «Уазик» лаьцна вахара иза: луьйранна деанчу догланах рейсан автобус хьалаяха на еллера. Дика дара Светлана на ялийна, шен туфлеш-шпилька-нашца...

Урам-некъаш тодинчу, массанхьа хуьлчу мокхачу тлулгах йобттинера керташ.

Машен хлокхо лаьцна ялош йоллушехь, шофери кхуьнга ца хотуш, стомма чечакх йолчу корталех хьаьрчина йоккха стаг а, жима зуда а, массера а метта куьг лобцу стаг а тлеханийра.

Оханехьа некъан чхо машенал лекха даьлча, тлуналлех охьа-таьйна таржделла бенан хелаг, тлехь кегнийра стоьмаш дуьсуш гла нилхадаьллачу коканийн а, элхьамчийн а коьллаш стиглах чекх-тилла йоллушехь, царга ца сецалуш санна хетара керча еза мар-хаш тизкхаш йобду стигал. Кхуза мел варларх хинца кьобжачу Муслимна цкъа а на гинера текхна йобдучу стиглан анах чекх гуи дерзина генаш. Иза кемана тлера лахара дерриг озон-хлаван бут-къа-сийно клур хьаьрчина йоккхачу лакхаллера ган леминера.

Ачалхел тлех девлча, лома тле лахъелла ларжа лоха стигал тладамех леткъаяла юьйлира. Минот ялал, дезачу тладамех лат-та а, цагун стигла а вовшаххутту дуладелла дегон серий хилча, лам а белира гучара; доглан хин лелхачу лоппагийн ловзарх буьзгачу некъан можа ловраш уьдучу сапкъаран тьборшахула гла хьобкхуш, дарделлачу хини дласакхуьйсу пийсак хьокху кема санна йоглура «Уазик». Хьалхарчу куьзганах а, цушна тлехула охьауьдучу хин стоммачу чкъуран сенах а шозза каглой, йолчу тле а сирла, бля-ранур дойу серло коьрта чохь нккхича, стигла а, латта а ластон гловгла тлаьхьакхочура, — тлаккха бензинан догланан шийло-теза-чу хьожанах саьнгалан хьожа оьра.

Стиглан тлуналла шофери шляпи чухула тладамех хье тле яьл-лера: гла а хьабкхна, чкъургаша даьккхинчу хоршара яьлча, машен басах глур яра.

Коьрта тлехуларчу куьзган чухула чуьрчу нахе хьаьжира Мус-лим. Жима зуда а, стаг а, машено дласатехкош, шек дацара, ткъа йоккха стаг, корталин дласатесна ши тлам кьевлина, чохь гагъелла, хlara шиь шена ца хилча глаш яха реза йолчух тера яра.

Хьерайьла хьакха а йоглур яцара хлокху аглора.

Догла ларгделча, гонахьара дохк некъан басешка, хиница бу-хакх гучудаьллачу, кхуина шога а, ала эхь а хетачу ненан матер-чу къамкъарган аьзнашца тлулгаш текхош дистина доглуцу хин чложе охьадуьжущ дара. Ломан повкъа саьрмак санна дуьжущ, дешаш дладолучу, длаьвше хетачу дахкаре хьобжура Муслим. Адам хлаваэхь озал шозза хьалхадаьлча а, на хили-кх кхузахь глад долу некъ! Муьлххачу хенан хлоттамехь хьаладолучу кеманашна а кхузарчу хлаваэхь «оьриаш» хир дара.

Иза оцу шарахь тлаьхьара воглуш вара цига.

Туьйре яра, Муслим тле эскаран духар дуьйхнна, кухни чу ваьлча. Хинна а меттан кIадо йицъялаза Светлана гира цунна, хIокхо неI дIайиллича форточкехула чуььзпачу мохах халатан кач тIеузуш, мацахлера гIургIезан шен кIайн лаг дIалечкьош.

— Хьо ма хьалхе гIадттина, Муся, тахана иштта хьалха ваххал, полеташ йолу де ма дац хьан? Соьга сийсара хIуида ца элира ахь?

Дуьхьала иийса жоп ца луш, йоIах хьаттира цо:

— Ляля¹ маса сахьт даьлча цIа сара сийсара вина де долчуьра?

— Хинна а цIа яза ю, цигара дIа лекцешка гIур хир ю иза.

— Света, «цара» хинна Казански вокзалера телефон тоьхна. Со командировке вохуйтуш ву аьлла ас. Тхайн гостиннице вьоду со, эццера академи дIалелар ву. Командировке вахана эр ахь. — Зудчуьн хьажар дегийра.

Муслим, дерриг индеш санна, велавелира:

— Тахана аудиторина «Миг» — перехватчикаш доьшуш ву со, суна дукхадезарш. Телефон тухур ю ас.

Сихха букь туьйхира цо цуьнгахьа. ТIаьхьахьаьдда, цхьаь ала йоллучу зудчуьна гира иза боккIалла а командировкашка лелочу жимачу чамдица араволуш...

МУНИЦИПАЛИТЕТ (Латина-Гамьмиркан дийцар)

Тупакь Iумаран² чуртана³ хьалха лаьттина йоккха муниципалитет керлачу гIишло чу кхелхинера. Iалахь дуккха а хабарш даьржинера оцу хьокъехь: кьайлаха Тупакь Iумарна диначу тобанах йоха дагахь хир ю муниципалитет, — олур цхьаболчара, вукхара олур: хIан-хIа, кьоман дезачу денна деринчу карнавалашкахь балконаш тIехь лаьттачу инарла-губернаторна, цуьнца цхьаьна лаьттачу муниципалитетан кхечу хьаькинмашна а шайн дагахь яхкаелла помидораш а, локкхалг-хIоаш а кхуйсура туьтмIаьжгаш юьйхнна хелхаршца чекхбовлучу наха, ткьа хинна, керлачу муниципалитетан бIов лекха йолуш, цу тIе а карнавалан моIа чекхболучу некъана а бIс метр гена йолуш, и дан аьтто хир бац, кхин а тIетовхна аьлча-м, керлачу муниципалитетан балконаш ян а яц, — оцу карнавале — оцу туьтмIаьжгашка-м уьш мониторах чухула хьовсур бу, шайн кIеддачу гIанташ чу охьахевшина, экрана тIехь дерриг ган а гIш. Кхечара олур: сих ма лойша, политико, мел кьайлаха лелаярх а, цхьа-шин гIулч ма яккххинехь, шен хатI гуча-

¹ Ляля — нохчийн зударех дуьхьарлерчу летчици Насуханова-Битарован цIе.

² Хосе Габриэлю Кондарканки я Тупак Амару (1738—1781) — 1780—1781 шерашкахь хIалачу кечуа-индейсийн гIаттаман бавьча.

³ Кхузалихь памятник

доккху шуна, ону керлачу глшлонна хьалха цхьа билгалйина мет-
тиг ю, цара цига чурт хлоттийча хуур ду-кх, уьш хьанна сужданехь
бу...

Схьахетарехь, хьалхарниш — политика талхош ю бохуш — Тедал
смадан дагахь дерш бара, шолгланниш — наха шайн дагахь хьаь-
кимашна кхуьпсу помидораш, локкхалгаш юьйцуруш — гьуллакх
долчуи тле а пайдабончу даккха глертара, — уьш нах цхьа а Тедал
ца оьшу бохучу ойлане балон глертачух тера дара, уьш, цул сов
далла дуьхьала болчух тера а дара: дала ма бохий, дерриг Тедал
ша делла. Кхоалгланниш а бацара ону шинна тобанал тоьлаш: уьш
хьалххе дуьйинна шайн дегнашкахь Тедалх шекко кхоллаеллачех
бара...

Деллах а дукха хан а ялале кхоалгачу наха дуьйцуруг цхьаь
доцуш ца хилар гучаделира: муниципалитетана хьалха боккха
чхар биллира, тлехь йоза долуш: «Кхузахь маршо санчу серлончи-
на пиарла Франсиско Писсарона¹, цуьнан царца Иенанна а сий-
лаллин монумент хлоттор ю». Наха цунах дерг кьайлаха бен ца
дуьйцура — члогла аьлларг лергаш дехачарна хьазара, тлаккха и
дош аьлла стаг, олуш ма-хиллара, цхьанне хьуманна тлевилла ца
мегачу воккхура: балдах-пекьах вохавора, цуьнан хиллачу дедайх
цхьаь пачхьалкхана дуьхьала хилла хилар гучадоккхура. Ой, иза-м
Тедал доккхуш хларра дарж долуш ма-хилла аьлча, хилла, иза
дарж долуш кьайллаха Тедална дуьхьала кьийсам латтош хилла,
хилина тхуна гучадевллачу кехаташ тлехула и мостаг¹ хилар эххар
билгал а даьлла. Ире дайначу тлаьхьено дукхакьозахь шайн дайша
хьун динна а ца хоттура, шайн дайша лелийнаруш хууш ма хуьлий
дукхакьозахь, Тедална дуьхьала хьума динна дейш хилларш-м тох-
хура цхьа шовзткье птт шо хьалха хлаллакбинера, эххар цара хьун
динна хилла ца олуш, цара Тедална хьун аьлла хиллера олий хот-
тура. Тлаккха и хаьттинарг а дласаозавора — оха дуьйцучух ца
тешаш веана-кх хьо, тхо муьлаш ду хаьий хьуна? Ола-х хьо!

Дерриг газеташ муниципалитетан шен керахь дара, цундела
цуьнна цхьа а «нуш» догьург а ца долура зорбане, мелхо иштта хьу-
ма язйиннарг шайн «тидаме» оьцура...

Муниципалитетана кьайлаха оппозицехь болчу историкаша ону
хлоттор ю бохучу монументана дон¹ Кемси бехкевора. Цуьнан да
Италера веанера, Муссолинин Тедал долуш фашисташна гьуллакх
динна бохуш а дуьйцура цара. Муниципалитето кхечарна иштта да
вутьур вацахь а, дон Кемсин да иштта хилла аьллачуьнна могуьй-
тур дацара, тешам болчу пехан сий дайна глерта бохуш...

Маж лелош, чхьевриг санна лаьржа волу дон Кемси масон ву я
сионист ву бохуш кьийсамаш хуьлура царна юькахь. Ткьа кьайла-
ха олург хьуйттаренна санна массаьргахула дласа ма даьржий. Док-

¹ Франсиско Писсаро — 1527—1533 шерашкахь Португа колонизаци йина
конкистадо.

кха хлума дара иза сионист я масон хилча? Цо аьтларг дан дезаш-м вац инарла-губернатор? Рейган масонийн кхоалгачу тlerlan тlerа бен вац, ткъа тlerla дерриг ткъе кхойтта ду. Рейган Америкехь ву, церан-м цуина дена аьлча а мегаш ду, цундела ловзавойту хир ву цо ша масонашка а. Вайн инарла-губернатор ловзавахь-м тама-ша бу цара, ша дон Кемси ткъе кхойтталгачу тlerlanера хилча а! Иза шайна оьшу дела дела ма во цара.

Инарла-губернатор дукхе дукха буюрса вара, шел хьалха хил-ларш саниа, кхузара глудлакхаш мlara буглуш dla чlarl а дини, юха а Лиме-столице длавига вайитинера иза. Берийн, лакхарчу хьабкимийн берашна доьшуш на хилча, шайш лахара хеташ комп-лексе ма хуьлу. Зуда а берашна хила еза: цуьнан доьзал столицехь бара. Кхуьнан зудчуьнга озабезам болуш Конгрессан кхоалгла сек-ретарь вара, цул совнаха, кхуьнан стуида а вара хьалха араьхарчу глудлакхийн министр хилла, хиница ша а Конгрессехь. Зуда Ли-мехь дика яра: шен везаргехула, дагахула глайrla беиш, хlara сихо длавуьгур вара кхузара. Оцу тle а, кхуьнан куьг бехказа, алапал совнаха долу кхузара проиницера «dogly» ахчанан дакъа а зуд-чушна кара длакхачадора...

Губернатор дуьхьара схьавеача и волчу вахнера дон Кемси, ша мел буюрса хилча а, кхуза керла веана полуш, паха ша иза тle ца эцча хлуи аьр ду ца хууш, тлейицира губернатора иза. Цуьнан лаьржа юьхь хилар хила а мегара бехкен, жергонца, шен дагахь павашарца ладоьглура цо цуьнга.

— Хlара кечуа, зймара боху индехой вай цивилизаци еана бу, най — доккхачу кьомо. Тупакъ лумар бохучу бунтарна хlоттийна чурт вай серлоне баьхначу индехошна хьалха хиллачу боданна хlоттийна хета суна, хlунда аьлча, и цуьнан бунт, глаттам ша хlиница долчу жамlанна — цивилизацияна, серлонна дуьхьала хилла дела. Ас Лимехь дуккха а дини цьацци болчу Инлманчашца къа-мелаш, и идея онда ю нигахь. Писсаро ву, и парадоксе хетахь а, цивилизацияна, цундела маршонна а символна воьлуш...

Цкъа дуьхьара иза тамашийна хеттехь а, цо дуьйцург цьаьт доцуш дацара. Кху шарахь Англис шен тlаьхьара колони марша ма яккхинера, Лимега а аьллера цо, аш-м ца йоху шайн колониш, колониш ма хилитийша делахь, шайн ахколониш хlунда ца йоху марша? Цундела Лимехь болчара царна дуьхьалтоха хlума лобху-ра, и кара а динера: тхо шу саниа империалисташ дац, тхайниг маьрша пачхьалкх ю, массо халкъаш шайн лаамехь юкьадаьхки-на... Дон Кемсе дуьйцучуина герга дара иза.

Дон Кемси воцург кхин цьа стаг а вара инарла-губернатора тleоьцуш — дон Махьма, лекха, вуткъа, меттинг яьллачохь шен злу-гапан гlодаюкь юьйцу тореадор. Дон Кемсинна иза къайлаха бlаьр-таван а ца везара: мухха-милла велахь а, кечуа вара иза.

¹ Дон — царна хьалха олу сийлалтин маьlнехь дакъалг.

Фиеста хилча дон Махьма чухьодучу бугланна хьалха цлечу кладина хелхавуьйлура, кон Кемси а, цуьнан тобапо а цо нах цлен байракха клел кхойкху бохуш дуййцура, делахь а дон Махьма цхьаммо хье ца вора: Мексикехь, Португалехь, ерриг Латина-ламиркахь а вевзаш волу късна тореадор вара иза.

Инарла-губернатор фиестехь хуьлучу корриде ван а ца вогуьра: ледалан стаг, массо санна минч-минчахьа гуш хила а ма ца веза, хлара кечуа-аймару бандитаи ма бу, хьалха шаьш карабалош берриг талорхой хилла уьш; инарла-губернатор фиесте ца вар кхерар а дацара, делахь а и саннарг дагадача цхьа ирча хетаи, кхарах ца тешара иза. Лиме хлорш хланица а бандитаи бу бохуш хаамаш бора кхо — иштта цунна гергахь сий дукха хуьлура. Бакъдерг аьлча, фиеста — столицера схьадеана дезде дара, хлоркху акхаройи дезденеш дерриш дладаьхнера, уьш тлаьхьадисина а, акха а долу дела. Газеташ тлехь уьш акха ду ца олуш, тлаьхьадисина, бодане ду олура. Иштта хлуманаш тлехь къаьсттина билгалваьллера кхечу провинциехь ахча оьцуш гучаваьлла, кхуза кхоьссина бугланан ахкарг санна горга волу, бляьргаш а индехошка болчу цабезамах аралелха бохку испанхойн маттахь арадолучу газетан редактор Зуглы.

Муниципалитет — дагахь а, багахь а сужда, зиярат дан меттиг яра. Зорбанехь мел арадаьлларг а цуьнан сацамашна тлетийжаш хуьлура.

Дон Кемси кестта инарла-губернаторан ца хилча ца терриг хилира (цуьнан идейш дика хетахь а, цуьнан совр¹ жерга хетара цунна), музейшка, университет, муниципалитете шайн нах охьаховшабора цо. Студенташна лекциш йоьшуш, къайлахчу полициехь дуккха шен хилла студентаи бу бохуш хесталора иза. Къайлахчу полициех нах члорла кхоьрура. Стагана тлехь хлуьу а кхуллура цо. Хлора кхоалгланг цунна мотт беттаи вара, хлора пховалгланг, массо хлуманаш къехка а къехкаш, къайлаха полици шена тлаьхьаьлла моьтта цамгар йолуш вара. Цхьа шовзткъе итт шо хьалха къайлахчу полициера веанчу инарлас, кхузарчу нехан кетарш дика а хетта (Кордилъераш-лаьмнашка лай хлордан аглора цхьа шийламох хьокху), и санна цхьа шовзткъе итт эзар кетар Лимана а оьшу элира. Тлаккха къайлахчу полицие буьйсанина машенаш тлебоьттина кечуа, аймара а нах охьабалош, царна тоьпаш йиттина, шовзткъа эзар кетар длаяхийтинера.

Тлехьаьжча йолах терра ховха волу шен нуц олуш верг а длатеснера дон Махьмас муниципалитете. Дон Кемсин шалайинна цхьа-терра кларула лаьржа ши йо! яра университетехь историна доьшуш. Цхьацца дезде я кхин хлума хилча гитарин тлехь аборигенех эшарин локххура цара, капитан ваарх аборигенийн хьекьал тле ца кхийтира бохуш. Вуййцург-м шайн да вара, оццул хьекьал долу и ваарх

¹ Тлехуле — кхузахь чкьор.

а кхузарчу аборигенийн кхетамна тле хлумма а кхетар дац бохурт долуш. Делахь а кхеран да кхерахь а, и ваа глерташ цхьа а вацара: и цхьанне даго тле ца оьцучух тера дара. И ши йоI, цкъа цхьана кIантаца ший а метта охьа а йижина, ший а цхьаьнаметта цуьнга маре яха дагахь хиллера бохура, амма и кIант дIавахна, цхьаммо маре ца юьгура, хуьйцуш лелаш везаргаш боллушехь. Дас невлах пхи минот ялале кандидат а вер ву аьллера...

Ха дика дара инарла-губернаторан, валлане ца ваьлла цхьанхьа вахча, че я кIесана куьйгаш доьхкина, герз схьадаккха кийчча кIентий бара уьш. Кхуьнан Iаьржа машен, хьалха-тIаьхьа хан машенаш йохий, йолура ара. Светофорашка ца хьоьжуш, закъ-олий некъара машен-хIума ерриг сацайора, кхуьнан машен генаяьлча бен дIа ца йохуьйтуш, тIелата дагахь верг меттах ма ваьлла сацор вара: и дIавоьдучухула массанхьа ду ха, къайлаха дерг дукха долуш. Тротуараш тIера нах а меллаша бовлура тIаккха, вовшийн гайта глерташ санна: со меллаша, паргIата воьлуш ву, со хIумма дан дагахь а вац. Цхьамма шен дагахь а инарла-губернаторна хIоа-локкхалг ца кхуссура: карнавалехь юху туьтIаьжгаш ма яцара царна тIехь; кучан чет даьстина хилча а, совца а совций, нуьйданаш дIаюхкура — инарла-губернаторан машен тIехйолуш хилча.

Инарла-губернатор кхоьруш вацара ала мегар дара кечуа, аймара индексойх, массо хенахь даг тIехь цхьа шело йисахь а. Муниципалитетан гуламашкахь я яздархойн ассоциацийн хержамашкахь, дена ца бахар бен, диллина кхидерг олура, пагахь санна хIара хIуманаш кхета ма-сэзара кхетахь.

Кхул хьалха хиллачу инарла-губернатора а яздархой бу бохучаьрга, церан конгресс муниципалитетехь яйтина, кхуза кхайкхича-м массара цIоганаш тIаIа ма дора, яздархойн ассоциацийн председатель Лимера валийнарг харжийтинера. Цунна кечуа, аймаран мотт ца хаарна яздархой шайн дагахь реза ца хилча, инарла-губернатора цаьрга шайш шайна лаахь яздархойх боьхалла до, боьхаллех яздархой а бо элира. Инарла-губернатор цул тIаьхьа балхаца хьалавоккхуш, Лиме дIавигира. ХIара жима провинци Лимехь хала ю бохуш багаянхь а, инарла-губернаторш кхуза бахка лууш хуьлура, бIешерашкахь поэтан Никшупан стихашкара дуьйина кечуа империна дуьхьала летта нах ларалуш, кхузара Лимехь лаккха гIудлакхе хIотталора, хIорш охьатаIабаре хьаьжжина...

Кхузарчу испанхойн кьоман Гилманчаша, Лиме шайн диссертациш чекхъяха бахча, аттестацийн комиссиc уьш ледара хилар гуча-даьккхича, массо хенахь цхьаь олура: тхо оцу халачу провинцера ду, туьйранна арадевлча цIен чкъор долчарах¹ сарахь тхайн берашна тIе юхадьрзур ду-дац ца хуучу хьолахь язйина ю хIорш

¹ Индексойх.

олура. Цул тIаьхьа Лимехь болчарна, оцу пекъарех къа а хетий, озийна-такхийна чекхйохура диссертациш.

Харцахьадаьхча санна, хьасарто сеттийна балдаш долуш, шовз-ткъара ваьлла, онда го болу куьзганаш лелон чIарх-аьлла стаг вара инарла-губернатор. Лоха тулгIейолу месаш тIехьа хьаькхна яра цуьнан. Муниципалитетехь а, кхечахьа а шайн месашкахьара таро йолчара нштта инкIапанаш лелайора.

Пачхьалкх импери слахь а, муниципалитетал лахара кхузахь шина палатин парламент яра, цхьана палатин председатель кечуа, вукуьнан аймара волуш. Шаьш председателъш хилале дуккха а хьалха студенташ болуш дуьйна къайлахчу полицина мотт беташ вара и шнъ. Кечуа-председатель къайлаха ахча даккхарехьа вирзинера, аймара-председатель, Iеминарг дита ца луш, цIеяхханчу тореадоран дон Махьминн я кхечу невзаш волчу стеган юбилей хилча, цигахь къайлахчу полицина обшучух хIун дуьйцу хьажа лелара.

Бакъдерг аьлча, кечуа, аймарех къайлахчу полицина мотт бетарш бен муниципалитете, парламенте я провинцин газете, кхечахьа а дIа ца оьшура. Аймара-председателан зуда испанхо яра, цундела цунах гIарчI-аьлла ондда тешам а бара. Кечуа-председателан зуда цуьнан къомах яра, амма цо иза зуда Лимехь йнсинчу инарла-губернаторца йнжа йохуьйтура. Кхеран нштта дерг луьра делахь а, оцу луьраллех валавелла дела цунах а бара тешам. Инарла-губернатор шайга вистхилча, зударийн санна аьзнаш дегадора цера, цунна дуьхьала бистхуьлуш.

Лимера бохкуьйту инарла-губернаторш хийцалахь а, палатин председателъш хийца ца лора, ткъе масийтта шераш дара уьш шайн меттахь болу. Ларвала ца хуучу цхьамма кехат яздинера столице: тхан, индексойн, цхьа хIума ду дуьйцуш, халкъана зуламе баьлла саьрминк я боккха текхарг, стиглара мархаш охьаюьссий, кхин дIа а зулам ца дайта, стигла боккху бохуш. Шайн цигара болу губернаторш-м буьгура аш столице дIа, ткъа тхан кхузара аш хIиттийнарш хIунда ца буьгу столице дIа, уьш индексой болу дела ца буьгу хир бу. Тхешан саьрмикашна меттиг а яцар-кха кхузахь... Бандит, националист аьлла, ма сиха дIавпгира иза. Ишколашкахь, предприятешкахь оцу хьокъехь собраниш йира, газеташ тIе а туьйхира, кхаа маттахь: испанхойн, кечуа, аймара. Оцу стеган доьзална «юкъараллинн тIелаткъам» бира, гIуллакхехь болу гергарпаш белхашкара дIабехира, муниципалитето уьш мегачу балха дIа ца энцията гIайгIа бира...

Кечуа-председателан зуда жима яцара, ткъа инарла-губернаторна жима зударий безара. Муниципалитетан цхьана отделехь йолу хазьелла цхьа секретарь йоцпачу ханна районан муниципалитете балха яхийтина, сикха лакхайоккхуш, юха а боккхачу муниципалитете схьаялийра цо. Оцу зудчуна а хабара, инарла-губернаторан ша йоцург а зударий, мехкарий а хилар. Инарла-губер-

натора Лиме д'авовьдуш шеца цига балха д'аюьгур ю аьллера нза.

Дон Кемсина а безара индехойн зударий, инарла-губернатора и кхоччуш к'айлаха леладахь, кхуьнан оццул баккхий аьттонаш ца хиларе терра, ма-луьу д'акхийда йиш а ца хуьтура цуьнан. Индехойн «кадраш» кхинош, уьш «серлонга бохура» цо. Цераи истори язъяр а шена т'езэцнера дон Кемсис, кхеран истори «д'айолаялар» т'ера — ялхийтталг'лачу б'ешарахь испанхой х'юкху акхарошна «латтанаш д'асадекъа» бакхарна т'ера дуьйна. Бакъдерг аьлча, дон Кемси историк вацара, археолог вара нза, ткъе итт шарахь археологини ахкарш дарх а, кхечарна карадахь а, цкъа а дашо х'лу ма «ца карийнера» цуьнна...

Инарла-губернатор Лиме д'авигира, бутт баьлча д'аюьгур ю аьлларг а д'айингира цо, шен х'лумма ца хууш ваккхийвечу майрачуьнна. Цигахь цъацца меттиг лора испанхойн к'юмах боцучарна а, кхечу пачх'алкхашна х'алха шайн демократи ю ала. Ткъа нах дикачу инарла-губернаторе хьежа бисира...

КІАНТ ЦІАВАР...

— Ханпаша Афганистанера вийна ц'а валийна, — боху соьга т'исеанчу зудчо.

— Муха ц'а валийна? — ца кхета со, болх беш лаьтташехь и к'лант, стенна делахь а, дагахь волу дела, х'инца ши-кхо бутт баьлча ц'а ван везаш ву-кх и бохуш. Гуттар нанас сагатдора цуьнна, ч'ог'ла сагатдора. Кехат а хьделлера. Кхин болх бан а ца белла, балхахь ала а аьлла, араелира со. Бокк'ал бакъ ду-те нза? Хир дац. Лулахь долчу тхоеьга а т'ехь маршаллаш кховьхуьйтира цо.

Уьш лачу ураме йирэича, цераи ц'енош гена а дацара, нисса царна улле кхаьчна яьллера со, дехьахула, урамехула некъ буьззина тамашийна меллаша йог'лу машенаш, адамаш. Х'лунда ду ца хууш, цаьрга дика д'ла ца хьажалора со, х'алххехь цъа кхерам дагатесна. Ц'енна улле кхаьчча, цераи да аравелира, цъанхъа ваха вавьлачух тера, т'аьхъаяьлла йо! Нуръян йолуш. Арабевлла уьш т'едог'лчу орцанан тап'аьлла хиларо, т'аьхъа-х'алха йолчу масех машенан г'ар-тата ца хезаш хетаро а ца кхеташ совцийнера. Лулахой а арабевллера, царна а х'алххехь телеграмма еаний х'иьна хиллера, бакъ дуй-дац ца хаахь а.

Йиша гуттар инзаръьяьлча санна ца кхетара, да а вовьнера. Меллаша сецначу машенна т'ера аьчкан гроб ох'айоккхуш, цъа ч'ог'ла мохь х'аькхира цо, мохь х'аькхира. Дена-м, воха а вовьна, ша х'лун леладо а ца хаьара.

— Ма яйша и керта, бакъ ма дейша! — мохь беттара йишас. Да, ша х'лун до ца хууш, иштта макхвелла-мажвелла лаьттара, б'аьргех хиш оьхура цуьнна. Массо адам, жима-воккха а ноьлхура.

Т'аккха пекъар-напа ц'а ялон вахийтира тхан Дада. «Х'лун

хилла, х'ун хилла». — хаяттира бах клентан нанас шена гуча ма
— Ваха (клентан да) цхьа клезнг лазийна балха тлехь, хьо дла-
йнга веара со-м...

Тлаккха эли бохура цо:

— Ма бакъ дац и, ма бакъ дац, иза велла я Ханнашина цхьа
х'ума хилла...

Ца ялийра и, уьйтлахь, стоьла тлехь гроб йолуш.

— Вай-й, Ханпаша, буййсанна гинарг ма дуьхьалах'оттий ах
суна, — когаш тлехь латта ца елла, охьаяхара иза.

Берриг церан доьзал, вовшашна чу садиллина, дика ма бара.
Ханпашел жимах волу ваша вара Ханпаша ца ван везачу масехь
эскаре д'авига везаш, автошколехь доьшуш. Ца кхаьчначу хенахь
нисса гроба тле кхаьчна, цунна тлеветталуш воьлхура иза, дла ца
ваккхалуш тлера, х'уьа дича а дла ца ваккхалуш.

Йоккха йиша а ца ялийра, да жимма лазийна аьлла. И ца кхий-
тира х'ун хилла: оцу хене гроб д'аяьккхина яра, цхьа а ца х'утту-
ра цуьнга хилларг ала.

— Алийша, х'ун хилла, алийша! — ч'ог'ла мохь хьовкхура цо.
Тлаккха нанас эли: — Вай-й, Сижан, хьан ваша валийнах-кх ц'а!

— Муха валийна и?! Ма алахь!.. Валийна ма алахь, валийна
ма алахь, ц'а веана алахь!

— Вийна валийна хьан ваша, Сижан!

Гроб дукха йоккха хетара цуьнан. Оцу буса дла ца йостуш
йинспра и, иза сваркица бен ясталур йолуш ца хилла. Хиллачух жим-
ма меттабахкале хан яьллера, г'арранехь т'едог'лу адам, т'едог'лу
адам... Хьанна дагадеана ца хаара, оцу гроба чохь иза воцуш, кхин
хиларе сатеснера массара...

Д'ар доккха долуш, юьхь а, лахе а ерриг йохийна бохура цуь-
нан. Цхьа лерг дара марчонна юкъяра гуш, гойтуш дерг.

Иза эскаре вигча, хьалхарчу ах шарахь Ташкентехь йемаш ва-
ра. Эццера салтий Афганистанна кечбеш буй хууш дара. Да-пана
т'лаьхьа дахара цунна, шаьш командирашка ала х'локкхехь вуьтуьй-
тур ву хьо аьлча, аьттехьа дитина а ца хилла цо. Иштта цунна т'лаь-
хьа дахана, ц'а дог'луш бордаха боккха пале эццера цара тлехь зе-
загаш долуш, ц'а веана, Ханпашас зуда ялийча аьлла... Кешпашка
хьуш, и эсала лекха клант юккхехь мел болучарпа даг'тлехь ма вис-
нера, иза оцу палса юкъя хьарчийна вигира...

Тезет ч'ог'ла доккха дара цуьнан, уьш ца бевзарш а бог'луш. Кхе-
чу ярташкара Афганистанехь шайн клентий байина нах... Иштта
хилир-кха оцу клентан ц'авар...

Ч У Л А Ц А М

Ціерлачу декхнийн боьлак (повесть)	3
Истори а, дладаханчуьнан кхане а (хроника)	63

Дийцарш

Хилла я ца хилла	102
Ціерношт	113
Марчо	118
Баьчча	126
Шайтланнийн ловзар	131
Рицкъа	136
Китайхойн боргIал	140
Ши кIант ву сан	142
Москвахь сахьлIза хьан	146
КIаин коч	151
ХIордан уллохь	158
Хьаша веача — цIийинана	168
Южалла — совгIат	173
МаргIалдоьлачу гIан хьожа	180
Муниципалитет (Латина-Іаьмиркан дийцар)	183
КIант цIаьар...	189

Ислам Исраилович Эльсанов

РОЩА РОЗОВЫХ БЕРЕЗ

Повесть, хроника, рассказы

Младший редактор Р. Х. Плиева
Художественный редактор И. П. Жансусева
Технический редактор С. П. Липатова
Корректор Л. У. Асхабова

ИБ 1704

Сдано в набор 5.09.1989 г. Подписано к печати 1.12.1989 г. СФ02292
Формат 60х84 1/16 Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. печ. л. 11,16. Усл. кр.-отт. 12,41. Уч.-изд. л. 12,35.
Тираж 3000. Заказ № 8674. Цена 95 коп.

Чечено-Ингушское книжное издательство
Государственного комитета Чечено-Ингушской АССР по делам издательства,
полиграфии и книжной торговли, 364903, Грозный, пр. Ленина, 9.

Типография им. И. Н. Заболотного
Государственного комитета Чечено-Ингушской АССР по делам издательства,
полиграфии и книжной торговли, 364021, Грозный, ул. Интернациональная, 12/33.

41-52K.

95 к.

РОЩА РОЗОВЫХ БЕРЕЗ
(На чеченском языке)